

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ОҒҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ

ғылыми-педагогикалық журналы
№4(14)2017

научно-педагогический журнал
№4(14)2017

G•GLOBAL

№ 4 (14) 2017

ISSN 2415-8186

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (14)

Шымкент
2017

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ
№4 (14) 2017

БАС РЕДАКТОР

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надилов Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Махашев Е.Ж.** – т.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амиргазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Норкуте О.** – әлеумет.ғ.д., профессор (Литва); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; Мәдібекова Ғ.М. – х.ғ.к., доцент; Халила А. – б.ғ.д., профессор; Арынғазиева Б. – филос.ғ.к., профессор м.а.; Алдаберген М.Н. – т.ғ.к. доцент; Омар Б. – ф.ғ.к., доцент; Стычева О.А. – п.ғ.к., доцент; Абрамова Г.И. – ф.ғ.к. доцент; Киясова Қ.Қ. – п.ғ.к., доцент м.а.; Алтынбеков Қ.С. – ф.ғ.к.; Қаражігітова К.Ж. – п.ғ.к., доцент; Қойшиев Қ.Е. – п.ғ.к.;

Жауапты хатшы - Үсенбаева С.С. – ф.ғ.к.

Техникалық редакция - Байырбекова Л., Аблаев Н., Утепов Н.

Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және апарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік иесі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі 13
222-бөлме, тел. 87252(756)390244
87083581795,
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 159.9.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

БАЙБЕКОВА М. М.

Мақалада психологиялық білімнің маңыздылығы туралы жан-жақты талданады. Қазіргі таңда барлық педагогикалық жоғары оқу орындарын психологиялық оқу әдебиеттерімен қамтамасыз ету әлі күнге дейін өзекті мәселе екендігі де тағы айтылады.

Адамдар арасындағы кикілжің мәселесінің ауқымдылығы мен күрделілігі сонша – өзге ғылымдардың өкілдері, аталмыш феноменді зерттеу барысында психологиялық ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, жан-жақты қолдана интеграциялық бірлікте қарастырады.

Сонымен қатар аталмыш мақалада педагогтарға психологиялық білім беру мен оларға қызмет көрсету тұрғысынан даярлаудың бүгінгі жайы талдап бағаланған.

***Кілт сөздер:** кикілжің, біріккен диалогты танымдық іс-әрекет, танымдық іс-әрекет, позитивті қарым-қатынас, рефлексия, кері байланыс, позитивті, жағдаят, тренинг, ауытқулар.*

Психология пәні барлық жоғары оқу орындарында факультет не мамандану түріне қарамастан өте маңызды пән болып табылады, себебі ешбір білікті маман бойында қандай да бір психологиялық мәселелері, шешілмеген жағдайлары мен күрделі, жеңуі қиын сезім-күйлері болатын болса онда ол адам алға қойылған міндет-мақсаттарын орындай алмайды. Сондықтан да бүгінде барлық дерлік жоғары оқу орындарында міндетті түрде студенттер «Психология» пәнін оқиды. Гуманитарлық факультеттерде психологияны бірнеше семестр оқиды, ал техникалық жоғары оқу орындарында бір-ақ семестрде оқытылады. Жоғары оқу орындарында оқытушылар өте маңызды рөл атқарады, себебі студентке аталған пәннің ұнайтыны нақ соларға байланысты болады. Психология пәні мұғалімінің басты негізгі міндеті – студенттердің тек қана білімді алып, оны есінде сақтау емес, оқыту процесіне креативті көзқараспен қарап, алған мәліметтерге қызығып, оны күнделікті өмірде қолдана алуға үйрету болып отыр. Бүгінгі күні ақпараттық технологиялардың кереметтігіне орай нендей материалды болсын тауып оқу еш қиындық тудырмайтыны баршаға мәлім. Оқытушыға қойылатын талаптардың өзі психология ғылымының ерекше болуымен түсіндіріледі. Оқытушы қоғамда орын алып отырған этикалық нормалар мен ережелер

жайлы, психологиялық құбылыстар мен түрлі кикілжің жағдайлар туралы, олардың шешілу жолдары туралы, адам психикасының ерекше қырлары жайлы, кейде көрінетін ауытқулар туралы айтып түсіндіруі тиіс. Осы тұста ереже бойынша әңгіме кәсіби мамандар емес аудиторияға қатысты әңгіме болып тұр, мұнда берілетін материалдың күрделілік дәрежесін түсіре білу аса маңызды [1, 206].

Сондықтан да студенттердің күнделікті өмірде алған білімдерін қолдана білуін ескерген жөн, олардан күрделі терминдерді білуін емес, жұмыста не өзге адамдармен қарым-қатынаста ол білімді қолдана алуларын сұраған жөн. Маңыздысы: оқытушының өзі оқыту процесі кезінде бірқатар дағдылары болуы, яғни аудиторияны өзіне қарата алуы, студенттерді қызықтыра білуі және түрлі әдістерді шебер қолдана алуы.

Психолог мамандығы қазіргі таңда бірден-бір, кеңге танымал әрі сұранысқа ие болып отырған кәсіп түрі. Әрине оны қаншама жоғары оқу орындарындағы факультеттер мен осы ғылымды игерем деп келіп түсетін талапкерлердің санымен негіздеп айтуымызға болады. Жасыратыны жоқ бітірген мамандықтары бойынша барлығы бірдей қызмет етеді деп айта алмаймыз, дегенмен психологиялық білім түлектерге болашақ өмірлерінде қажет болатын пайдалы дағдыларға үйретері анық. Психологиялық факультетте оқи отырып студенттер жеке адамның құрылымы теориясын меңгереді, адам психикасын білуге үйренеді. Жоғары жүйке әрекеті жайлы ілімді оқуға үлкен көңіл бөлінеді. Бұл білімдер адамның түрлі өмірлік ситуациялардағы мінез-құлықтары негізі болатын механизмдер жайлы ұғым береді. Жоғары курстарда студенттер психологиялық кеңес беруге байланысты практикалық сабақтарға көшеді. Тәжірибеде ересектерге ғана емес, балаларға да психотерапевтикалық көмек көрсетудің дағдылары қалыптасатын болады. Студенттер әңгімелесуге келген адамдардың бойларындағы қорқыныштары, стрестері, жағымсыз әдеттері мен психосоматикалық ауруларымен күресудің тәсілдерін өздері табатындай етіп диалог құруға үйренеді. ЖОО-да оқу барысында студенттер өзін-өзі тану мен жеке тұлғалық өсу тренингтеріне қатысады, нәтижесінде ішкі толғандырып жүрген мәселелерінен айығады, өзіндік бағалары жоғарылайды, көшбасшылық қасиеттері дамиды болады. Студенттер өз эмоцияларын, ерік пен өзге психикалық процестерін басқаруды үйренеді. Қалыптасқан дағдылары оларға керемет білікті маман болуға көмектеседі. Ал егер де адам өзінің мамандығын өзгертетін болса, психологиялық білім не береді? Алынған білімдер мен шеберлік дағдылары мамандарға егер де ол ұжымда қызмет ететін болса аса көмектеседі. Жақсы психологтар бизнестегі мансаптық сатының биіктеріне оңай көтеріледі, іскерлік қарым-қатынаста тамаша табыстарға қол жеткізеді. Психологиялық білім отбасылық өмірде

кең, әрі жақсы қолданысқа ие болары сөзсіз. Егер де отбасында жұптың бірі психолог болатын болса, ондай отбасылар ажырасулары сирек болып жатады, оларда қайырымды аһуал орын алады, кикілжіндер мүлдем болмайды. Психологиялық білім өзге адамдарға ықпал ете алуы, оларды тани білуге және психологиялық қолдау көрсете білуде көмектеседі. Психолог адам қатысы бар кез-келген салада қажетті болып отыр. Педагогикалық жоғары оқу орындарын психологиялық оқу әдебиеттерімен қамтамасыз ету әлі күнге дейін өзекті болып отыр; толық оқу-әдістемелік кешен әлі күнге дейін құрылмаған. [2, 120 б]. Қазіргі кезеңде психологияда жеке тұлғаның ішкі әлеміне үңілу, соған қатысты қызығушылықтар туындап, жеке адамдардың өмірлік жағдайларына, оларды сары уайымға салатын түрлі дағдарыстары мен арада кейде орын алатын кикілжіндеріне көңіл бөле бастау орын алып отыр. Адамзаттық өмір диалектикасының кезеңі айқындалған: қарама-қайшылықтардың күресінің бір-біріне өтуі, және сыртқы ішкі қарама-қайшылықтардың жаңа сапаға ауысуы тағысын тағылар. Адам баласы салауатты және өнімді өмір сүрудің теориялық құралын ала алған жоқ, бірақ өмір бойы соған ұмтылып келеді.

Адамдар арасындағы кикілжіндерді мәселесінің ауқымдылығы мен күрделілігі соншалықты, кикілжіннің мәселесімен құқықтанушылар, өнертанушылар, философтар, социологтар, психологтар айналысып зерттеп отыр. Өзге ғылымдардың өкілдері, аталмыш феноменді зерттеу барысында психологиялық ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, жан-жақты қолдана интеграцияда қарастырады. Мысалы, әлеуметтанушылар кикілжіндерді тараптар арасындағы қарама-қарсы қайшылықтың объективті айқындаушысы деп қарастырады. Кикілжін жағдайлардың көпшілігі, әдетте, мұғалім мен оқытушының, оқытушы мен оқытушының дұрыс қарым-қатынас жасамауынан орын алады. Сондықтан вербалды емес құралдарды қолдану педагогтарға пайда болған кикілжіндерді анағұрлым сауатты, тиімді шешуге көмектеседі. Жоғары оқу орнындағы студенттерге кикілжін жағдайларды шешу тәсілдерін оқу-тәрбие процесінде шешуге үйретіп тиімді қолданудың психологиялық ерекшеліктеріне көңіл бөлінуі, өзін-өзі таныту, кәсіби өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі реттеу механизмдері арқылы жүзеге асыруға негізделген, жүйелі түрде құрылған бағдарлама арқылы қамтамасыз етіледі. Міне, сондықтан да, жоғары оқу орындарында әсіресе педагогикалық жоғары оқу орындарында бұл мәселе тіпті өзектілігі жоғары болмақ.

Педагогтарды психологиялық даярлаудың бүгінгі күйін талдап бағалар болсақ, ол процесс қазіргі білім саласындағы модернизациялаумен тұспа-тұс келіп отыр. Өзгерістер ең бірінші кезекте оқылатын психологиялық пәндердің қатарына қатысты. Қоғамдағы және білім саласындағы түбегейлі өзгерістер педагогикалық іс-әрекеттегі толық өзгерістердің орын алуына

әкеліп соғып отыр: педагог функциясының қайта құрылып кеңеюіне (тек қана білім тасымалдаушысы емес, сонымен қатар бала дамуының шаралары мен жағдайларын құрушы, жобалаушысы), жаңа педагогикалық статустары пайда болуына (әлеуметтік қызметкер, педагог-психолог, түзетуші педагог және т.б.). Педагогтар тек қана білім беріп қана қоймай, тарих пен мәдениетте студенттердің өздерін-өздері анықтай алуы үйренеді [3, 326], олардың түсіну техникалары ойлауы, рефлексиялары дамитын болады [4, 1336]. Адамның көптеген қабілеттерін дамытуға бағытталған білім беру процесі адекватты теориялық негізде ғана құрыла алады, оның ядросын дамудың педагогикасы мен психологиясы құрайды [5, 86].

Міне, осы тұрғыда біздер өзіміздің жоғары оқу орны жайлы, ондағы жүзеге асырылып отырған психологиялық білім берудің жай-жапсарына тоқтала кетуді жөн санадық. Оңтүстік өңірінде білім беру кеңістігінде толассыз сүбегейлі үлес қосумен қатар өзіндік келбеті мен танылатын брендтік имиджі бар оқу орны саналатын университетімізде педагог-психолог бакалаврлары даярланып, ал алдағы уақытта магистрлар мен докторанттары жан-жақты талапқа сай толассыз білікті сапада бәсекеге қабілетті негізде даярланатын болады. Студенттердің білім алып толыққанды құзыреттілігі мол мамандар болулары үшін аталмыш жоғары оқу орнында соңғы озық ақпараттық технологиялармен қамтамасыздандырудан бөлек, ең басты тұлға оқу орны оқытушыларының білім сапасының замана талабына сай келу мәселесі күнделікті шешімін тауып отыратын мәселе. Оның дәлелі болып профессор-оқытушылар құрамының ғылыми-әдістемелік әлеуеттерін шетелдерде тағылымдамадан өтіп келулері ғана емес, сонымен қатар үш тілді меңгеріп инновациялық технологияларды оқу-тәрбие процесінде терең қолданумен де өзектеліп айғақталады. Осы оқу орнында психологиялық білім толыққанды беріліп жатқандығы бірқатар жұмыстардың атқарылуымен де түсіндіріледі: атап айтқанда шетелдермен түрлі өзекті тақырыпта online-дөңгелек үстелдер өткізіп қана қоймай сонымен қатар жұмыс беруші серіктес мекеме, яғни тәжірибе базаларымен іс-шаралар өткізу дағдыға айналған.

Білім саласы өзінің жеке психологиялық қамтамасыздығын құра білуі тиіс. Осы жүйе жайлы ұғым түсініктер педагогтардың психологиялық білімдерінің негізін құрауы тиіс. [6, 516].

Педагогикалық жоғары оқу орнындағы тағы бір психологиялық білімнің мазмұнына енетін құрам – бұл педагог еңбегі болады, яғни бұл: іс-әрекет, сана-сезім, қарым-қатынас, жеке адам мен даралық болады. Педагог еңбегі сөзсіз білім беру процесіне енеді, бірақ ол ерекше шынайылықты құрайды деген пікір күмәнді емес. Педагог өзінің кәсіби іс-әрекетін жобалау технологиясы мен әдістемесі жайлы білімді меңгеруі тиіс, өз жұмысында ерекше техникалар мен әдістемелерді ойлап табуға қабілетті болуы абзал.

Кәсіби іс-әрекет жайлы рефлексивті білімдер, оны игеру заңдары педагогикалық білімнің ажырамас бөлігі болып табылады. Психология курсының мазмұны мен міндеттеріне болашақ педагогтың өзін-өзі тануы, өзін-өзі дамытуы, жеке-дара жұмыс жасау стилі және т.б. жайлы ұғымдар енуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // Вопр. психол. 1990. № 6. С. 9-17.
2. Воробьева Л.И. Гуманитарная психология: предмет и задачи // Вопр. психол. 1995. № 2. С. 19-31.
3. Дильтей В. Описательная психология. СПб., 1996.
4. Исаев Е.И. О путях перестройки психологического образования студентов как будущих учителей // Программно-методическое обеспечение подготовки практического психолога в педвузе на основе взаимодействия науки и практики: Тезисы докладов республиканского семинара-совещания. Курск, 1990.
5. Кулюткин Ю.Н. Психологическое знание и учитель // Вопр. психол. 1983. № 3. С. 51-61.
6. Мастеров Б.М. Соотношение «академического» и «практического» подходов в психологической подготовке студентов педвуза // Психологическое сопровождение подготовки специалистов в вузе. Новосибирск, 1988.

БАЙБЕКОВА М.М. ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В данной статье рассматривается значение психологического образования в вузе. При модернизации образовательной системы обеспечение педагогических вузов новой литературой по психологии остаётся актуальной. Возникновение и решение конфликтных ситуаций настолько актуальна и глобальна - другие смежные науки начали изучать вопросы и этиологию данного феномена, руководствуясь концепциями психологической теории.

Также в работе проделан анализ вопросы подготовки педагогов и оказания психологической службы.

Ключевые слова: *конфликт, совместнoдиалогическая познавательная деятельность, позитивное общение, рефлексия, обратная связь, ситуация, тренинг, отклонение.*

BAYBEKOVA M.M. IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL EDUCATION IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article tells about the significant importance of psychological education in the university. In modern times, just at the time of modernization of the educational system, the provision of pedagogical universities with new literature on psychology was and remains a problem. Appearance and solving the conflict situations is very actual and global – and

other sciences began to study the problems and ethology of this phenomenon being lead by the concepts of psychological theory.

Also this article gives an analysis of the problem of training teachers and providing psychological services

Keywords: *conflict, co-educational cognitive activity, activity, positive communication, reflection, feedback, situations, training, deviations*

УДК 615.15

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОМ ХИМИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

**БАЙМАХАНОВА Г.М., КОЗЫКЕЕВА Р.А., ТУРСЫНБЕК К.Б.,
МЫРЗАБАЙ М.Н.**

Компетентный подход в современном образовании позволяет повысить мобильность молодых специалистов на рынке труда. В статье представлен краткий обзор формирования профессиональных компетенций студентов.

Также даны выводы о необходимости активизировать работу по реализации этапов учебного процесса, особенно в поиске эффективных путей его реализации.

Ключевые слова: *компетенция, учитель, саморазвитие, формирование, обучение, самореализация, информация, технология.*

Основной задачей профессионального образования является подготовка квалифицированного специалиста, который готов к постоянному профессиональному росту и профессиональной мобильности, свободно владеющего своей профессией, компетентного, конкурентоспособного на рынке труда, ориентирующегося в смежных областях деятельности [1].

Компетентностный подход уделяет внимание на достижение результата в получении знаний, а именно на способность человека самостоятельно действовать в различных проблемных ситуациях, при этом применяя полученные знания и порождая новые, а не на усвоении общих сведений (информации).

При подготовке бакалавров по специальности «Химия», студент-центрированное обучение требует применения инновационных технологий обучения в образовательном процессе. Преподавателю необходимо знание не только специфики реализации современных технологий, но и нужно будет приложить определенные старания, связанные с разработкой программы дисциплины и созданием необходимых сопровождающих материалов к занятиям. Это изменит вид деятельности преподавателя, который по

отношению к студентам будет становится все более партнерской и активной [2].

Работа студентов в научно-исследовательскую деятельность создает условия для саморазвития личности и позволяет изменить теоретические знания в профессиональный опыт, что помогает им самоопределиться и самореализоваться, а также позволяет реализовывать творческий потенциал и в конечном счете, формирует профессиональные и общие компетенции выпускников всех учреждений высшего профессионального образования, которая обеспечивает востребованность и конкурентоспособность на рынке труда.

Практик с высшим химическим образованием на должности учителя химии должен владеть следующими профессиональными компетенциями в области химических наук:

- Знать и понимать основные законы химического строения неорганических и органических веществ и общей химии;

- знать особенности порядок и принципы проведения аналитического анализа;

- понимать и уметь проводить все виды функционального анализа неорганических и органических соединений, основанные на химических, физических, физико-химических свойствах химических соединений;

- владеть и уметь применять навыки проведения синтеза неорганических и органических соединений.

Специалисту в химической отрасли требуется, иметь представление о происхождении, природе неорганических и органических соединений, о способах получения, химического синтеза и связанных с ним механизмах, ориентируется в вопросах анализа и оценки полученных результатов, организации проведения занятий по химическим дисциплинам [1-2].

Химик-специалист должен хорошо разбираться в вопросах химической промышленности, совместно с инженером-технологом определять условия рационального использования ресурсов сырья, знать меры для снижения риска побочных реакций, а также следить за соотношением эффективности и стоимости синтеза, быть одновременно химиком, психологом, менеджером, маркетологом, бизнесменом и юристом.

Развитие профессиональных компетенций будущего специалиста происходит на следующих этапах образовательного процесса:

1. При изучении базовых и специализированных дисциплин;
2. Работе на лабораторно-практических занятиях;
3. Научной работе (студенческие научные кружки);
4. Прохождении учебной, производственной практик.

Развитие профессиональных компетенций [3] основывается на таких базовых химических дисциплинах, как неорганическая, аналитическая, органическая, физическая и коллоидная химия. Опираясь на основные законы и закономерности химии, химического строения неорганических и органических веществ, качественного и количественного анализа катионов и анионов, органических соединений, студенты приобретают знания, умения и навыки использования химических и физико-химических методов анализа, приготовления растворов различной концентрации, определения физических констант и других показателей необходимых для дальнейшего изучения химических дисциплин старших курсов, в том числе методики преподавания химии в школе.

Организационные формы обучения такие, как лабораторные и практические занятия по химическим дисциплинам и производственная практика позволяют сформировать у химика такую систему профессиональных компетенций, что будущие специалисты для решения ситуационных задач оказываются на уровне проектирования. Главной задачей эксперимента является закрепление новых знаний и обработка, коррекция и контроль ранее усвоенных знаний, кроме того, превращение теоретических знаний в практические умения и навыки. По итогам лабораторных занятий рассчитывается на сколько удачно усвоены и получены определенное количество знаний, умений и навыков. Таким образом, лабораторные занятия позволяют овладеть новыми и развить сформированные компетенции.

Лабораторные и практические занятия для студента-химика являются главной организационной формой в процессе обучения. В системе изучаемых химических дисциплин, с использованием химических и физико-химических методов анализа, лабораторная работа занимает ведущее место. Выполнение химического анализа с помощью химических и инструментальных методов анализа предлагает владение определенными практическими умениями, навыками и приемами. Далее при проведении лабораторных занятий студент самостоятельно делает выводы о выходе продукта, используя соответствующую теоретическую концепцию расчета. Заключительный этап это оформление отчета, где студент несет большую осмысленную нагрузку, потому как в процессе оформления они учатся лаконично и точно излагать мысли, формулировать и делать аргументированные выводы.

Компетентностно-ориентированное обучение также предполагает научную деятельность студентов в комплексе, а не только усвоение теоретических знаний, умений и навыков [4]. Поэтому, система методов обучения выстраивается по-новому, где в основе лежит структура

соответствующей компетентности и научно-исследовательской в практико-ориентированной функции.

Научная и исследовательская работа развивает у студентов индивидуальные способности, творчество, стремление к самостоятельному пополнению круга знаний, умений и навыков. Основными формами научной работы студентов при подготовке к деятельности химика являются: информационный обзор научной литературы, написание рефератов, подготовка доклада и выступление, участие в научных семинарах, конференциях, научно-исследовательская работа в научных кружках. В организации научной работы студентов существенная роль принадлежит преподавателю, который помогает, контролирует, консультирует и активизирует творческий потенциал студентов.

Прохождение учебной, производственной практик в процессе обучения предполагает закрепление и применение знаний, которые получены теоретическим путем.

Создание учебной и производственной практики направлена на:

- исполнение государственных общеобязательных стандартов в соответствии с получаемой специальностью и присваиваемой квалификацией;
- непрерывность и последовательность овладения студентами профессиональной деятельностью в соответствии с программой практики.

Во время прохождения практики решались следующие задачи:

1. Изучение студентами общих и профессиональных компетенций, позволяющих решать задачи организации внеурочной деятельности.
2. Развитие общих представлений студента о внеучебной деятельности.
3. Становление и развитие умений делать анализ результатов деятельности в условиях учебной и производственной практики.

Для постижения профессиональными компетенциями и профессиональной деятельностью студент в ходе практики должен был сформировать практический опыт и сформировать профессиональные умения.

В ходе прохождения практики в основном, проблемы были в составлении и занесении дневника (25%), написании конспектов (10%) и составлении отчетов (20%), так как для студентов это являлось новым видом деятельности. 12% студентов перед началом практики показали недостаточность знаний, конкретнее компетентностей. У остальных 40% студентов практика не вызвала затруднений. Результативность и успешность, прохождения практики заключалось в качественной организации работы каждого студента руководителем практики.

При прохождении практики студенты познакомились с методами наблюдения, некоторыми средствами и приёмами проведения занятий, навыками руководства развивающей деятельностью школьников, с учетом их возрастных и индивидуальных особенностей.

Большая часть студентов к концу практики решили текущие проблемы, и по данным опроса практика в школе закрепила у 94% студентов интерес к профессии.

Следовательно, ключевые образовательные компетенции основываются на образовательных программах и учебных дисциплинах для каждого этапа обучения, на роли интеграции в процессе взаимодействия образования, науки и практики [1-4].

В большей части подготовка высококвалифицированного специалиста зависит от точного действия научно-педагогической системы вуза, т.е. от методов содержания обучения и организационных форм обучения, которые постоянно меняются и повышаются. Действие учения, как процесса усваивания определенного материала, имеет формы осмысления и практики, и состоит из этапов понимания, осознания информации, обработки и закрепления материала, с последующим контролем и коррекцией.

Из чего следует, что реализация студент-центрированного обучения при подготовке специалистов в профессиональном образовании позволяет приобрести знатока, владеющего базой универсальных и предметных знаний, умений и навыков, что позволит ему действовать профессионально в различных жизненных ситуациях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 1 марта 2006 года «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира».

2. Современные образовательные технологии как фактор повышения качества регионального образования (материалы республиканской научно-практической конференции). – Караганда, 2008., - 605 с.

3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. //Народное образование. 2013.№2.С.58-64.

4. Система оценивания знаний: Дэн Пинк об удивительной науке мотивации //Электронный ресурс. –Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/w/>.

БАЙМАХАНОВА Г.М., ҚОЗЫКЕЕВА Р.А., ТУРСЫНБЕК К.Б. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚҰЗЫРЕТТІ ҚАДАМ

Қазіргі заманғы білім беруге бәсекеге қабілетті қадам еңбек нарығында жас мамандардың икемділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мақалада химия сабағынан кәсіби құзыреттіліктерін дамыту қарастырылған.

Қажетті жұмысты жандандыру туралы, жүзеге асыру кезеңдерін, білім беру үдерісінде іздеудің тиімді тәсілдерін іске асыру бойынша тұжырымдар жасалды.

Кілт сөздері: құзыреттілік, оқытушы, өзін-өзі дамыту, құрылу, оқу, өзін-өзі ұйымдастыру, ақпарат, технология.

БАЙМАКХАНОВА G.M., KOZYKEYEVA R.A., TURSUNBEK K.B. COMPETENT APPROACH IN MODERN CHEMICAL EDUCATION

Competent approach in modern education allows to increase mobility of young specialists in the labor market. This article provides a brief overview of the formation of professional competencies of students. The conclusions are given about the need to intensify the work in the implementation of the stages of the educational process, especially in the search for effective ways of its implementation.

Keywords: Competence, teacher, self-development, formation, training, self-fulfilling, information, technology

УДК: 372.8(47)(043)

СПЕЦИФИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО ИКТ СО СТУДЕНТАМИ ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

КАРАТАЕВ Н. С., АБДЫХАНОВ У. К.

В работе разрабатываются вопросы структурирования информационно-коммуникативной технологии педагогических вузов. Н. Каратаев и У. Абдыханов определили, что успешное развитие информационно-коммуникативной системы возможно при чётко поставленной цели и системном решении проблем в обучающем процессе вуза. Определяя значимость применения в обучении студентов совокупности процессов информационной коммуникации, авторы дают характеристику тем направлениям работы преподавателя, в которых учитывается специфика подготовки учителей гуманитарного профиля.

Ключевые слова: эра информационной революции, коммуникация, технология, иллюстративный метод обучения, образование.

Ныне многие исследователи разрабатывают новую, более совершенную систему образования и подготовки будущего специалиста. Современная вузовская практика образования переходит от традиционных методов обучения к использованию новых приемов воздействия на развитие человека. Необходимость инновационного подхода вызвана неукоснительным стремлением добиться соответствия темпов развития высшей школы темпам общественного прогресса. Где бы ни действовал человек эпоха интенсивного

информационно-технического развития требует больших знаний, которые обеспечивают повышение квалификации работников, вносящие и осуществляющие новые принципы, идеи, приёмы во всех сферах жизни человека. В этих условиях от выпускников педагогических вузов требуется высокая готовность к будущему, развитие исследовательской культуры в инновационных ситуациях. Сообщения, осведомляющие о положении дел в любой отрасли знаний, способствуют решению многих вопросов, и потому придаётся большое значение как расширению и углублению знаний, так и креативной, научной, социально-политической подготовке педагога. Использование новых технологий, которые эффективно вносят сведения о той или иной сфере науки в организации процесса образования вуза, имеет немаловажное значение в развитии индивидуальности студента, его возможностей ориентироваться в нынешней информационной системе.

Применение информационных технологий (ИКТ) на вузовских занятиях в условиях полилингвальной подготовки содействует повышению созидательной активности студентов и достижению важных задач образования: формированию коммуникативной и профессиональной компетенций. Во время обучения студент при помощи информационно-коммуникативных технологий учится использовать текст, создавать графические схемы и базу сведений, применять электронные графики. Студенту предстоит узнать новые способы сбора информации и научиться пользоваться ими. Применение ИКТ на занятиях повышает мотивацию учения, стимулирует познавательный интерес, даёт представление о правильных подходах к самостоятельной работе и повышает ее эффективность. Стала вполне реальной ситуация, при которой ИКТ становятся основным инструментам дальнейшей профессиональной деятельности [1].

Особенность работы со студентами гуманитарных специальностей на занятиях по ИКТ заключается в необходимости противопоставить инертности и недоверию такую доказательную базу применения ИКТ, которая бы убедила студентов-гуманитариев в возможности и нужности опоры на компьютерную поддержку при усвоении лингвистических, литературоведческих, исторических циклов. Проводимые в период непрерывной педагогической практики наблюдения подтверждают, что обращение к информационным и коммуникационным технологиям в совокупном действии в обучении является важным, существенным на данном этапе обучения. Преподаватели информатики принимают участие в организации наблюдений: это они подбирают материал и подводят студентов к выводу о том, что педагог любой специальности обязан организовать и провести занятие с применением информационно-коммуникационных

технологий. Студенты посещают уроки гуманитарного цикла, видят, что такой урок – это наглядно, ясно, интересно, что это взаимно выгодно преподавателю и школьнику, позволяет обучающемуся работать в своём ритме, выполнять разно уровневые задания.

Известно, что классификация занятий по цели организации уроков позволяет разделить их на несколько видов, каждый из типов урока при помощи компьютерной технологии превращается в увлекательное путешествие, интересное приключение, что позволяет учащимся получить большую самоотдачу и высокое качество знаний.

При изучении нового материала на уроке можно использовать красочную презентацию примеров. В процессе знакомства с новыми понятиями и способами действий также важна компьютерная поддержка.

Урок закрепления и совершенствования знаний, умений, навыков также может быть проведен с применением компьютера, когда усвоение теории строится путем составления схем и заполнения опорных таблицы. Выполнение практических заданий, предлагаемых в неукоснительном следовании принципу от «простого к сложному», организуется с применением компьютера. Возможно также прослушивание музыкальных композиций и просмотр видеоматериалов.

3. На занятиях контроля и корректировки знаний ИКТ используется с целью проведения тестирования, терминологической работы, по которым можно сделать вывод о готовности учеников к восприятию материала, обобщению усвоенных знаний по пройденной теме, об уровне усвоения теории, о качестве сформированных умений и навыков. Таким образом, правильное применение информационно-коммуникативных технологий на занятиях повышает как их интенсивность, так и содействует поднятию образовательных потребностей школьников на более высокий уровень.

Большое значение имеет знакомство студентов с методическими работами, сообщениями в Интернете: студенты раскрывают для себя, что есть ряд вопросов о том, что нет учебно-методических разработок по проведению различного рода занятий. Они ставят перед собой проблему, как верно подготовить к уроку презентацию, как сочетать методы иллюстративный и с частично-поисковый, как сочетать общающе-коммуникативную технологию и совокупность методов проблемного обучения. Лекция учителя, сообщения учеников, защита проектов сопровождается показом слайдов. Форма проведения занятий: тесты, ответы в письменной форме, беседа, аудио-, видео- и непосредственное чувственное отражение сведений.

Конечно, применение актуальных на современном этапе технических средств на всех занятиях невозможно, к тому в них нет необходимости.

Однако поощряется мастерское применение информационно-коммуникационных технологий на занятиях.

Каждый педагог может распределить применение компьютерной техники так, чтобы оно стало интересным, плодотворным для учеников. Важен вывод студентов во время проведения пассивной практики: информационно-коммуникационные средства никогда не могут заменить педагога или книгу, потому применение их рассчитано в сочетании с другими средствами, которые имеются у педагога. И этому комплексному использованию во многом способствуют занятия по информатике. Так мы определяем общие положения, на основе которых разрабатываются требования к профессиональным компетенциям, идет отбор методов и приемов для использования на занятиях по информатике в группах гуманитарных специальностей.

Внесение ИКТ в процесс образования, бесспорно, связано с тем, что современные технические средства являются самыми эффективными возможностями выбора наилучших вариантов из множества возможных условий деятельности, связанной с работой ума и сознания.

Р.Вильяме и К.Макли подчёркивают: «Есть одна особенность компьютера, которая раскрывается при использовании его как устройства для обучения других, и как помощника в приобретении знаний, это его неодушевлённость. Машина может «дружелюбно» общаться с пользователем и в какие-то моменты «поддерживать» его, однако она никогда не проявит признаков раздражительности и не даст почувствовать, что ей стало скучно. В этом смысле применение компьютеров является, возможно, наиболее полезным при индивидуализации определенных аспектов преподавания» [2].

Информационно-коммуникационные технологии корректны к многообразию ответов студентов: они не дают критической или объяснительной оценки работы студентов, дают возможность студенту развивать свою самостоятельность и способствуют созданию хорошей морально-психической обстановки. Кроме того, благодаря компьютеру персонализуется траектория обучения, оно действительно приобретает личностно-развивающий характер.

Применение пространств общих закономерностей управления и передачи информации в учебном процессе стало новым течением в дидактике и частной методической работе, потому что осуществляемые перемены касаются всех граней процесса обучения, от одобрения тех или иных средств работы – до перемены условий для обязательного выполнения академической степени образования.

С целью успешного умения разбираться в глобальном пространстве сведений обучающимся надо прочно усвоить культуру сообщения и й

информационно-коммуникационного экрана, так как преимущество в поиске сведений отдаётся Интернет-системе. Обладая информационными свойствами, эта система предлагает своим пользователям разнообразные услуги, наиболее важные из которых предстоит усвоить студентам:

- электронная почта (e-mail);
- конференции телевизионные и отражённые на экране электрическими сигналами на больших расстояниях;
- условие для опубликования своих сведений, основание странички, принадлежащей себе, и размещение своих сведений на веб-сайтах;
- право пользоваться ресурсами сведений: информационные справочники; системы действия поиска, беседа в сети (чат);
- возможность посещения ресурсов сведений, информационные перечни по определённым темам, проблемам, системы разыскивания сведений.

На занятиях по ИКТ студенты убеждаются: условия применения всемирной сети очень огромны. Интернет даёт возможность получения всякого сведения, которые имеются в нём: материалы по истории страны, молодёжные вести, очерки из периодической печати, научная и популярная литература и т.д. Студенты получают возможность принимать участие в тестировании, в викторинах, конкурсах, научных конференциях, различных образовательных проектах, которые проводятся всемирной сетью, вести переписку со студентами других государств, принимать участие в видеосимпозиумах и т. п. Пользователи сети имеют возможность получить сведения по вопросам, которые они решают на данный момент в масштабе группового или индивидуального проекта.

Сегодня развивается образование, которое можно получить на расстоянии, тому содействует много причин, например, обеспечение учреждений образования информационно-коммуникативной техникой и развитие всемирной сети информации. Самостоятельная познавательная деятельность становится приоритетным способом овладения как теоретическими знаниями, так и практическими умениями и навыками. Эффективность использования такой технологии обучения не вызывает сомнения: обучаемые активнее участвуют в образовательном процессе, они учатся мыслить самостоятельно, выдвигать и отстаивать собственную точку зрения, моделировать реальные ситуации.

В настоящее время, в условиях полилингвального обучения, союз информатики и предметов гуманитарного цикла позволяет обратиться к Интернет-ресурсам для решения целого ряда вопросов:

- формирование и развитие умения читать, применяя Интернет;
- развитие навыков речи на письме;
- возможность пополнения запаса слов;

- воспитывать в себе навыки приведения доводов к исследованию;
- находить различный материал межпредметного характера в выполнении работы самостоятельно [3].

Преобладает в образовании коммуникативность, креативность, подлинная связь, исследование языков в социально-культурном аспекте. Данный метод, который получил распространение во всемирной сети, увлекает студентов и учащихся средствами сосредоточения их внимания на темах, которые привлекают их и создаёт им условия для выбора материала, содействующие выполнению проекта. Умение проводить сообщение учащимися и студентами развивается через всемирные информационно-коммуникативные средства, привлечения их к решению важных, реализуемых проблем, достижение целей приносит удовлетворение обучающимся.

Виртуальное обучение представляет собой обучение материалам по образовательным дисциплинам, представляющими в цифровом виде и вводятся на WEB-сервере так, чтобы студенты могли их применить. В них включают лекции по дисциплине, тесты и тренировочные упражнения, задачи, справочники, кейсы и т.п. Студент, который познакомился с нужными сведениями, выполняет систему заданий, которые проходят проверку через информационно-коммуникативные средства, в итоге выставляется отметка. Обучающийся консультируется с преподавателями через ИКТ средства, знания, умения и навыки проверяются при помощи информационных технологий. Итоговая оценка студентов по изученному курсу проводится в виде тестового экзамена в любой форме обучения.

Получение знаний в заочной форме или дистанционным путём представляет собой сочетание процессов обеспечения студентов сведениями по изучаемому курсу, взаимная связь студентов и преподавателей в ходе обучения, дать право студентам работать самостоятельно по изучению сведений курса. В настоящее время получение знаний дистанционным путём создаётся на применении следующих частей: совокупности передачи сведений (электронная связь, средства телевидения, радио, информационно-коммуникативные), приёмов, которые связаны с техническими средствами передачи сведений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беспалько, В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия) / В.П.Беспалько. М.: Изд-во МПСИ. –2008. –352 с.
2. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании / И.Г. Захарова – М.: Издательский центр «Академия», – 2003. –192 с.
3. Зверева, М.И. Формирование информационно-мировоззренческой культуры учащихся / М.И.Зверева // Педагогика. – 2005. – № 8. – С. 45-50.
4. Лундина, Т.М., Степанова М.Г. Информационные технологии в профессиональной деятельности. Учебное пособие для студентов дневного и заочного отделения специальности 080110.- Н. Новгород: ГОУ СПО «НЭПК». – 2008.
5. Сергеева М.Г. Перспективные технологии обучения в профессиональном образовании / М.Г. Сергеева // Специалист. – 2009. – № 1 – С. 26-31.

ҚАРАТАЕВ Н.С., АБДЫХАНОВ У.К. ГУМАНИТАРЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІМЕН САБАҚТЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП ЖҮРГІЗУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада педагогикалық профильдегі гуманитарлық мамандықтардың студенттері мен оның қалыптасу үдерісінің ақпараттық коммуникациялық технологияларды құрылымдау мәселелері қарастырылады. Автор жоғары оқу орнының оқу үрдісінде мақсатты және жүйелі тәсілмен ақпараттық коммуникациялық технологияларды табысты қалыптастыру мүмкін деп тұжырымдайды. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды оқып үйренудің өзектілігі, автордың білім беру саласының бағыттары туралы әңгімелейді, оларда гуманитарлық профильдегі мамандар дайындаудағы ерекшеліктері ескеріледі.

Кілт сөздер: ақпараттық революция дәуірі, -коммуникация, технология, оқытудың иллюстрациялық әдісі, білім беру.

KARATAEV N.S., ABDYKHANOV U.K. SPECIFICATION OF ICT ACTIVITIES WITH STUDENTS OF HUMANITARIAN SPECIALTIES

The article deals with problems related to the structuring of information and computer technology of students of humanitarian specialties of the pedagogical profile and the process of its formation. The author comes to the conclusion that the successful formation of information and computer technology is possible with a purposeful and systematic approach within the educational process of a higher educational institution. Determining the significance of the application of information and computer technology in the teaching of students, the author gives a description of the directions of the teacher's work, which take into account the specifics of the training of teachers in the humanities.

Keywords: the era of the information revolution, information and communication technologies, an illustrative method of teaching

ӘОЖ 372.61

БАЛАНЫҢ ТІЛ КЕМІСТІГІН АНЫҚТАП, ОҒАН КӨМЕК КӨРСЕТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ИКЕМДІЛІКТЕРІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ТҰРМАХАНОВА С.Ә.

Мақалада баланың тіл кемістігін анықтау және оларға көмектесу бойынша жүргізілетін жұмыс түрлері, сондай-ақ өзінің ойын жеткізу қабілетін дамытудағы икемділіктері мен дағдылары ұсынылған.

Баланың ой-өрісі кеңейген сайын, бала күрделірек жеке тіл біліктерін пайдаланатындығы ескеріліп, лингвистиканың түрлі тілдік бірліктері – сөз, сөз тіркесі, сөйлемдерді меңгерту тәсілдері қарастырылады.

Тұтығатын балаларды тексеру және жүйе ұғымы аспектілері қарастырылады.

Кілт сөздер: даму, толқу, есептеу, меңгеру, тіл табысу, туындау, педагогикалық-әлеуметтік, ерекшелік, қалыптасу.

Балалардың дамуына байланысты бірінші толқуы әдетте олар оқи бастаған кезде пайда болады.

Біреулерде есептеуді меңгерудің қиындығынан, басқаларда тіл табыса алуынан, мектеп ережелеріне бағынуынан және тағы басқа жағдайларда көрінеді.

Балада осы жағдайдың туындауына педагогикалық-әлеуметтік және психо-физикалық даму ерекшелігімен дамуының, мектепте оқудың алдын ала қалыптасуына байланысты.

Көп жылдық зерттеу нәтижесінде жалпы мектептің бастауыш сынып оқушыларында сабақ үлгермеуінің ең бір тараған түрі ауызша оқу және жазбаша тілінің әр түлі қателері, дұрыс оқыту және сауатты жазуды меңгеру қиындығынан туындайды.

Арнаулы педагогика бойынша өткізілген зерттеудің қорытындысында балалардың тілінің дамуы олардың мектептегі үлгеріміне байланысты екендігін көрсетеді. Оқушыларда тіл кемістігінің туындауы олардың өз туған тілінен үлгермеуге немесе нашар үлгеруге әкеліп соқтырады. Бұлар, әсіресе, дыбыстарды айту барысында кемістігі бар, фонематикалық есту қабілеті қалыптаспаған және дыбыстық, әріптік талдау, қабылдау қабілеті төмен балалар [1.112].

Баланың оқу және жазу материалын жақсы игеруге фонематикалық дамудың кемістігі үлкен кедергі келтіреді, өйткені тәжірибе жүзінде сөйлесуде, сөздің дыбыстық құрамы туралы толық қалыптаспаған болып шығуының салдарынан келіп шығады. Бұл қарым-қатынас дұрыс тіл дамуы бар балада мектепте оқытудан көп бұрын құрылады.

Жалпы тіл кемістігі бар балалар, оқу кезінде дыбыстап айту ғана емес, сөздік грамматикалық жағынан да көп қиындықтар сезінеді. Мектеп ортасына түскен осындай балалар үлгерімі нашар оқушы қатарына тек өзінің дамуының ауытқуы себебінен қосылады.

Бастауыш сыныптың тәжірибелі мұғалімдері тіл кемістігі бар оқушыларды дер кезінде байқап, олардың ауызша оқып және жазбаша тілдеріндегі кемістіктері бойынша нақтылы жұмыс жүргізе отырып, жақсы үлгерімге жеткізеді.

Алайда, мұндай мәселелерді көптеп келтіре алмаймыз. Көбінше оқушылардың тіл кемістіктерін, олардың жазу және оқу бойынша үлгерімімен байланыстырмайды.

Үлгермеушілік немесе нашар үлгерім өз тілі бойынша, көпшілік жағдайда, оқушылардың алаңғасарлығынан не болмаса олардың оқу

жұмысына жауапсыз қараумен түсіндіріледі. Осыған байланысты, тіл кемістігі бар оқушылар керекті көмек алмайды, көбінесе тұрақты үлгермеушілікке әкеледі. Мұғалім балалардың тіл кемшілігін таба отырып, нормалық материалдармен жұмыс істеу кезінде, оқытудың әдісі және материалдарын өз алдына бөлектеп қарап, кемістіктерді түзетуі тиіс.

Дер кезінде тіл кемістіктерінің белгілерін айыра білу және түсіну мұғалімге өзіндік оқытудың түбірін анықтауға мүмкіндік береді, оның принциптік жағын көрсетеді. Оқушының үлгермеу себебін анықтап, мұғалім тіл кемістігінің қай деңгейде екеніне байланысты баланы облыстық психологиялық-дәрігерлік-педагогикалық кеңес беру мекемесіне тексеруге жолдама беру немесе (ата-ананың тексеруден бас тарту кезінде) түзету сабақтарын ұйымдастыру керек. Бұл баланың мектепке жақсы оқуына мүмкіндік берер еді. Мұғалімге арнайы мамандардың қабылдауында болып, кеңесіп алу қажет, олармен біріге отырып, баламен жұмыс істеудің түпкі бағытын анықтау керек. Тіл кемістігі бойынша түрлі жұмыс амалдарын табу, оқушының кемістігін жоюына көмектеседі. Мұндай көмекті логопед көрсете алады.

Беріліп отырған жазбаға нақтылы көңіл бөлу арқылы, ауызша оқыту барысында көбіне кішкентай балалардың арасында кездесетін тіл кемістігін анықтауға (тұтығу, ринолалия, қатты және жұмсақ таңдайдың, еріннің дамымай қалуы) болады. Осындай оқушыларды жалпы білім беру мектебінде түзетіп оқытудың түпкі амалдарына көңіл беру керек.

Әрине, осындай көлемі үлкен жаңалықтарды бір жазбада толық ашу мүмкін емес, бірақ, керекті деген жазба барысында, берілген тақырып бойынша жалғастырылады.

Дер кезінде балалардың тіл кемістіктерін табу, оларға қандай көмек және қолдау қарастырылғанын анықтауға көмектеседі.

Баланың тілінің толық дамымағанын байқай отырып, мұғалім ең алдымен оның тілінің дыбыстық жағына байланысты ма, немесе тіл жүйесінің барлық жақтарына ма (фонетикасы ма, сөздік қоры ма немесе грамматикасы ма) соны түсініп алып, түзету жұмыстарын жүргізу керек.

Сонымен қатар, оқушының оқуы мен жазуы қандай деңгейде екенін айыру, тілінде күрмеленуі бар ма, болса ол қандай түрде екенін мұғалім тек сабақта ғана анықтай алады.

Дегенмен, баланың тіл кемістігін жүйелеу үшін, мұғалім оны дұрыс бағалап, оның туу себептерін көз алдына елестете алуы керек. Сондықтан, тіл дамуы мен тәрбиелену жүйесі туралы мәліметтер жинауы керек. Ата-анамен әңгімелесу кезінде ол баланың қай жастан бастап оған айтылған сөзді түсіне бастады, ол бірінші сөзді, қысқа сөйлемдерді қай уақыттан бастап айта бастады. Жалпы тіл дамуы қалай (сөйлеуі жай ма тез бе), бала қалай

тәрбиеленді (үйде анасымен бе, әжесімен бе немесе мектепке дейінгі мекемеде күндізгі немесе тәуліктік тәртібінде ме), арнайы топта болды ма, мамандарға қаралды ма, сөйлеу ортасы қай тілде қалыптасқан, тұқым қуалау факторы бар ма, тілінің төмен деңгейде дамуы қашан байқалды, мұғалім баланың осындай анамнезін/ақпарат/ жинақтауы қажет[2.64].

Мұғалім сонымен бірге баланың дәрігерлік анықтауларымен танысу керек. Мектеп дәрігерінен немесе баланың амбулатория картасынан анықтауы керек.

Баланы тексеруді неден бастау керек? Баланы сөзді айту кемістігі неде екенін айыру, тексеру, бала дыбысты қалай және сөзде қалай айтатынын анықтау. Мұғалім баланың өзінен кейін сөзді қайталанғанынан көрі оның өз бетімен сөйлеген кездегі кемшіліктерін байқап ескеру тиіс. Бала дыбысты өз алдына дұрыс алса да, сөз арасында оны шатастырып алатын кездері де кездеседі. Сондықтан, балаға дыбысты өз алдына дыбыстатып, сөз алдында қалай қолданатынын анықтап тексеру қажет. Осы мақсатпен балалардың тіліне мұқият көңіл қойып, олардың өзара сөйлесу қатынасын және олардың сабақтағы жауаптарын дұрыстап тыңдау керек [3.48].

Мұғалім дыбыстауды тексеруді барлық балаларға тегіс, тек тіл кемістігі бар деп ойлаған балалармен ғана немесе әр баламен жекелеп сабақтан кейін немесе сабақтан бұрын жүргізеді.

Фонематикалық қалыптасу деңгейін тексеруден бұрын оның физикалық қабілеттілігін анықтау қажет. Арнаулы зерттеулердің нәтижесі бойынша, ерте жастан бастап есту қабілетінің төмендеу салдарынан балалар дыбысты қабылдай алмай және оларды бір-бірінен дұрыс ажырата алмайтындығы кездеседі. Осындай жағдайды болдырмау үшін, бұл баланы есту қабілеті төмен деген күдікпен сурдолог дәрігеріне ең болмаса ЛОР дәрігеріне көрсету қажет. Дыбыстап айту кемістігі мен фонематикалық дамудың қателігі мектеп жасына дейінгі балаларда да, оқушыларда да болуы мүмкін. Күрделі мүкістіктердің көрінуі тілдің дыбыстық жағын қамти отырып және мағыналық лексика грамматикалық жағынан да болады. Бұл жағдайларда баланың тек жеке дауыстауын тексеріп қана қоймай, осы дыбысты сөзде және сөйлемде тексеріп байқауы қажет. Сөздік қорын тексергенде баланың белсенді сөздігін тексерумен қатар (ол не қалай?) айналадағы ортаның тілін қалай түсінетіндігін тексеру керек. Баланы тексере отырып, тіл кемістігі оның тек сөз қорына байланысты емес екендігін анықтау керек. Баланың қоршаған ортасына, тәрбиесіне байланысты оның тіл кемістігін байқауға болады. Сондықтан ол бөлек қаралмай, керісінше басқа факторлармен қоса қаралуы керек, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерімен бірге қаралады.

Оқу барысында суретке қарай отырып, сөйлем құрау кезінде және сұраққа жауап бергенде, оқыған мәтінді өз сөзімен айтып бергенде, оның тіл кемістігін тексеруге болады.

Тұтығатын балаларды тексеру. Тұтықпа тіл кемістіктерінің ішіндегі ең күрделісі болғандықтан тексеруді медициналық, логопедиялық және психологиялық-медициналық тексеруші дәрігерлер психоневролог немесе невропатолог жүргізеді. Баланың туылған кезінен бастап дамуындағы кемістіктерді анықтайды. Тіл кемістігі баланың дамуында жағымсыз фактілер жиі байқалады. Тұтығудың табиғаты функционалды және органикалық болып бөлінеді. Баланы логопедиялық тексеруде төмендегі бағыттар ұсынылады.

- тұтығудың себептері, түрін анықтау, қимыл-қозғалыстың болуы немесе болмауы, логофобия, тұтығудың барысы;

- баланың сөйлеу жылдамдығы (баяулығы, шапшаңдығы, секіріс түріндегісі) анықталады. Логопед сөйлеу жылдамдығының шапшаңдығын бақылайды,

- түзетуде қиындық болмау үшін. Зерттеу кезінде баланың отбасында үлкен адамдардың жылдам сөйлеуі байқалады. Логопед баланың ата-аналармен арнайы әңгімелесуді қажет етеді.

- әңгімелесуде баланың сол қолмен жұмыс жасауға ата-ана тарапынан рұқсат бермеу, оң қолмен жұмыс жасауға үйрету туралы мәлімет алуға болады.

- балаға біркелкі көңіл бөліп отыру бақыланады. Көңіл бөлуді бақылау.

- баланың сөйлеу тілі, жалпы дамуын зерттеу керек: алғашқы сөзді айтуы, қай жаста сөйледі, одан әрі дамуы т.б.

- баланың айналасындағы сөйлеу ортасын тану: туыстарының арасында сөйлеу кемістігі бар адамдардың болуы, болмауы, отбасында екі тілді қатар қолданатындардың болуы, айналасындағы адамдардың сөйлеу жылдамдығын анықтау, тұтығып сөйлейтін үлкендер немесе балалармен қарым-қатынаста болуын т.б. бақылау керек.

- отбасындағы қарым-қатынас сипаты (баланы шектен тыс еркелету немесе керісінше қатал ұстау, бірде аймалап, бірде жазалап, бірде рұқсат етпей, бірде еркіндік беру, бірде ұрыс сияқты жағдайларға көңіл аудару) анықтау. Егер логопед бала тәрбиесіндегі жетіспеушілікті анықтайтын болса, онда әрі қарай үлкендердің баламен қарым-қатынасын дұрыс жолға қоюға ықпал жасайды.

- отбасының тұрмыс жағдайымен танысу; (ұрыс-керіс, келіспеушіліктің орын алуы бола ма? Баланың көзқарасы қалай?).

- тұтығудың басталған кезін, дамуын, барысын бақылау. Тұтығудың салдары мен күшеюін ата-аналарының қаншалықты білетіні. Тырысудың формасын, орнын, жиілігін анықтау. Сөйлеу қабілетінің сақталуы.

- тұтығу кезіндегі баланың өз әрекетінің қалай болатынын анықтау (тұтығу кедергі жасай ма, қинай ма немесе оны өзі байқамайды ма, сөйлеудің тоқталуынан қорқа ма, әлде көңіл аудармай ма/.

- дыбыс шығаруындағы кемшіліктердің пайда болуы. Егер осы кемшіліктер кездесетін болса, артикуляциялық аппаратының органдарының қозғалысы мен құрылысын қосымша тексеру қажет, сол сияқты барлық фонемалар кемшілігі мен фонематикалық қабылдауын анықтайды.

- тұтығатын баланың сөйлеу тілі дамуының жалпы деңгейін нақтылау (оның сөздік қоры жасына сәйкес пе, грамматикалық қатарының дәрежесін анықтау).

Жүйе ұғымы көп аспектілі және зерттеу мақсатына сәйкес қарастырылады:

1) тұтас, бір-бірімен заңды байланыстағы көптеген элементтер (заттар, көзқарастар және т.б);

2) қатаң тәртіппен орналасқан бөлімдер;

3) нақты бір нәрсенің құрылымын, ұйымдастырылу тәсілі, формасы;

4) қоғамдық құрылым;

5) шаруашылық бірліктердің, мекемелердің жиынтығы;

6) мезгілі және туындаған бірліктердің жиынтығы.

Білім беру жүйесі ретінде мемлекеттегі барлық оқыту-тәрбиелеу мекемелерінің жиынтығы танылады. Бұл жүйе негізін балабақшалар, жалпы білім беретін және кәсіптік мектептер, мектептен тыс мекемелер, жоғары оқу орындары құрайды [4.123].

Педагогикалық жүйе – дербес қамтитын және басқарылатын, құрамдары бар бөліктері бар тұтастық. Жүйені басқару оның тұтастығын қамтамасыз етеді, оның құрамды бөліктерінің өзгеруіне ықпал тигізеді. Педагогикалық жүйенің жұмысы қоғам қажеттіліктерінен туындайтын мақсаттарға қол жеткізуді көздейді. Мақсаттар педагогикалық жүйенің мазмұнын белгілейді.

Педагогикалық жүйенің жұмыс істеуі қажетті педагогикалық шарттардың жиынтығына байланысты.

Педагогикалық құбылыстардың диалектикалық табиғатын, олардың тұтастығын көрсете отырып, педагогикалық жүйенің құрамды бөліктері осы жүйенің іске асырылуы үшін қажетті және жеткілікті болуы керек [5.132]. Осы негізде мектептегі оқу-тәрбие мекемесі шарттардан, құрылымдық және іс-әрекеттік компоненттерден тұратын педагогикалық жүйе ретінде қарастырылады. Жүйе құрастырушы факторлар – мақсат және нәтиже

факторлары; іске асырылуының шарттары – педагогикалық шарттары; құрамды бөліктері – педагогикалық ұжым мен тәрбиеленушілер, педагогикалық іс-әректің мазмұны, тәсілдері, формалары, әдістері; іс-әрекеттік құрамды бөліктері – педагогикалық анализ, бақылау, реттеу, түзету, енгізу.

Мектепті педагогикалық жүйе және басқару нысаны ретінде қарастыру білім беруді ұйымдастырушылардың, тәрбиешілердің, тәрбиеленушілердің басқару іс-әрекеті мақсаттарды нақтылау мен нәтижеге қол жеткізуге, педагогикалық ұжым мен тәрбиеленушілердің қалыптасуына жағдай жасауға, оқу- тәрбие жұмысының мазмұны, әдістері, формаларын таңдауға мүмкіндік береді.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың сөйлеу әрекетін дұрыс қалыптастыру барысында: сөйлеу әрекетінің әрбір түрінің өзіне қажет дағдыларының дамуын талап ете отырып, өзбетінше іске асуын; сөйлеу әрекетінің ауызша түрлеріне ауызша, жазбаша түрлеріне жазбаша жұмыс түрлері арқылы бақылау орнатуын; оқыту кезінде оқыту мақсатына сәйкес сөйлеу әрекетінің бір түрінің ерекше басым екендігіне қарамастан, сабақтың тиімді өтуі үшін оқытушының сөйлеу әрекетінің төрт түрін шеберлікпен үйлестіре білуді талап ету қажет. Ал оларды дұрыс дағдыландыру және сөздерді орынды қолдана білу үшін орфоэпиялық қалыпты сақтай отырып, осы лексикалық тұлғаларды дұрыс айту; тілдесу әрекетін жүзеге асырушылар және олардың қызметін меңгеру; сөйлеу әрекетінің өнімді түрлеріне қажетті қабілеттер: айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым әрекеттері және оның жүзеге асуының теориялық және әдістемелік тұрғыдан игеру, сөздердің мағынасын, семантикалық қасиеттерін, тиісті грамматикалық өлшем бірлік арқылы бұл тұлғаларды айтар ойға сәйкес бір-бірімен тіркестіру, байланыстыру; мағыналық байланысқа түскен тіркестерден ойына сәйкес сөйлем құрай білу, сөйлемдерді ойдың жүйесіне сай етіп, мәтін құрамына енгізіп, тілдік қолданыста пайдалана білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии // Собр. соч. в 6 Т. –М., 1983 г. Т. 5
2. Абелева И.Ю. и др. В помощь взрослым заикающим. – М.,1969
<http://special-edu.kz/> - сайт
3. Беккер К.П., Совак М. Логопедия. - М., 1984
4. Бадалян Л.О. Детская неврология.-3-е изд –М.,1984
- 5.Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников. – М.,1985.

ТУРМАХАНОВА С.А. ВЫЯВЛЕНИЕ РЕЧЕВЫХ НЕДОСТАТКОВ РЕБЁНКА, ОКАЗАНИЕ ЕМУ ПОМОЩИ И ФОРМИРОВАНИЕ У НЕГО ГИБКОСТИ И НАВЫКОВ

В статье представлены виды работ для определения языковых недостатков ребёнка, оказания ему помощи, также методы развития гибкости речи и навыков в мышления.

Учитывая тот факт, что ум ребёнка расширяется, и он будет использовать больше языковой компетенции, рассматриваются лингвистические единицы: слова, фразы и предложения. Также в работе рассмотрены аспекты концепции системы развития речи ребёнка.

Ключевые слова: *развитие, волнение, вычисление, обучение, общение, возникновение, педагогико-социальная, специфичность, образование.*

TURMAKHANOVA S.A. DETECTION OF SPEECH DISORDERS, PROVISION OF ASSISTANCE AND FORMATION OF FLEXIBILITY AND SKILLS WITH CHILDREN

The article presents the types of work to identify language deficiencies and the types of work to provide assistance, as well as the formation of flexibility and skills in developing the children's thinking skills.

Given the fact that the mind of the child is expanding and the child will use more language competence linguistic units are described: words, phrases and sentences. Aspects of the concept of the child's speech development system are also discussed.

Keywords: *development, excitement, calculation, learning, communication, emergence, pedagogical-social, specificity, education.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

УДК 004

ИНТЕРНЕТ-ОЛИМПИАДА САЙТЫН ҚҰРАСТЫРУДА MOBIRISE БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

НҰРМҰХАНБЕТОВА Г. К., ЖАЙДАҚБАЕВА Л. К., МАХКАМОВ А. О.

Мақалада мектеп оқушыларына ұйымдастырылатын пәндік олимпиадалардың мақсаты мен маңыздылығы анықталған. Соңғы жылдары дәстүрлі пәндік олимпиадалармен қатар Интернет-олимпиадаларға қатысушылар саны өсуде. Шетелдік және қазақстандық интернет-олимпиадалардың ұйымдастырылу технологиялары зерттеліп, қысқаша сипаттамалары келтірілген. Сонымен бірге Интернет-олимпиада сайтының құруды мақсат ете отырып, Mobirise бағдарламасының мүмкіндіктері қарастырылады. РНР тілімен және Mobirise сайт құрастыру конструктор көмегімен әзірленген «Қашықтан олимпиада өткізу орталығы» атты Edusite.kz порталының жұмыс жасау технологиясы сипатталған.

Кілт сөздер: олимпиада, интернет-олимпиада, Mobirise сайт құрастыру конструктор, қашықтан оқыту, оқыту порталы.

Қазіргі кезде ғылым мен техниканың қарқынды дамыған ақпараттандыру заманында білім көкжиегі көз ілеспес жылдамдықпен дамуда. Мектеп пәндері бойынша ғылыми жарыстар мен интеллектуалды олимпиадаларда жақсы нәтижеге жету үшін жоғары оқу орындары мен ақпараттық технологияларға қатысты мекемелер оқушыларды ғылыми шығармашылық жұмысқа ерте жастан баулу мақсатында түрлі конкурстар, викториналар, олимпиадалар мен тағы басқа іс-шаралар өткізуде.

Мектеп оқушылары мектеп пәндерін оқу барысында білімдерін шыңдау үшін қазіргі кезде интернет олимпиадаларға қатысып отырғаны абзал. Себебі, олимпиада тек дарынды балалардың білімдерін сынақтан өткізу ғана емес, ол пәнге қызығушылығын арттыратын, әрі алға тереңірек білім алуға ұмтылыс беретін қосымша сабақ түрі. Пән бойынша олимпиада – оқушыны білім алуға ынталандырып, ойларының дамуына себеп болатын жарыс болып есептеледі.

Олимпиаданың негізгі мақсаты – оқушының қабілетін ашуды ескере отырып, логикалық-алгоритмдік және жүйелі комбинаторикалық ойлауы дамыған оқушыларды табу және оларды жоғары деңгейге ұмтылуына әсер ету. Бұл әртүрлі дайын программалық құралдар мен командаларды пайдалану іскерлігінде пайда болады. Интернет арқылы орындалатын қызметтерді білім, денсаулық және тағы басқа салаларда дамыту керек. Бұл тұрғындардың

біршама уақытын үнемдеуге септігін тигізер еді. Елбасы айтқандай, бүгінде халықтың жаңа технологияларға өтетін кезеңі келді деп ойлаймыз.

Қазіргі таңда басқа елдерде дамып келе жатқан бұл бағыт, оқушыларға компьютермен жұмыс жасауды, бір-бірімен пікір алмасуды, өз білім деңгейін онлайн түрде білуге мүмкіндік береді. Еліміздің мектептеріндегі оқушылар шет елдердегі Инфоурок, Тризформашка, Роботландия сияқты т.б. интернет олимпиадаға қатысып тұратындары баршылық. Ал, республикамызда интернет олимпиадалар жыл өткен сайын көбейе түсуде. Олар: <https://www.daryn.kz/?lang=kz> , <http://i-school.kz>, <https://rcdo.kz>, bs-press.kz, [Nurly Bolashak](https://nurlu-bolashak.kz) т.б. Интернет олимпиадалардың ішінде КИО – олимпиадасында ғана онлайн тестілеу қарастырылған. Қалғандарында тапсырмалардың берілуі мен тексеруге қабылдануы электронды почта арқылы ұйымдастырылған. Аталған интернет олимпиадалар сайттарының жұмыс жасау технологияларын сараптай келіп, біз мектеп оқушылары арасында жалпы білім беру пәндері бойынша көп нұсқалы онлайн тестілеумен қатар байқаулардың түрлі технологияларын қолданатын портал жасауды мақсат еттік.

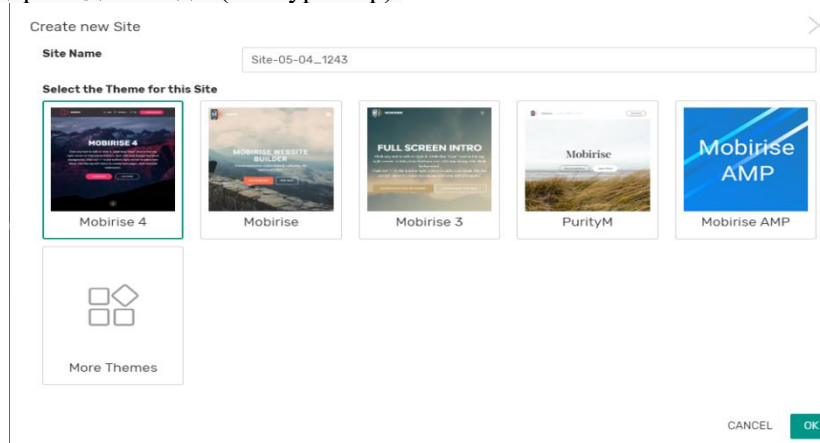
Бұл сайтты құрастыруда Mobirise бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдалануды жөн көрдік. Mobirise бағдарламасы – басқа сайт құрастыру бағдарламаларына қарағанда ыңғайлы, және ең бастысы *оффлайн* түрде де жұмыс істеу мүмкіндігін береді. Mobirise – **Windows, Android және MacOS орталарында сайт құрастыру конструкторы**. Оның *онлайн* конструкторлардан негізгі айырмашылығы сайт орналастыратын хостингтерді администрлеу мен меншіктеу қажеттілігінің болмауы [1].

Mobirise бағдарламасымен жұмыс істеу үшін ең алдымен дербес компьютерге бағдарламаны www.mobirise.com парақшасынан жүктеп аламыз.

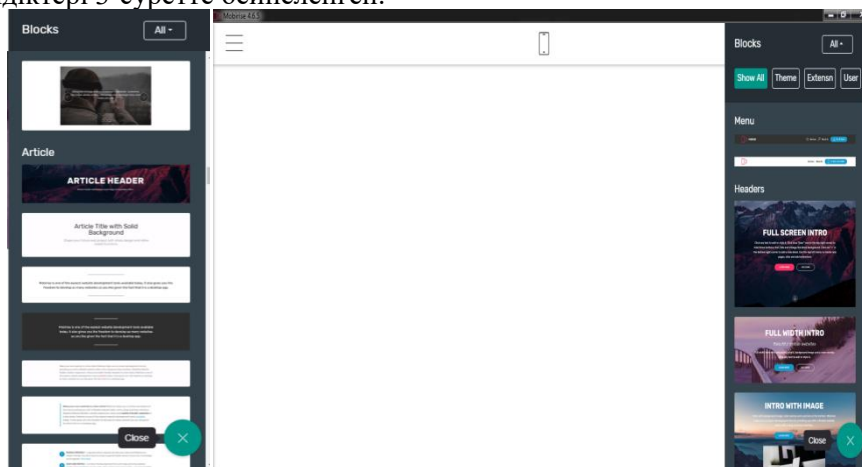
1- сурет Mobirise бағдарламасының жүктеу парақшасы

Бағдарлама жүктелгеннен соң, дербес компьютерге орнатып, **Sites** мәзір қатарындағы Create new Site командасы арқылы сайттың аты және керекті шаблондар таңдалынады (2-3 суреттер).

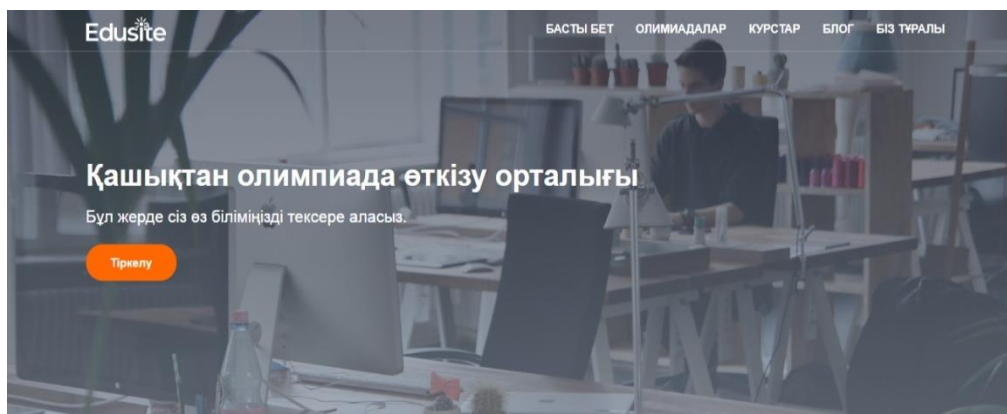
2- сурет Шаблондар тізімі

Шаблон жүктелгеннен соң, оң жақ бұрышта + түймесін басу арқылы, қосымша мәзір ашылады. Осы мәзірде сайтқа керекті дайын блоктарды таңдауға мүмкіндіктер қарастырылған және блок параметрлерін өзгерту мүмкіндіктері 3-суретте бейнеленген.

3-сурет Сайт құрастырушы компоненттер мен блок параметрлерін өзгерту тізімдері

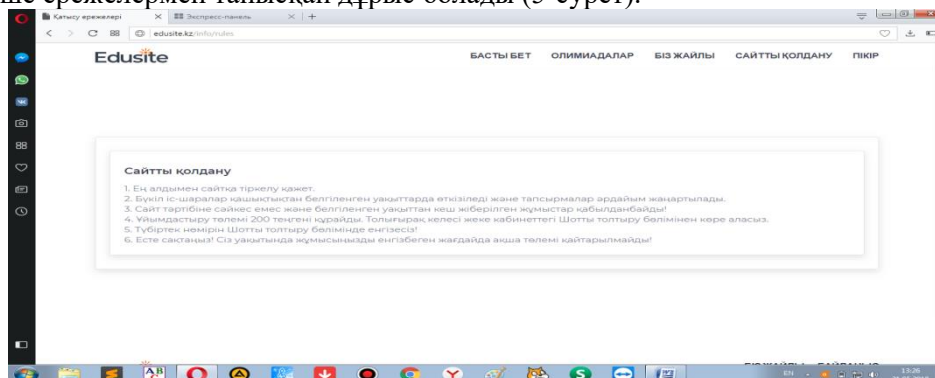
Сонымен қатар, мәзірде сайт құруға қажетті компоненттердің дайын үлгілері жинақталған. Олардың кез келгенін таңдап, қалауыңызша өзгертіп, орналастыруға болады.

Біз, Mobirise бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдаланып информатикадан олимпиада сайтын құрастырдық. Енді, құрылған интернет олимпиада сайтында жұмыс жасауға сипаттама берейік. Сайт <http://edusite.kz> арқылы жүктеледі.

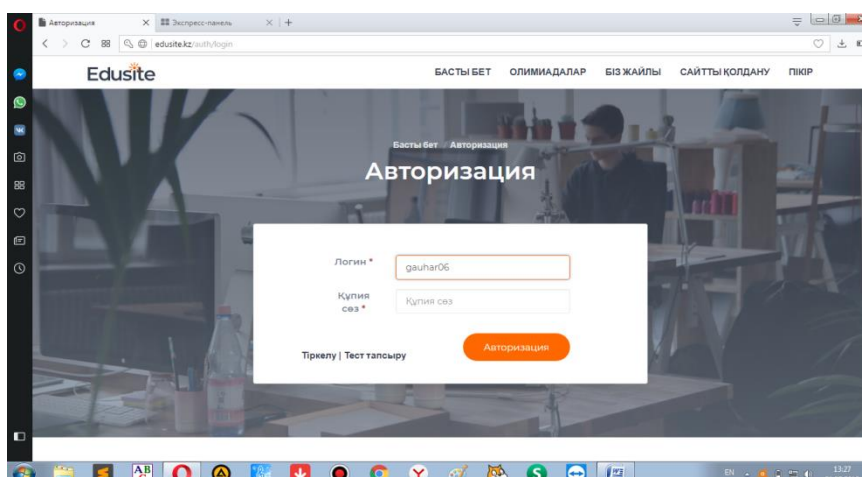
4 - сурет Сайттың басты мәзірі

Біздің сайтқа кіру үшін алдымен *Сайтты қолдану* бөліміне өтіп, бірнеше ережелермен танысқан дұрыс болады (5-сурет).

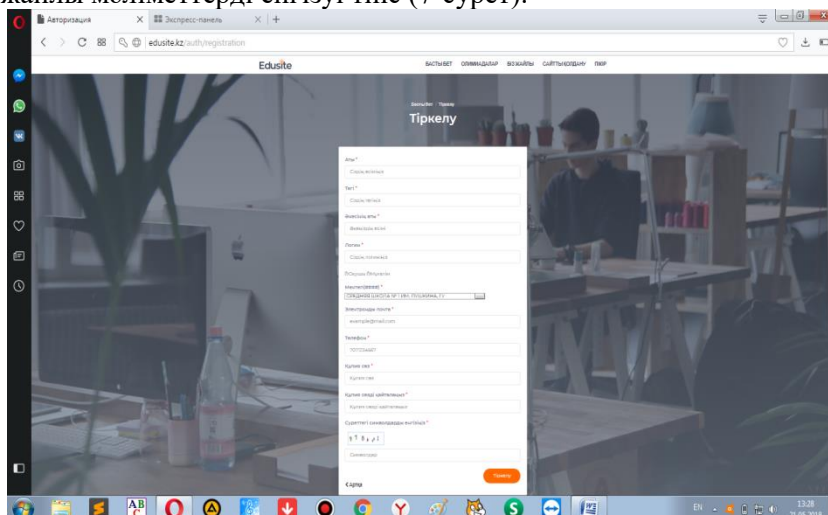
5-сурет Сайтты қолдану ережелері

Жоғарыда берілгендей алдымен сайтқа тіркелу қажет егер тіркелген болсаңыз онда авторизациядан өтесіз. Авторизация – автоландыру (ағылш. *authorization*) – тұтынушыға компьютерлік желідегі қорлармен қатынас құруға рұқсат беруді айтады. (6-сурет).

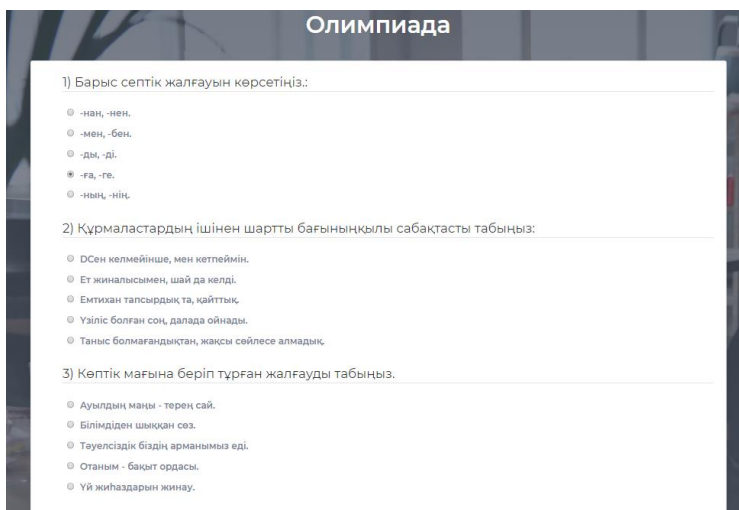
6-сурет Авторизациялану

Бұл сайтта мектеп информатикасы және ЖОО-дағы информатика мамандығы пәндері бойынша *online* тестілеу арқылы олимпиада өткізу мүмкіндігі қарастырылған. Олимпиадаға қатысу үшін сайтқа тіркелу керек, яғни өзі жайлы мәліметтерді енгізуі тиіс (7-сурет).

7-сурет. Сайтқа тіркелу терезесі.

Online тестілеуге әдетте 30-60 минут уақыт беріледі(8-сурет). Тестілеу нәтижесі бойынша сертификат және диплом тағайындалады.

8-сурет Тестілеу

Сонымен интернет арқылы ұйымдастырылатын олимпиаданың мақсаты: дарынды балаларды анықтау; оқушылар арасында пікір алмасу; мектеп пәндері бойынша олимпиадаларды ыңғайлы әрі тиімді түрде, яғни *онлайн* түрде жүргізу.

Сайт арқылы олимпиада ұйымдастырудың артықшылықтары:

- *олимпиада өткізу үшін оқушылар мен педагогтарды бір жерге жинау, жұмыстан босату, жол шығыны қажеттілігі жойылады;*

- *интернет арқылы дайындау мүмкіндігінің қол жетімді болуы;*

- *олимпиаданың тестілеу түрін компьютерлік программа тексеретін болғандықтан, бірден әділ бағалау қамтамасыз етіледі;*

- *бақылау алу, эссе жазу, байқау тапсырмаларын орындау сияқты олимпиаданың басқа формаларында тапсырманың орындалу нәтижелерін сайтқа немесе Google-дағы Picasa, Drop Box сияқты бағдарламаға қойып, қатысушының өзінің де, басқалардың да жұмыстарын көру, салыстыру мүмкіндігінің болуы;*

- *мектептердің ғылыми-шығармашылық жұмыстарын сайт арқылы бағалау мүмкіндігінің болуы;*

- *жалпы адам капиталының бәсекеге қабілеттілігін арттыру іске асады. «Цифрлік Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес интернет-технологияны қолдану арқылы цифрлық ғылым және білім ресурстарын жүйелі түрде дамытып, прогрессивті технологияларды және оқыту жүйелерін жасау мен енгізу жоғары білім берудің даму шарттарының ажырамас бөлігі болып табылады [2].*

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Обзор и отзывы о конструкторе сайтов Mobirise. <https://uguide.ru/konstruktor-sajtov-mobirise-obzor-otzyvyu-primery-sajtov>.

2. «Цифрлік Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы. ҚазАқпарат - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсанындағы № 827 қаулысы.

НУРМУХАНБЕТОВА Г.К., ЖАЙДАКБАЕВА Л.К., МАХКАМОВ А.О.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ПРОГРАММЫ MOBIRISE ПРИ СОЗДАНИИ САЙТА ИНТЕРНЕТ-ОЛИМПИАДЫ

В статье определены цели и значение предметных олимпиад, организуемых для школьников. В последние годы наряду с традиционными формами проведения традиционных олимпиад, широко используются интернет-олимпиады. В работе дано краткое описание технологии организации зарубежных и казахстанских интернет-олимпиад. Наряду с этим с целью создания сайта интернет-олимпиады рассмотрены возможности программы Mobirise. Авторы дали характеристику технологии работы портала edusite.kz «Центр дистанционных олимпиад», разработанной в PHP при помощи конструктора сайтов Mobirise.

Ключевые слова: олимпиада, интернет-олимпиада, Mobirise, конструктор создания сайта, дистанционное обучение, портал.

NURMUKHANBETOVA G.K., ZHAIDAKBAYEVA L.K., MAKHAMOV A.O.
THE FEATURES OF MOBIRISE PROGRAM WHEN CREATING THE SITE INTERNET OLYMPICS

The article defines goals and significance of academic Olympiads organized for schoolchildren. Along with the traditional forms of carrying out academic Olympiads in recent years, online Olympics are widely used. The technology of organization of foreign and Kazakhstan Internet Olympiads is briefly described, and also the possibilities of the Mobirise program are considered for the purpose of creating an Internet Olympiad website. The technologies of the portal edusite.kz under the name «Center for Distance Olympiads» developed in the PHP environment and using the Mobirise site constructor, are described.

Keywords: Olympiad, Internet Olympiad, Mobirise website creation designer, distance learning, learning portal.

ӘОЖ 615.88

ДӘСТҮРЛІ МЕДИЦИНА ЖӘНЕ БҮРҒЫЗБАЙ ДОСҚАНАҰЛЫ

ӨНДІРҚАН М., ТҮБЕКБАЕВА Б.Р.

Мақалада XVIII ғасырда өмір сүрген халық емшісі, абыз, әулие қазақ даласында дәрілік шөптерді жақсы біліп, онымен адамды да, малды да емдеп жаза білген Бұрғызбай әулие жайлы сөз болады. Автор Бұрғызбай Досқанаұлының жасынан емшілікпен айналысып, шипалы шөптерді пайдалана отырып, талай ауруды емдеп жазғандығын айтады. Осы күнде дүниеден қайтқанына екі ғасырдан астам уақыт өткен әулиенің зиратынан кісі үзілмей, пір тұтып, сыйынып, оның

басына барып баласы жоқтар бала, ауруынан жазылмай жүргендер еміне дауа сұрайтын киелі мекенге айналғандығын тілге тиек етеді.

Кілт сөздер: *халықтық медицина, Ырғызбай Досқанаұлы, тәуіп, еміш, әулие, киелі мекен.*

Халықтық медицина – ауру және ауру белгілерінің алдын-алу мақсатында өсімдіктердің емдік қасиеттері, жануар өнімдері мен минералды шикізаттар туралы білімнің жиыны. Халықтық медицинаның ғылыми теориялардан айырмашылығы ол тікелей тәжірибе жүзінде тексерілген.

Халықтық медицинаның тамыры тереңде жатыр. Өкінішке орай жазба деректердің жоқтығынан біз оның пайда болып, саналы дәрігерліктің дамыған кезін ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басына дейінгі аралықты зерттеуіміз мүмкін болмай отыр. Оның негізін Шығыстың ортағасырлық ғалымдары әл-Хорезми, әл-Бируни, әл-Фараби және Ибн Сина қалаған. Сол себепті тарихшылар халықтық медицинаның кезеңдерін қалпына келтіруде қосалқы деректерді пайдалануға мәжбүр. Олар ауыз әдебиетінің ескерткіштері, көркем шығармалар, саяхатшылар мен көпестердің жазбалары мен күнделіктері, археологиялық және этнографиялық экспедиция материалдары. Егер бұл деректерді мұқият талдаса онда халықтық медицина жайлы шынайы ақпарат алуға болады [1].

Қазақтардың халықтық медицинасы негізінен тәжірибелік маңызға ие. Оның әдіс-тәсілдері көп жылдық бақылау негізінде орнаған. Мысалы, аң аулау мен мал бағу жануарлар әлемі туралы ақпарат береді. Ол өз кезегінде адам анатомиясын түсіндіруге көмектесті. Қазақтар адам ағзасының барлық мүшесін және олардың қызметін білген, олардың әрқайсысының өз атауы болды.

Қазақ халқы аруақтарға арнап бағыштап төрт түліктің қайсысын болсын құрбандыққа шалған. Мінәжат етіп, аруақтардың басына барып түнеген, сол жерде құрбандық шалып, өздерінің қолы жетпей жүрген көкейкесті армандарының орындалуы үшін тілек-тілейді, мысалы балалы бола алмай жүргендер бала сұрайды. Аруақтарға арнап құрбандық шалғанда, «аруақтың батасы тие берсін немесе аруаққа бағыштадым» деп айтқан. Ерте замандарда, белгілі ұлы адамдардың моласы көп көзден жасырылатын, өйткені дұшпандары арамдап, қорламауы үшін. Осы заманда адам аяғы баспайтындай қастерленіп, қорық ұйымдастырылған. Қазіргі қазақтарда өлгендерге күмбезді мазар орнату балаларының қасиетті борышы. Бұрынғы обаларды қазір күмбезді мазарлар алмастырған. Ескі обалар мен кейінгі күмбезді мазарлар қазақтардың ең қасиетті, аруақтарға құлшылық ететін орындары [2].

Қазақ халқының ерекше құрмет тұтып, мәңгілік есте сақтайтын тұлғалары көп. Солардың ішінде қазақ даласында өзінің емшілік қасиетімен, әулиелігімен ел есінде қалған, дәрілік шөптерді жақсы біліп, онымен көп ауруды емдеп жазған атақты тәуіп, емші Ырғызбай Досқанаұлы еді. Халық емшісі 1787 жылы Тарбағатайдың құт-берекелі сайларының бірінде дүниеге келіп, 1850 жылы пайғамбар жасында қайтыс болған. Ырғызбай ата жастайынан емшілік өнерге үйір болып, кейін өсе келе өзі өмір сүрген дәуірде Арғын, Тобықты, Найман елдеріне аты шыққан әулие емші атанған адам.

Ырғызбай әулие аурулардың тамырын ұстап, алақанына, бет-әлпетіне қарап қандай аурудың түрі екендігін ажырата білген, емдік тамыр-шөптерден дәрі-дәрмек дайындаған [3]. Сондай-ақ қолмен сылап-сипау арқылы да емдом жасаған және көріпкелдік қасиеті де болған. Ол алыстан қиналып келе жатқан науқасты күні бұрын болжаған, сырқаттарды ақысыз-пұлсыз емдеп, ауқаттылардың берген дүниесін кедей-кепшіктерге, жетім-жесірлерге үлестіріп берген.

Шығыстың рухани әулиесі атанған Ырғызбай Досқанаұлы туралы сол өңірдің тұрғыны Нұрланбек Төлегенұлы деген кісі мынадай бір қызық дерек айтқан екен: «Ырғызбай бабамыз әулиелігімен қатар, жүзден аса шөптің қадір-қасиетін білген емші болған. Заманында талай сырқатты емдеп жазып, талай ғаріптің жолын ашқан. «Ырғызбай әулие – Құнанбайдың әкесі Өскенбайдың замандасы болыпты. Бала шағында шешекпен ауырған Құнанбайға жасамаған ем-домы қонбағасын, жердің шалғайлығына қарамай арнайы шабарман жіберіп, Өскенбай Ырғызбай әулиені алдырған ғой. Сонда сырқат меңдеген баланың жүзіне қарап тұрып: «Ауру әбден өтіп кетіпті. Екі-үш айсыз беті бері қарамас. Алла емімді құп көрсе, мына қу шешек құр кетпей баланың жүзіне таңбасын қалдырады-ау», – деген екен әулие бабамыз. Кейін айтқаны айдай келіп, әлгі шешек Құнанбайдың бір көзін алып түсіпті.

Жергілікті тұрғын Қожаахметұлы Алтынбек «Мен бала кезімнен осы жерде өстім. Бұл жерді Күмісті жайлауы дейді. Кеңес дәуірінде әкем осы жайлауда жылқы бақты. Ырғызбай атамның ол кезде тастан салынған мазары мен қасында күрке үйі ғана тұратын. Әкем ол мазарды 1956 жылы тұрғызылған деп отыратын. Төбесі ағашпен жабылған мазар бертінге дейін тұрды. Сол заманның өзінде көршілес республикалардан, Қазақстанның түкпір-түкпірінен арбамен, түрлі көліктермен ағылып жатқан халық нөпірі мол еді. Өзім естіген бір қызық әңгімені айтып берейін. 1981 жылы ер жетіп қалған кезім, әулие атаның басына Аягөзден 77 жастағы бір ақсақал келді. Көпті көрген көне көздің әңгімесіне қарап отырсақ, байдың баласы екен. Сол ақсақал Ырғызбай әулие жайлы көп әңгіме айтты. Жазып алмағаным өкінем. Бір ғана дерек айтайын. Қырғызстан Республикасының министрлер кеңесінің төрағасы көтеріліп, желігіп ауырған баласын әкеліп, әулиенің басына қондырған. Еш жерден ем қонбағасын соңғы үмітін арқалап тікұшақпен ұшып келген ғой пақыр. Пейіліне қарай Алла қолдап, әулие атамның топырағы шипа болып, баласы айығады. Өзім көрген тағы бір мысалды айтайын. 2002 жылы Ырғызбай атаның басына ата-анасы 13 жасар қызды алып келді. Сөйтсек, ол баланың туу тарихы былай екен. Он жыл бойы бала күткен жанұя үміттері медицинадан үзіліп, 1989 жылы келіп атаның басына түнейді. Әлгі қыз бала содан көп ұзамай дүниеге келген көрінеді. Міне, осыдан-ақ Ырғызбай атаның шыныменде әулие кісі екендігіне көз жеткіземіз [4]. Ырғызбай ата моласымен жанына салынған мешіт

Қазақта «Аллаға сиын, әулиеден медет сұра» деген халық сөзі бар. Қазақ халқының дүниетанымында Әулиеге табыну дәстүрі ежелден бар. Тәңірге сенген ежелгі түркілер Ұмай ананы, Қызыр атаны, ата-баба аруақтарын желеп-жебеуші санап, оларға үнемі сиынып отырған. Күнге, Айға, Отқа табыну, ел иесі Көкбөріні қасиет тұту, су иесі Сүлейменге жалбарыну, тіршілігінің негізі төрт түлік малдың иелері – Қамбар атадан, Шопан атадан, Ойсылқарадан, Зеңгі бабадан, Шекшек атадан жәрдем күту, т.б. ислам дініне дейінгі ежелгі нанымдар Қазақ халқының дүниетанымында күні бүгінге дейін сақталған.

Әулие сөзіне түсінік беріп өтетін болсақ, «әулие» сөзі араб тілінен аударғанда – желеп-жебеуші, яғни ерекше ділмарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен халық сеніміне ие болған қасиетті тұлға дейді. Сонымен қатар әулие сөзіне берілген тағы бір түсінікте әулие деп – халық арасына ерекше діндар-тақуалығымен, шипа дарытқан емшілігімен әйгілі болған, керемет қасиетке ие, қауымға рухани тәрбие жүргізуші тұлғаны айтады екен.

Әулие атаның тірі кезіндегі мейірімі науқас адамдарға қандай болса, қазірдің өзінде оның аруағы талай адамдардың ауруынан сауығып кетуіне,

бала көтермеген әйелдердің нәрестелі болуына септігін тигізгендігі қалың көпшілікке мәлім.

Әулие атаның мазарына келетін болсақ, әулиенің бүгінгі тұрған мазарын Ақсуаттың іргесіндегі Кіндікті ауылындағы ұрпақтары 1956 жылы тұрғызған. Кейіннен басына түнеп, тілек тілейтіндер саны артқан кезде қасына келушілерге арнап тас үй салыныпты. Жергілікті тұрғындардың айтуынша сырқатына дауа, ауруына ем іздеп келгендер ғана емес, жолын ашып, тіпті мал басының көбеюін де тілейтіндер бар көрінеді.

Ырғызбай атаның дүниеден өткеніне көп уақыт өтсе де, әулиенің зиратынан кісі үзілмей, пір тұтып, сыйынып келуі бабаның кереметтігі. Тарбағатай тауының ұсақ шоқылы бір аңғарында, үлкен жолдан сәл бұрылыс тұста жатқан әулие басына Қазақстанның түпкір-түпкірінен ұлтына, жасына қарамай ауруына ем іздеп келіп жататындар көп. Төлеубек Смағұловтың «Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері» кітабында: «Атаның басына түнейтін науқастар түстен кейін (бесінде) келіп, аят оқиды, ауруына шипа іздейді. Бұдан соң зираттың ішіне немесе қонақ үйге төсек салып түнейді. Түнеген науқас адам артына қарамастан күн шықпай ерте аттанып кетеді. Әулие ата науқастың жазылатынын немесе жазылмайтыны туралы түсінде аян береді. Науқас көрген түсін жеті күннен кейін ғана айтады. Келген адам Ырғызбай атаға мінәжат етіп, ақтық байлайды», – деп жазады. Және осы кітаптан мынадай өлең шумақтарын кездестіруге болады.

Найманда кім білмейді Ырғызбайды,
Ырғызбай сыйындырмай тұрғызбайды.
Алланың сүйген ұлы Әулие-атам
Естігем талай аңыз бабам жайлы.

Осы күнге шейін әулие атаның басына келіп түнеп, мал сойып мінәжат ететіндердің аяғы үзіліп көрген емес. Қасиетті емшінің басына бір түнеп кетуді армандап келгендердің Ырғызбай әулиеге деген соншалықты сенімділігін білуге болады. Сонымен қатар көпшілігінің тілектері қабыл болып, өшкені жанып қуанып, қайыра ат басын бұратыны Ырғызбай Досқанаұлы феноменін айқындай түседі.

Талайдың сырқатына ем болған Ырғызбай әулиенің мазар-кешені Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданының мәдениет бөлімінің иелігінде. Осы күнде арнайы қызметкерлер жұмыс жасап жатыр. Оларға айлық беріліп, әулиенің басына барамын, көремін, зиярат жасаймын деген кісілерге толық жағдай жасап қойған. Бұл да біздің киелі жерлерге деген құрмет болса керек.

Қазірде әулие мазары халық басына барып дұға жасап, тілек тілеп баласы жоқтар бала, ауруынан жазылмай жүргендер еміне дауа сұрайтын киелі мекенге айналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Народные целители Казахстана. Справочник. – Алма-Ата: Атамұра, Қазақстан, 1993. – 10 с.
2. Оразақов Е. Қазақ халық медицинасы / Е. Оразақов. – Алматы: Ғылым, 1989. – 77 б.
3. Шорманов Т. Дәрілік өсімдіктер / Т. Шорманов. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 114 б.
4. Қанафин Н. Атақты емші Ырғызбай еді: XIX ғасырда өмір сүрген Ы. Досқанұлы жайлы естелік / Н. Қанафин // Денсаулық сақтау. – 1992. – № 3-4. – 14-15 б.

ОНДИРКАН М., ТУБЕКБАЕВА Б.Р. ТРАДИЦИОННАЯ МЕДИЦИНА И ЫРГЫЗБАЙ ДОСКАНАУЛЫ

Данная статья посвящена деятельности народного целителя, жреца, святого Ырғызбая Досканаулы XVIII века. Авторы рассматривают методы лечения Ырғызбаем людей и домашних животных целебными степными травами. В работе отмечается роль и значение Досканаулы в защите народа от различных заболеваний в степных условиях, вдали от городов и крупных населённых пунктов. Спустя более двух веков после смерти целителя, люди, страдающие от бесплодия и других заболеваний, ходят на его могилу, приносят жертву и с мольбой просят Всевышнего об излечении.

Ключевые слова: народная медицина, лечебные травы, Ырғызбай Досканаулы, целитель, святой.

ONDIRKAN M., TUBEKBAEVA B.R. TRADITIONAL MEDICINE AND YRGYZBAY DOSKANAUPLY

This article is about a priest and a folk healer of the eighteenth century St. Yrgyzbay, who knew plants that grew in the Kazakh steppe and knew how to treat not only humans but also domestic animals. The author tells that Yrgyzbay Doskanauuly was engaged in treatment, cured many diseases using herbs from his early youth. St. Yrgyzbay died more than two centuries ago, but people who suffer from infertility or various complex diseases still go to his grave to pray and ask for a cure.

Keywords: folk-medicine, Yrgyzbay Doskanauuly, a healer, a saint, a sacred place.

ӘӨЖ:576.88

ДЖЕННЕР БІРІНШІ БОЛЫП АНЫҚТАҒАН ҚАРА ШЕШЕКТІҢ ВИРУСЫНА ҚАРСЫ ВАКЦИНА АЛУАМАЛЫНЫҢ АШЫЛУЫ

ХАЛИЛА Ә.Н., АЛПАМЫСОВА Г.Б., БАЙСЕЙТОВА Н.М.

XVIII ғасырда өмір сүрген ағылшын дәрігері Эдвард Энтони Дженнерді адамдар барлық уақытта шешекке вакцина немесе екпе жасау амалын бірінші тапқандығын ризашылықпен еске алады. Бір кездерде Африкадан оспа ауруының қоздырғыштары Индияға және Қытайға таралған. V-VII-ғасырларда Жапонияға жетіп, ол жердегі халықтың үштен бірі қара шешек ауруынан ажал құшқан. Еуропаға жеткен оспа ауруы Португалия және Испаниядан шыққан жасаулап алушы

конкистадорлар арқылы қазіргі Америка аумағына апарған. Қара шешектің таралуы Америка аумағында инктердің және ацтектердің жойылып кетуінде маңызды орын алып, тікелей әсерін тигізген болатын. Э.Дженнер алғаш рет вакцина салу әдісін ашқан, адамдарды шешек тудыратын ажалды алапаттан арашалаған тұңғыш ғалымы болатын.

Кілт сөздер: *екпе, вакцинация, вариоляция, иммунитет, иммунология, қара шешек, вирус, оспа.*

Қара шешек немесе оспа ауруы өте ертеден келе жатқан вирустан жұғатын жұқпалы аурудың түріне жатады. Қара шешек ауруы адамзаттың арғы ата-бабаларында, ерте заманнан, біздің дәуірге дейінгі 10 мыңыншы жылдардан бастап байқала бастаған.

Вирустар – жасушада тіршілік ететін микроскопиялық ең кішкентай тіршілік иесі. Вирусты алғашқы ашқан Д. И. Ивановский, ол 1892 жылы темекінің жапырағының мозаика ауруының қоздырғышын зерттеу барысында, оның бактериялар өте алмайтын сүзгіден өтетінін байқаған. Осы қасиетіне байланысты вирус алғашында сұйықтықтың сүзгісінен өткіш (лат. сөзі *virus* - у) «у» деген атауға ие болды[1-8].

Бір кездерде Африкадан Египеттіктер арқылы оспа ауруының қоздырғыштары Индияға және Қытайға таралған. V-VII ғасырларда Жапонияға жетіп, ол жердегі халықтың үштен бірі қара шешек ауруынан ажал құшқан. Еуропаға жеткен оспа ауруы Португалия және Испаниядан шыққан жаулап алушы конкистадорлар арқылы қазіргі Америка аумағына апарған. Қара шешектің таралуы Америка аумағында инктердің және ацтектердің жойылып кетуінде маңызды орын алып, тікелей әсерін тигізген болатын.

XVIII ғасырда АҚШ аумағына оспа ауруының тез таралып кетуінің қосымша факторына құл сату мәселесі себепкер болды. Бұл кезде шешектен ажал құшқандар саны ауырған адамдардың 70-90 % аралығында болды.

XVIII ғасырдың өзінде Еуропа аймағында қара шешектен жыл сайын 1,5 миллион адам шығын болғаны белгілі. Аман қалған адамдардың көпшілігінің көздері көрмей, олардың денелерінде адамдарды ұсқынсыз етіп көрсететін қара қалды тыртықтар қалып кеткен. XVIII ғасырда Еуропа қалаларының көшелерінен бетінде шешек дағы бар адамдарды әр аттап басқан сайын кездесіп отыратын. Олардың көптігі сонша, ол кездерде бетінде шешек дағы жоқ адамдар сирек болатын. Әсіресе, шешектен балалар көп қайтыс болған. Ерте кездерден бастап-ақ адамдар бұл аурумен күресудің жолын қарастырған. Шешекпен бір рет ауырған адамдардың, вирусты қайта қабылдамайтынын адамзат ежелден байқаған. Тарихшылардың мәліметіне қарағанда, біздің дәуірімізге дейінгі 430 жылдардың өзінде, шешекпен

ауырып, аман қалған адамдарға шешек жұқпайтын болғандықтан, олар басқа ауруларға жәрдем берген.

Ежелгі Қытай және Индия елдерінде осы бақылауларды пайдалана отырып, екпенің вариоляция процедурасын ойлап тапты. Вариоляция ауруды жеңіл түрімен жұқтыру амалдары болып саналған. Ал, 1670 жылғы әдебиет көздерінен вариоляция практикасы туралы Стамбулдағы түрік сұлтанының гаремдерінде жасалғаны жөнінде айтылады. Бұның себебі әйелдердің сұлулығы қара дақты болып бұзылмауының алдын алу болатын. Емшілер шешекпен ауырған адамдардың жарасының бетіндегі қабыршақты пайдаланған. Бұл қабыршақтар кептіріп ұнтақталған соң, теріге тілік жасап енгізілген. Басқа бір нұсқаларда шешекпен ауырған адамның жарасынан сұйықтық алып оны терінің астына ендірген. Екпе кейде сәтті болған, жеңіл түрімен ауырған адамдар вирусқа қарсы тұра алатын. Ал кейбіреулер үшін сәтсіз болып, ауру асқынып кетіп, олар айналасындағы адамдарға қауіпті жұқпа көзіне айналды.

XVIII ғасырдың басында вариоляция жөнінде ағылшынның барлық емшілері білді. Барлық уақытта шешекке вакцина немесе екпе жасау жөнінде әңгіме болғанда адамдар соны бірінші тапқан адамды ризашылықпен еске алады. Ол – атақты ағылшын дәрігері Эдвард Энтони Дженнер еді.

Э.Э.Дженнер 1749 жылы 17 мамырда ағылшынның Беркли деп аталатын қалашығында дүниеге келді. Дәрігер болуды армандаған ол, мектепті бітірген соң, медициналық білім алуды мақсат етіп Лондонға аттанды. 1773 жылдан баста Э.Дженнер Глостершир графствосындағы ауылда өзінің жеке дәрігерлік практикасымен шұғылданады. Медициналық білімінің арқасында Э.Дженнер «құстыратын тас» деп аталатын дәріні алудың тәсілін жетілдірді. Сонымен қатар, ол түрлі зерттеулерді жүргізді. Оның кейбір зерттеу жұмыстары адам қызығарлықтай болды. Ол барлық нәрсемен айналысқан болатын: жануарлардың жаңа түрлерді топтастыру жұмыстарын зерттеп, адам қанына тәжірибе жасаған. Жыл құстардың қайтуы мен кірпілердің қысқы ұйқысын бақылаған және геология мен әуеде ұшуды зерттеген. Тіпті ол сутегі толтырылған әуе шарын жасап онымен 12 мильге дейін ұшып барғанын ел байқаған болатын. Сонымен бірге ол скрипкада жергілікті клубта ойнауға және өлең жазуға да уақыт таба білді. Осындай жан-жақты білім құмарлығының арқасында Э.Дженнер адамзатты медицина саласының жаңа деңгейіне алып шықты.

Э.Дженнерді дүние жүзіне танымал еткен оның шешек ауруымен байланысты ашқан жаңалығы болды. Ол өзінің бұл жаңалығын, шешек ауруының қоздырғыштарын әлі ешкім білмейтін, тіпті микроағзаларды зерттейтін жай қарапайым микростоптар мен т.б. қазіргі қарапайым құрылымды аппараттардың белгісіз кезінде жасады. Ауру тудыратын

алғашқы вирустар XIX ғасырдың ортасында ғана зерттелген болатын. Ал шешек қоздырғыштары, шар тәріздес, домалақ денелі майда вирустар XX ғасырдың басында, 1906-1907 жылдары ашылған болатын. Қара шешек қоздырғыштарын ғалымдар Пашен және М.А. Морозов зерттеп ашқандықтан оларды «Пашен-Морозов денесі» деп атайды. Э.Дженнердің көрегенділігі, аурудың қоздырғышы белгісіз болғанда, микроағзаларды зерттейтін қарапайым құрылымды микроскоп т.б. құралдар ашылмай тұрғанда жұқпалы аурумен күресудің тәсілін тылсым түйсігі мен қарапайым тәжірибелері арқылы ашқандығы. Оның байқағыштығы, зейінділігі және еңбек сүйгіштігі басқалардың көңіл аудармайтын нәрселерін көруіне қол жеткізді және оның ерекше түйсігі ғаламат жаңалықты ашуына жәрдем берді.

Э.Дженнер ауыл дәрігері болғандағы байқампаздығына байланысты, ол сиыр шешегімен ауырған адамдардың табиғи шешекпен ауырмайтындығына ерекше көңіл аударды. Жануарлар шешектері адамның жарасына ұқсас болады. Адамдарда бұл іріңді жаралардың орнында жазылғасын шұңқыртыртықтар қалады. Ауыл тұрғындарынан сұрай отырып Э.Дженнер сиыр шешегі және адам шешегі арасында ұқсастық байланыстың бар екендігін анықтады. Бірде қара шешек инфекциясы болған елдегі сауыншылар Э.Дженнерге өздерінің сиыр шешегімен ауырғаннан соң ешқашан табиғи шешекпен ауырмайтындарын айтып берді. Бұл қауіпті ауру олардың қолының сыртына шешек жарасының шығуымен шектеледі және кейде ғана сәл сырқат белгісі байқалады. Байқағыш дәрігер осы қызықты құбылыс жөнінде ойланды. Ол жұқпалы аурулармен күресудегі халық емдерінің тәсілдері жазылған медициналық кітаптарды терең талдап, оқи бастады. Бұл жерден Э.Дженнердің түсінгені, әлемдегі көптеген елдерде бұрыннан балаларды шешектің іріңімен жұқтыру немесе оның қабыршағымен жұқтыру дәстүрінің бар екендігін жазған екен. Олар шешек жұқпасын теріге жасалған сызатқа жаққан. Бұл жерде, әдетте, шешек пайда болады. Бұндай екпеден соң адамдарда жеңіл сырқат байқалған. Кейде олар асқынған ауыр шешекпен ауырған және қайтыс болған. Қытайда шешекпен ауырған адамның жарасына батырып алынған мақтаны мұрынға тығып жүрді. Африка халықтары шешектің іріңіне батырылған жіпті тері астынан өткізіп сақтанды. Кейбір елдерде, шешекпен ауырған адамның жарасының бетіндегі қабыршақты алып оны майдалап ұнтақтап мұрынға септі немесе теріге сүртті. Бұл секілді қарапайым «екпелер» кейде көмек бермей де қалады, тіпті ауыр аурудың эпидемиясының таралуына әкелді. Осындай тәсілдерді қолданған кейбір адамдар бұл аурудың жеңіл формасымен ауырады, оларда иммунитет пайда болып эпидемия кезінде ауырмай аман қалды. Бұл жағдай, кептірілген қабыршақтағы шешек қоздырғышының ауру тудыратын дәрежесінің жоғалуына байланысты болды. Бұл аурудан аман қалған адамның онымен

қайтадан ауырмайтыны белгілі болды. Дегенмен, бұндай алдын-алу шарасының өзіндік кемшілігі болды: осы секілді екпе жасалған адамдардың көпшілігі шешектің ауыр түрімен ауырады. Көптеген адамдар осы екпеден өліп кетті. Бұл жағдай, алдын-алу шарасының басқа тәсілін жаңалауды, басқа бағыттарын іздестіруді талап етті.

Э.Дженнер мынаны түсінді, шешекпен табиғи ауырған адамдардан алынған заттармен басқа адамдарға егу – бұл сенімсіз, әрі қауіпті жұмыс. Бұл мәліметтерді салыстыра отырып, оларды мұқият түрде талдады. Сиыр шешегінің адамға қауіпті емес екендігін анықтады. Бұл ауру, қолдың терісінің бетіне аздап қана көпіршік іздерін қалдырады. Бұл жағдай Э.Дженнердің назарынан тыс қалмады. Ол халық емшілігі жазылған кітаптарды оқи бастады, ол жерде жұқпалы ауруларға қарсы қолданылатын тәсілдер жазылған. Бұл қауіпті аурудан бүтіндей қала және елдер қырылып қалған және адамдар одан қорғанудың жолын іздестіріп бақты. Э.Дженнер, адамдардың және жануарлардың ауруларын мұқият түрде бақылай отырып бұл мәліметтерді салыстырып басқа жолмен кетті. Ол өзінің оқып жүрген кезіндегі оқиғаны есіне түсіреді. Бірде дәрігер Э.Дженнерге егде тартқан шаруа әйел келіп көрінеді. Э.Дженнер оның шешекпен ауыратынын айттады. Сонда әйел: «Менде шешек болуы мүмкін емес, мен сиыр шешекпен ауырғанмын» – деп қарсылық көрсетті. Бұл шаруа әйелдің сөзі Э.Дженнерді таң қалдырды. Бұл көріністі ол барлық уақытта еске түсіріп отырды. Кейіннен шешек нәубеті болған жерлерге барғанда, көбінесе сиыр сауатын әйелдердің ауырмай аман қалғандары Э.Дженнердің түйсігін түрткілеген болатын. Сиыр шешегі ауруымен малдардың желінінде іріңді жаралар пайда болады. Сауыншылар шешекпен ауырған сиырларды сауған кезде қолдарына жиі жұқтырып алатын болған. Бірақ, бұл ауру жеңіл түрде өтеді, бірнеше күннен кейін адамның қолындағы жұққан жаралар кетіп қалады. Ал ауру кезінде адамдар сәл ғана жайсыздық күй кешеді. Э.Дженнер осындай фактілер жинақтай бастады, сиыр шешегімен ауырған адамға қара шешек қауіпті болмайды, себебі ол табиғи оспа ауруы болып саналатынын түйсігіне түйді.

Э.Дженнерде сиыр шешегі және адамдарда болатын қара шешек бір аурудың екі формасы деген пікір пайда болды. Ең бастысы аурудың жеңіл түрі-сиыр шешекпен ауырған адамға қатерлі қара шешек қауіпті болмайды. Осы болжамды дәлелдеу мақсатымен Э.Дженнер үздіксіз фактілер жинай бастады. Соңына келгенде өзінің пікірін дәлелдеу үшін тәжірибе жасауға бел байлады.

Бұл 14 мамыр 1796 жыл болды. Э.Дженнер сиыр шешекпен ауырған жас сауыншы Сара Нелместен дені сау сегіз жасар бала Джеймс Фипске екпе енгізді. Э.Дженнер, көрермен ретінде көршілердің барлығын да

шақырды. Э.Дженнер Сара Нелместің қолындағы іріңді жараға медициналық ланцетті батырып алып осы ланцетпен Джеймстің иығына екі кішкентай тілік жасады. Бірнеше күннен кейін, әдетте сиыр шешегінде байқалатын сырқаттың белгісі де байқалмай, баланың денсаулығы жақсы болды. Көп кешікпей Голстерширде табиғи қара шешек эпидемиясы басталуына байланысты, Э.Дженнерге өзінің тәжірибесін аяқтауға мүмкіндік туды. 1796 жылдың бірінші шілдесінде ол қара шешекпен ауырған адамның іріңді жарасынан сұйықтық алып оны Джеймс Фиппстің терісіндегі жараға жақты. Екпеден кейінгі үш тәулік бойы Э.Дженнер бір минут та ұйықтамады, ол әрбір сағат сайын Д.Фиппске келіп оны тексеріп отырды. Үш күннен кейін тәжірибе нәтижесі белгілі болды: шешек шықпады, бала денсаулығы қалыпты қалпында қалды. Ғалымның үміті ақталды. Екпе орнындағы қызарған жер жазылып, бала шешекпен ауырмады. Ол балаға Э.Дженнер 6 аптадан соң адам шешегін егіп байқады, бұл жерде аурудың белгісі байқалмады. Ол екінші екпені Джеймс Фиппске бірнеше айдан соң салып байқады және 5 жылдан кейін үшінші екпені салып көрді. Олардың барлығы да Джеймс Фиппсте тұрақты иммунитеттің пайда болғандығын көрсетті. Осы тәжірибеден бастап Э.Дженнер ұсынған «вакцинация сиырдан алынған сыяпат» әдісі біртіндеп бұрынғы «вариолияция» амалдарын алмастыра бастады. Э.Дженнердің ашқан жаңалығының маңыздылығы мынада, ол жоғары жұқпалы, қатерлі, ауру адамнан алынған вирусты оған өте ұқсас, бірақ әлсіздеу, қатерсіз ауру сиырдан алынған вирусқа алмастыруды ұсынды. Қауіпті патогендік микроағзалардың орнына, адам үшін қауіпсіз болатын «сиырдан алынған сыяпат» атты вакцинациялық қасиетке (латынша: вакко-сиыр) ие бола алатын, туыс вирусты ала бастады. Вакцинациялық қатерсіз вирустың ешқандай залалы болмады. Бұл Э.Дженнердің үлкен жетістігі және баға жетпес жаңалығы болды. Италияның Болонья қаласындағы Э.Дженнерге қойылған ескерткіште осы тәжірибе мәңгілікке қалдырылған: мүсінші, атақты ағылшын дәрігерінің жас баланың қолына сызат салып жатқан сәтін бейнелеген. Бірінші әрекеттен кейін Э.Дженнер бұл тәжірибені тағыда 23 рет қайталады. Тек, осыдан кейін ғана ол өзінің жаңалығын нақты түрде жариялауға шешім қабылдады. Сонымен 1798 жылы 75 беттен тұратын өзінің кітапшасын: «Ағылшынның бастағы графствосының кейбір жерлеріндегі, атап айтқанда Глостерширде және оны белгілі сиыр шешегі деп аталатын аурудың вакциналық вариоларының себептерін және нәтижелерін зерттеу» деген атаумен жазып шығарды. Э.Дженнердің кітабы жарыққа шыққаннан кейін де оның жолын қушыларға әртүрлі сындарға төзуге тура келді. Мысалы, сиыр шешегінің екпесі табиғи заңдылыққа жатпайды, сондықтан ол құдайға қарсы шығу дегендер де болды. Бұл жердегі негізгі жағдай, Э.Дженнер өзінің ашқан жаңалығын ғылыми тұрғыдан дәлелдей алмаған еді.

«Сиыр шешегі» деген сөз латын тілінен аударғанда: «вакцина вариоласы» деген мағынаны білдіреді. Э.Дженнер бұл сөз тіркесін медицинада қолданылатын етіп ендіردі. Егер, «табиғи шешектің екпесін вариоляция деп атаса, онда сиыр шешектің екпесін ол «вакцинация» деп атайды.

Э.Дженнер алғаш рет вакцина салу әдісін ашқан, адамдарды шешек тудыратын ажалды алапаттан арашалаған тұңғыш ғалымы болатын. Енді Э.Дженнер әдісі бойынша шешекке екпе жасауға Нью-Йорк герцогы келісім берді, ол әскерлерге, ал герцог Кларенс-флотқа жасауға келісім берді. Э.Дженнер өзінің техникасын барлық әлемге пайдалануға мүмкіндік берді.

Э.Дженнердің ғылымдағы және барлық адамзат алдындағы тамаша жетістігін ескере отырып Британ парламенті 1802 жылы оған 10 мың ағылшын фунты көлемінде жеке сыйақы берді, ал бірнеше жылдан кейін, тағы да 20 мың фунт стерлинг берді.

Эдвард Энтони Дженнер 1803 жылы Патшалық Э.Дженнерлік қоғамында құрылған шешекке қарсы егу Институтының бірінші және өмір бойғы жетекші басшысы болды. 1803 жылы Наполеон Бонапарт француз әскерлерінің барлығына вакцинация жасатты. Жерорта теңізіндегі Сицилия аралына вакцинасы бар корабль барғанда ол жердегі адамдар оларды дәстүрлі ізетпен қарсы алды: иконалар көтеріліп жүріп өтті. Вакцинацияның табысты болуы оны алғашқы ашқан адамның да дәрежесін көтерді. Э.Дженнер өзінің шешекке қарсы екпесінің адамзатқа пайдалы болатындығына, бүкіл әлемге кеңінен таралатынына сенімді болды.

1977 жылы қара шешекпен ауырған соңғы адам тіркелді. Адамзаттың шешек ауруын жеңуіне қарапайым ауыл дәрігері Эдвард Энтони Дженнер шешуші үлесін қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Халилаев А.Н. Иммунология и экология токсоплазм. Алматы, 1995.
2. Халилаев А.Н. Паразит ауруларын иммунологиялық әдістермен анықтау. Алматы, 1996.
3. Бернет Ф. Клеточная иммунология. // М., Изд.-во «Мир», 1971.
4. Бойд У. Основы иммунологии. – М., 1969.
5. Герберт Д. Ветеринарная иммунология. –М., Колос, 1974.
6. Зильбер Л.А. Основы иммунологии. –М., 1958.
7. Кульберг А.Я. Молекулярная иммунология. М., 1985.
8. Купер М., Керни Д., Шер И. Иммунология. М., 1987.

ХАЛИЛА А.Н., АЛПАМЫСОВА Г.Б., БАЙСЕИТОВА Н.М. ОТКРЫТИЕ МЕТОДА ПОЛУЧЕНИЯ ВАКЦИНЫ ПРОТИВ ВИРУСА ОСПЫ, ВПЕРВЫЕ ОБНАРУЖЕННОГО ДЖЕННЕРОМ

Спустя столетия, люди с благодарностью вспоминают английского врача Эдварда Энтони Дженнера, который в XVIII веке впервые открыл вакцину против

оспы и разработал методы внесения её в организм. Он своим открытием содействовал сохранению миллионов жизней на земле, практическому преодолению этой тяжёлой формы заболевания, чёрной смерти.

Авторы дают краткий экскурс об оспе и борьбе с ней. В далёкие времена возбудители оспы из Африки широко распространились, дошли до Индии и Китая. V–VII веках оспа унесла одну треть населения Японии. Вирусы оспы достигли Португалии и Испании, и конкистадоры занесли их на Американский континент. Распространение оспы повлияла на практическое исчезновение инков и ацтеков.

Ключевые слова: внесение, вакцинация, вариоляция, иммунитет, иммунология, вирус, чёрная смерть.

KHALIL A.N., ALPAMYSOV G.B., BAISEITOVA N.M. THE DISCOVERY OF THE METHOD OF OBTAINING A VACCINE AGAINST THE SMALLPOX VIRUS, FIRST DISCOVERED BY JENNER

Centuries later, people remember with gratitude the English doctor Edward Anthony Jenner, who in the XVIII century first discovered the vaccine against smallpox and developed methods of introducing it into the body. His discovery contributed to the preservation of millions of lives on earth, the practical overcoming of this severe form of disease, the black death. The authors give a brief excursion to the history of smallpox and the fight against it. In ancient times, the causative agents of smallpox from Africa were spread widely, they reached India and China. In V–VII centuries, smallpox had claimed one-third of Japan population. Smallpox viruses had reached Portugal and Spain, and the conquistadors brought them to the American continent. The spread of smallpox affected the practical disappearance of the Incas and Aztecs.

Keywords: introduction, vaccination, variation, immunity, immunology, virus, black death.

УДК 595.754

МАТЕРИАЛЫ К ФАУНЕ ПОЛУЖЕСТКОКРЫЛЫХ (HEMIPTERA) САЙРАМ-УГАМСКОГО ГНПП

ЕСЕНБЕКОВА П.А., ТАСБУЛАТОВА А.Т.

В статье раскрыты результаты исследования полужесткокрылых, проведённого в течение одного года на территории Сайрам-Угамского государственного национального природного парка. Авторы провели описание 11 семейств 46 видов отряда полужесткокрылых, для каждого вида обозначили типы ареалов. В работе рассмотрены часто встречающиеся виды полужесткокрылых: *Nabis fesus* (Linnaeus, 1758), *Nabis lineatus* Dahlbom, 1851, *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Pterotmetus staphyliniformis* (Schilling, 1829).

Ключевые слова: хортобионт, полифитофаги, имаго, олигофитофаги, биоценоз, зоофитофаги, фитофаги.

Полужесткокрылые насекомые – один из обширных отрядов, имеют большое значение в природе. Хорошо приспособленные к разнообразным условиям среды клопы представлены как наземными, так и водными. По пищевым связям среди клопов выделяются растительноядные (фитофаги), хищные (зоофаги) и виды со смешанным питанием (зоофитофаги), потребляющие как растительную, так и животную пищу. Растительноядные виды питаются соками растений, главным образом их генеративных органов и семян. Хищники высасывают различных насекомых, их личинок и яйца, клещей и т.п.

Основой для данной работы послужили сборы авторов. Сборы материала проводились с 2018 г. в различных экосистемах Сайрам-Угамского ГНПП. Сбор и изучение полужесткокрылых проводились по общепринятым методикам энтомологии [1-4].

Ниже приводится список выявленных видов полужесткокрылых.

Семейство охотников – Nabidae. *Nabis ferus* (Linnaeus, 1758). Мезофильный вид, приурочен главным образом к берегам рек, озер и родников. Хищник, питающийся мухами, тлями, цикадами, клопами и другими насекомыми. Является самым полезным видом из полужесткокрылых в сельском хозяйстве [5].

Nabis remanei Kerzhner, 1962. На зерновых растениях. Хищник, уничтожает гусениц совки, яйца и личинок вредоносных клопов, тлей, цикад, трипсов и др. [5].

Nabis lineatus Dahlbom, 1851. Хищник широко многоядный вид, питающийся мухами, тлями, цикадами, клопами и другими насекомыми [5].

Семейство Anthocoridae – мелкие хищницы. *Anthocoris pilosus* (Jakovlev, 1877). В предгорьях встречается в большом количестве на травянистых растениях, кустарниках и деревьях. Этот вид является самым эффективным в снижении численности яблоневых тлей. Питаются тлями, личинками листоблошек, Miridae, трипсами, яйцами и гусеницами бабочек [6].

Anthocoris nemorum (Linnaeus, 1761). На травянистых растениях. Многоядный зоофаг, истребляет различных вредных безпозвоночных [6].

Orius minutus (Linnaeus, 1758). На травянистых растениях, кустарниках и деревьях. Многоядный зоофаг, истребляет клещей, трипсов, тлей, яйца различных вредных безпозвоночных. Предпочитает бабочек, в том числе яйца и гусениц хлопковой совки, мальвовых молей [6].

Orius niger (Wolff, 1811). На травянистых растениях. Многоядный зоофаг, истребляет различных вредных безпозвоночных [6].

Семейство Reduviidae – хищницы. *Rhynocoris iracundus* (Poda, 1761). Встречается от остепненных долин до высокогорных лесных полей и субальпийских лугов до 2000 м, на деревьях, кустарниках и травянистой

растительности, хищник (охотно ловят различных насекомых: листоедов, ос, пчел, гусеницы бабочек и др.) [7].

Coranus contrarius Reuter, 1881. Найден под камнем. Хищник, питается различными насекомыми; уколы крупных видов болезненны для человека. Живут на деревьях, в траве, на поверхности почвы, некоторые виды в гнездах, в норах, постройках человека, под камнями [7].

Семейство Miridae – слепняки. *Adelphocoris lineolatus* (Goeze, 1778). На луговых сложноцветных, маревых и бобовых растениях. Полифаг с большим предпочтением бобовых. Вредитель бобовых [8].

Apoligus lucorum (Meurer-Dur, 1843). Полифитофаг, на различных травянистых растениях: на полыни, свекле, кукурузе, картофеле и др. Вредит. [9].

Deraeocoris punctulatus (Fallen, 1807). В степных участках на травянистых растениях. Зоофитофаг, питается мелкими насекомыми (тлями, трипсами) [9].

Deraeocoris serenus (Douglas et Scott, 1868). На различных травянистых растениях. Зоофитофаг, питается мелкими насекомыми (тлями, трипсами).

Lygus rugulipennis Poppius, 1911. Многояден, вредит многим культурам: плодовым, злакам, лекарственным и др. растениям.

Lygus pratensis (Linnaeus, 1758). Полифитофаг, вредит плодовым, зерновым, бобовым и огородным культурам [9].

Orthocephalus brevis (Panzer, 1798). В горах на луговых злаковых и сложноцветных растениях. Широкий олигофитофаг [10].

Orthocephalus saltator (Hahn, 1835). От степной и полупустынной зон до горных лесов, на степных лугах, опушках леса и т.д.; полифитофаг (на мотыльковых, сложноцветных: Hieracium, Achillea, Cichorium; моновольтинный; зимуют яйца.

Orthops campestris (Linnaeus, 1758). Широкий олигофитофаг. Опасный вредитель всех зонтичных, возделываемых на семена [10]. На феруле.

Orthotylus lenensis Lindberg, 1928. Хортобионт; мезофил (в поймах, на залежах, на субальпийских лугах на высотах 2200-2500 м); полифитофаг; 1-2 поколения в году [11]; зимуют яйца.

Stenodema laevigata (Linnaeus, 1758). Встречается на лугах и опушках леса. Широкий олигофитофаг (на злаковых). Взрослые клопы и их личинки сосут сок незрелых зёрен, листьев, стеблей злаковых и других травянистых растений.

Stenodemaholsata (Fabricius, 1787). Полифитофаг, на злаковых и осоковых растениях. Вредит.

Trigonotylus brevipes Jakovlev, 1880. На пойменных лугах. Узкий олигофитофаг (на злаковых), вредит злаковым посевным травам.

Trigonotylusruficornis (Geoffroy, 1785). На пойменных лугах встречался на различных злаках. Широкий олигофитофаг. Повреждает многочисленные культуры – рожь, озимую и яровую пшеницу, овес, рис, др., а из посевных трав – овсяницу, житняк, пырей и др. [12].

Семейство Scutelleridae – щитники-черепашки. *Odontotarsus purpureolineatus* (Rossi, 1790). Многояден, трофически связан со сложноцветными и многими иными растениям: *Artemisia*, *Salvia*, *Phlomis*, *Centaurea*, *Tanacetum*, *Stachys*, *Origanus* [13, 14].

Odontotarsus impictus Jakovlev, 1886 Разнотравный луг. Полифитофаг, трофически связан со сложноцветными и многими иными растениями [15].

Семейство Pentatomidae – настоящие щитники. *Carpocoris fuscispinus* (Boheman, 1851). Разнотравный луг. Полифаг травянистых растений (*Verbascum*, *Achillea*, *Artemisia*, *Senecio*, *Carduus*, *Cirsium*, *Centaurea*, *Jurinea*, *Crepis*, *Salvia*, *Lepidium*, *Rumex*, *Malva*, *Poa*, *Festuca*, *Hyoscyamus* и на других травянистых растениях [15].

Carpocoris purpureipennis (De Geer, 1773). Полифаг травянистых растений (на сложноцветных, зонтичных, губоцветных, злаковых). Зимуют взрослые.

Graphosoma lineatum (Linnaeus, 1758). Повсеместно распространен на территории парка. Встречается в равнинных и горных местностях и живет на различных зонтичных.

Dolycoris baccarum (Linnaeus, 1758). Разнотравный луг. Полифитофаг (на растениях многих семейств). Вредитель культурных растений [16].

Eurydema oleracea (Linnaeus, 1758). Питаются соком растений семейства крестоцветных, делая в них проколы. Известен как вредитель огородных крестоцветных культур [15, 17].

Eurydema ornata (Linnaeus, 1758). Питается преимущественно крестоцветными растениями. Личинки и взрослые клопы высасывают клеточный сок из растений [15, 17].

Семейство алидидов – Alydidae. *Alydus calcaratus* (Linnaeus, 1758). На пойменных лугах на бобовых растениях, сосет бутоны, цветы и побегов. Широкий олигофитофаг.

Camptopus lateralis (Germar, 1817). Разнотравный луг. Широкий олигофитофаг, трофически связан с бобовыми. Повреждает семенную люцерну [18].

Семейство краевиков – Coreidae. *Coreus marginatus marginatus* (Linnaeus, 1758). Насекомое широко распространено на территории парка. Краевик окаймлённый обычен на щавелях, ревене и других травянистых дикорастущих и культурных растениях семейства гречишных [18].

Семейство лигеидов – Lygaeidae. *Kleidocerys resedaeresedae* (Panzer, 1797). Живут на различных кустарниковых и древесных растениях: *Betula*, *Fraxinus*, *Alnus*, *Ledum*, *Spiraea*, *Corylus* и другие. Полифитофаг, в основном на березах, уничтожает урожай семян березы [16].

Lygaeus equestris (Linnaeus, 1759). В открытых местах среди разнотравья. Питается соевыми семенами и соками живых растений.

Nysius thymithymi (Wolff, 1804). В пойме рек, на степных участках на бобовых, сложноцветных, гречишных, розоцветных и под ними. Полифитофаг, питается семенами растений [19].

Pterotmetus staphyliniformis (Schilling, 1829). На разнотравных лугах. Полифитофаг, на *Verbascum*, *Achillea*, *Tanacetum*, *Sedum* и других растениях других семейств: злаковые и двудольные [20].

Rhyarochromus pini (Linnaeus, 1758). На лугах и лесных полянах. Под *Echium vulgare*, *Potentilla auserina*, *Thymus marschalianus*. Обитает в различных биотопах от подгорных равнин до высокогорных пастбищ. Полифитофаг, (большой частью опавшие семена: *Urtica*, *Rumex*, *Betula*, *Ulmus* и других растений; личинки – на крапиве, цикории, разных крестоцветных, часто на ягодах плодовых кустарников) [20].

Семейство Purnhosoridae – красноклопы. *Pyrrhocoris apterus* (Linnaeus, 1758). На земле, на солнечных местах, часто большими колониями. Зоофитофаг (питается мелкими насекомыми и клещами, также и мертвыми насекомыми, опавшими семенами и соками зеленых частей растений) [21].

Семейство булавников – Rhopalidae. *Brachycarenustigrinus* (Schilling, 1829). На степных участках. Полифитофаг (на сложноцветных, крестоцветных, отмечен и на растениях других семейств, питается соевыми семенами) [22].

Corizus hyoscyamihyoscyami (Linnaeus, 1758). Опушки леса и поляны, луга и другие открытые биотопы с умеренным увлажнением. Имаго многояден. Считается вредителем бобовых [22].

Rhopalus maculatus (Fieber, 1837). Во влажных участках. На различных травянистых растениях. Полифитофаг.

Rhopalus (Rhopalus) parumpunctatus Schilling, 1829. В лесной и степной зонах, полифитофаг, на различных травянистых растениях *Arenaria*, *Lepidium*, *Salvia*, *Artemisia*, *Centaurea*, *Achillea* [22].

Stictopleurus abutilon (Rossi, 1790). Полифитофаг, питается на растениях семейства крестоцветных, губоцветных, гвоздичных и сложноцветных и других. Питание на злаках наблюдалось в горах Средней Азии [23].

Stictopleurus punctatonervosus (Goeze, 1778). В мезофитных биоценозах: поляны, опушки, лесополосы и другие подобные биотопы; широкий олигофитофаг (на сложноцветных растениях) [22].

Таблица 1 – Таксономический состав полужесткокрылых Сайрам-Угамского ГНПП 2018г.

Семейство	Род	Вид	Трофическесвязи
Nabidae	<i>Nabis</i>	<i>N. ferus</i> (Linnaeus, 1758)	Зоофаг
		<i>N. remanei</i> Kerzhner, 1962	Зоофаг
		<i>N. lineatus</i> Dahlbom, 1851	Зоофаг
Anthocoridae	<i>Anthocoris</i>	<i>A. pilosus</i> (Jakovlev, 1877)	Зоофаг
		<i>A. nemorum</i> (Linnaeus, 1761)	Зоофаг
	<i>Orius</i>	<i>O. minutus</i> (Linnaeus, 1758)	Зоофаг
		<i>O. niger</i> (Wolff, 1811)	Зоофаг
Reduviidae	<i>Rhynocoris</i>	<i>R. iracundus</i> (Poda, 1761)	Зоофаг
	<i>Coranus</i>	<i>C. contrarius</i> Reuter, 1881	Зоофаг
Miridae	<i>Adelphocoris</i>	<i>A. lineolatus</i> (Goeze, 1778)	Полифитофаг
	<i>Apolygus</i>	<i>A. lucorum</i> (Meyer-Dur, 1843)	Полифитофаг
	<i>Deraeocoris</i>	<i>D. punctulatus</i> (Fallen, 1807)	Зоофитофаг
		<i>D. serenus</i> (Douglas et Scott, 1868)	Зоофитофаг
	<i>Lygus</i>	<i>L. rugulipennis</i> Poppius, 1911	Полифитофаг
		<i>L. pratensis</i> (Linnaeus, 1758)	Полифитофаг
	<i>Orthocephalus</i>	<i>O. brevis</i> (Panzer, 1798)	Широкий олигофитофаг
		<i>O. saltator</i> (Hahn, 1835)	Полифитофаг
	<i>Orthops</i>	<i>O. campestris</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
	<i>Orthotylus</i>	<i>O. lenensis</i> Lindberg, 1928	Полифитофаг
	<i>Stenodema</i>	<i>S. laevigata</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
		<i>S. holsata</i> (Fabricius, 1787)	Полифитофаг
	<i>Trigonotylus</i>	<i>T. brevipes</i> Jakovlev, 1880	Узкий олигофитофаг
<i>T. ruficornis</i> (Geoffroy, 1785)		Широкий олигофитофаг	
Scutelleridae	<i>Odontotarsus</i>	<i>O. purpureolineatus</i> (Rossi, 1790)	Полифитофаг
		<i>O. impictus</i> Jakovlev, 1886	Полифитофаг
Pentatomidae	<i>Carpocoris</i>	<i>C. fuscispinus</i> (Boheman, 1851)	Полифитофаг
		<i>C. purpureipennis</i> (De Geer, 1773)	Полифитофаг

	<i>Graphosoma</i>	<i>G. lineatum</i> (Linnaeus, 1758)	Полифитофаг
	<i>Dolycoris</i>	<i>D. baccarum</i> (Linnaeus, 1758)	Полифитофаг
	<i>Eurydema</i>	<i>E. oleracea</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
		<i>E. ornata</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
Alydidae	<i>Alydus</i>	<i>A. calcaratus</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
	<i>Camptopus</i>	<i>C. lateralis</i> (Germar, 1817)	Широкий олигофитофаг
Coreidae	<i>Coreus</i>	<i>C. marginatus</i> (Linnaeus, 1758)	Широкий олигофитофаг
Lygaeidae	<i>Kleidocerys</i>	<i>K. resedae resedae</i> (Panzer, 1797)	Полифитофаг
	<i>Lygaeus</i>	<i>L. equestris</i> (Linnaeus, 1759)	Полифитофаг
	<i>Nysius</i>	<i>N. thymi thymi</i> (Wolff, 1804)	Полифитофаг
	<i>Pterotmetus</i>	<i>P. staphyliniformis</i> (Schilling, 1829)	Полифитофаг
	<i>Rhyparochromus</i>	<i>R. pini</i> (Linnaeus, 1758)	Полифитофаг
Pyrrhocoridae	<i>Pyrrhocoris</i>	<i>P. apterus</i> (Linnaeus, 1758)	Зоофитофаг
Rhopalidae	<i>Brachycarenum</i>	<i>B. tigrinus</i> (Schilling, 1829)	Полифитофаг
	<i>Corizus</i>	<i>C. hyoscyami</i> (Linnaeus, 1758)	Полифитофаг
	<i>Rhopalus</i>	<i>R. maculatus</i> (Fieber, 1837)	Полифитофаг
		<i>R. parumpunctatus</i> Schilling, 1829	Полифитофаг
	<i>Stictopleurus</i>	<i>S. abutilon</i> (Rossi, 1790)	Полифитофаг
		<i>S. punctatonevrosus</i> (Goeze, 1778)	Широкий олигофитофаг

В результате исследований выявлены из 11 семейств и 32 родов 46 видов полужесткокрылых насекомых. Из отмеченных полужесткокрылых, доминирующими по числу видов являются клопы из сем. Miridae – 14 видов, Rhopalidae, Pentatomidae – по 6 видов, Lygaeidae- 5 видов, Anthocoridae – 4 вида, Nabidae- 3 вида, Reduviidae, Scutelleridae, Alydidae – по 2 вида, Pyrrhocoridae, Coreidae – по 1 виду. По пищевым связям среди выявленных клопов выделяются растительноядные виды (34 вида), из них полифитофаги - 23 вида, широкие олигофитофаги – 10 видов, узкий олигофитофаг – 1 вид, хищники (9 видов), и виды со смешанным питанием (3 вида), потребляющие как растительную, так и животную пищу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кириченко А.Н. Методы сбора настоящих полужесткокрылых и изучения местных фаун. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. - 124 с.
2. Палий В.Ф. Методика изучения фауны и фенологии насекомых // - Воронеж, 1970. - С. 1-192.
3. Фасулати К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных // ВШ. - М. 1971. - 424 с.
4. Кержнер И.М., Ячевский Т.Л. Определитель насекомых европейской части СССР // АН СССР. Зоологический институт. Изд-во «Наука». – Л., 1964. - Том 1. - 655-845 с.
5. Кержнер И.М. Полужесткокрылые семейства Nabidae. Насекомые хоботные // Фауна СССР. Нов. сер. Т. 13. Вып. 2. - Л., 1982. - Изд-во «Наука». - 326 с.
6. Элов Э.С. Полужесткокрылые сем. Anthocoridae (Heteroptera) Средней Азии и Казахстана // Энтомологическое обозрение, LV, 2, Л., 1976. Изд-во «Наука». С. 369-380.
7. Пучков П. В. Хищницы. Киев, 1987: Наукова Думка. - 248 с. [Фауна Украины. т. 21. в. 5].
8. Асанова Р.Б., Чилдибаев Д.Б. Вредные и полезные полужесткокрылые (Heteroptera) Южного и Западного Казахстана // Вестн. с.-х. науки Казахстана. - 1976. - Вып. 6.- С. 47-51.
9. Есенбекова П.А. Материалы к фауне Cimicomorpha (Heteroptera) Сайрам-Угамского Национального природного парка РК // Изв. НАН Кыргызской Республики. - Бишкек «Илим», 2008. - №3. - С. 94-96.
10. Пучков В.Г. Главнейшие клопы-слепняки – вредители сельскохозяйственных культур. - Киев: Наукова думка. - 1966. - 171 с.
11. Кержнер И.М. Материалы по систематике слепняков (Heteroptera, Miridae) фауны СССР // Энт. мол. обозр. – 1962. - Т. 41. - Вып. 2. - С. 372-387.
12. Голуб В.Б. Палеарктические виды клопов-слепняков рода *Trigonotylus* (Heteroptera, Miridae) // Насекомые Монголии. - Вып. 11. - Л., 1989. - С. 40-68.
13. Кержнер И.М. Новые и малоизвестные полужесткокрылые (Heteroptera) из Казахстана и других районов СССР // Тр. Зоол. инст-та АН СССР. (Новые виды насекомых фауны Казахстана). - 1964. - Т. 34. - С. 113-130.
14. Пучков В.Г. Щитники // Фауна Украины. - Т. 21. - Вып. 1. - Київ: Вид. АН УРСР, 1961. - 339 с.
15. Пучков В.Г. Щитники Средней Азии (Hemiptera, Pentatomoidea) // Издательство «Илим». - Фрунзе, 1965. - 330 с.
16. Асанова Р.Б., Искаков Б.В. Вредные и полезные полужесткокрылые (Heteroptera) Казахстана. Определитель. - Алма-Ата: Изд-во «Кайнар», 1977. - 204 с.
17. Петрова В.П. Щитники Западной Сибири (Hemiptera, Pentatomidae) // Новосибирск, 1975.
18. Пучков В.Г. Крайовики // Фауна Украины. - Т. 21. - Вып. 2. – Київ, Вид. АН УРСР, 1962. - 163 с.

19. Есенбекова П.А. Клопы-наземники (Heteroptera, Lygaeidae) Южного Казахстана // Вестника КазНУ. Серия экологическая. Алматы, 2015. №2/2(44). С. 528-535.
20. Пучков В.Г. Фауна України. Лігеїди // Т. 21, в. 3, - Киев, 1969. - 388 с.
21. Пучков В.Г. Беритиди, червоноклопи, пізматиди, підкорники і тингіди. // Фауна України. - Т.21. - Вип. 4. - Киев, 1974. - 332 с.
22. Пучков В.Г. Полужесткокрылые семейства Rhopalidae фауны СССР // АН СССР. Зоологический институт. Ленинград. Изд-во «Наука». 1986. 132 с.
23. Пажитнова З.А. К познанию настоящих полужесткокрылых (Hemiptera-Heteroptera) арчевого заповедника Гуралаш // Тр. Среднеазиатского гос. унив. - 1952. - Вып. 32. - С. 34-59.

ЕСЕНБЕКОВА П.А., ТАСБУЛАТОВА А.Т. САЙРАМ-ӨГЕМ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНІҢ ЖАРТЫЛАЙҚАТТЫҚАНАТТЫЛАР ФАУНАСЫНА АРНАЛҒАН МАТЕРИАЛДАРЫ

Мақалада Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағында мекендейтін жартылай қаттықанаттыларға бір жыл көлемінде жүргізілген зерттеу нәтижелері берілген. Жартылайқаттықанаттылар отрядына жататын 11 тұқымдастың 46 түріне сипаттама берілген. Әр топтың өзіндік ареалы көрсетілген. Еңбекте жартылайқаттықанаттылардың ішінде ең көп кездесетін *Nabis fesus* (Linnaeus, 1758), *Nabis lineatus* Dahlbom, 1851, *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Pterotmetus staphyliniformis* (Schilling, 1829) түрлері қарастырылған.

Кілт сөздер: хортобионт, полифитофаг, имаго, олигофитофаг, биоценоз, зоофитофаг, фитофаг.

ESENBEKOVA P.A., TASBULATOVA A.T. MATERIAL TO FAUNA OF SAYRAMSKY UGAMSKY GNPP OF SEMI-COLEOPTERA (HEMIPTERA)

In clause results annual research insects living on territory of Sayram-Ygams national park are stated. Described for 46 species of 11 families belonging to the Hemipteragroup. Each group has its own range. The most common of Hemipteragroup: *Nabis fesus* (Linnaeus, 1758), *Nabis lineatus* Dahlbom, 1851, *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Anthocoris nemorum* (Linnaeus, 1761), *Pterotmetus staphyliniformis* (Schilling, 1829).

Keywords: chortobiont, poliphagous, imago, oligophagous, biocenosis, zoophagous, phytophages.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

UDC 94(479.24)

**NATIONAL MOVEMENT IN 1830 IN NORTH AZERBAIJAN IN
TURKISH HISTORIOGRAPHY**

UMUDLU V.U.

The article is devoted to the investigation of the Jaro-Belokan uprising in 1830 in Northern Azerbaijan. In the works of Turkish historians such as G. Baikary, S. Erle, M. Saray, A. Saydam and other researchers, the colonial policy of tsarism was sharply criticized and the mass uprising of the Jaro-Belokan societies that began after the occupation of this region was objectively reflected. Speaking about the influence of the idea of muridism on the national movement, Turkish authors emphasized the special role of the religious factor in the rise of the uprising, and also noted the factor of national unity.

Keywords: Northern Azerbaijan, Jaro-Belokan societies, colonial oppression, mass uprising, Muridism,, Gamzat bey, Gazi Mohammed, Turkish historians, Mehmet Saray

The military occupation of northern Azerbaijan by tsarist Russia and the conclusion of the Turkmenchay Treaty led to the general discontent of the people and the struggle against colonialism. Soon masses and armed insurrections swept the whole country. At first the settlement Djaro-Belokani, which includes free communities in the north-west of the country, joined the struggle against tsarism.

Tsarism began after the complete occupation of the Djaro-Belokani region the war with Iran and Turkey. The main purpose of the war was to ensure the neutrality of the warring community. After the war was over, they were not as dangerous as before. On February 24, 1830, the Russians who crossed the Alazan River were put in Djaro on March 3. This liberation point of Azerbaijan, which still protects internal autonomy, was occupied and the territory of the Djaro-Belokani district was formed.

There were seven battalions in the province, including three battalions in the new Zagatala fortress. A provincial government was formed at the head of the Caucasian command, it included two Russian officers and six people from wave societies. After this occupation, measures were taken to stabilize the colonial authorities in the localities. This, in turn, led to new uprisings in this region. The uprisings in Northern Azerbaijan in the 30s of the XIX an objective price. Turkish historians like Hussein Baikar, Mahmut Bee, Sherafeddin Erel, century were objectively covered in the works of Turkish historians and the event received an objective price. Turkish historians like Hussein Baikar, Mahmut Bee, Sherafeddin

Erel, Mehmet Sarai and others mentioned the popular movement of the 1930s, including the Jaro-Belokani uprising.

In the work «History of the Turkic Republics» M. Saray, as the main reason for these uprisings, the occupation of the tsarist regime was shown. Russian ruling circles that began to crush people, collecting heavy taxes, did not break up thousands of Russians who were exempted from arbitration and brought them to Azerbaijan to productive Azerbaijani lands [1, p.32]. Referring to this topic, Mr. Bozkurt notes that the Russians have strengthened their positions in the occupied territories and placed Russian refugees on the most productive lands. According to the author, the Russian land policy had long-term goals [2, p. 38] Kemal Beydilli also notes that Armenians from the Ottoman Empire and Iran arrived in the South Caucasus in 1828-1830 in the most productive and rich land of the state. The author notes that apart from the 124,000 Armenians who were placed on the treaty, there were also Armenians who came to this region and they were able to seize these productive lands and bring the number of Armenians to 200,000 [3, p.370].

While talking about transfers, it should be noted that the idea of establishing the first Russian military-state settlements in North Azerbaijan still existed at the beginning of the nineteenth century, and this work began in 1830. In 1818, two German colonies, Annenfeld and Yelenendorf, were built in Azerbaijan. There was a special project to set up Cossacks in the Djarо-Belokani community. The mass transfer of Armenians started after the Turkmenchay and Edirne agreements. In the letter and speeches of the Caucasian Command to the supreme authorities, it was specially emphasized that for this purpose it was proposed to allocate the most productive lands in the territory of North Azerbaijan. Indicating the spheres to be allocated in those letters, it was primarily meant for the places where the more rebellious people lived. With this, on the one hand, the tsarism would have created a social boom in that area due to new displaced persons, while on the other hand it would weaken the resistance of the local.

At the beginning of the Russo-Ottoman War of 1828-1829, the Ottoman Empire undertook to ensure that all the peoples of the Caucasus remained faithful to the Ottoman Empire. and, in the same way, the Russians wanted to receive a letter from all the peoples of the Caucasus to accept the Russian authorities. However, at a time when the struggle for freedom under the banner of muridism in Dagestan was increasing, the rulers of Dagestan maintained that they would be next to the Ottomans during the war that might occur [4, p. 14].

The war of 1828-1829 was a turning point in the struggle for the Ottoman-Russian influence in the Caucasus. First of all, the throne of Nicholas, who was a «Turkish enemy», was an important factor that would exacerbate the Ottoman-Russian relations. In accordance with the Treaty of Edirne, signed in September 1829, the Ottoman Empire abandoned its influence in the Caucasus in favor of

Russia. In accordance with this treaty, after a long struggle, Russia removed the Ottoman Empire from the Caucasus. legal point of view [4, p. 14].

The Ottoman-Russian War of 1828-1829 became a turning point in the Ottoman-Russian struggle in the Caucasus. First of all, the throne of Nikolay, who was the «Turkish enemy», was an important factor that would aggravate Ottoman-Russian relations. By the Treaty of Edirne signed in September 1829, the Ottoman Empire relinquished its sovereignty in the Caucasus in favor of Russia. With this treaty, Russia was able to legitimize the Ottoman Empire from the Caucasus after Iran's long struggle [4, p.14].

Along with the above-mentioned ideas, Turkish historians talked about the cruelty of the Russian military, as one of the other important causes of the mass movements that took place in the 1830s. According to historian Bozkurt, this rudimentary attitude of the administration to the people caused considerable tension in the 1830s. The main controversial issues were how to manage the land and to enter the region rapidly into Russia [2,p.36]. Historian T. Svyatokhovski, who speaks about the reasons for the dissatisfaction of the 1830s, also notes the brutality of the Russian military authorities, including the authorities [5,p.30].

Capturing the Caucasus, Russia began to spread its power with sword and blood. Despite disagreements, weaknesses and lack of assistance from the Caucasus, the Caucasus began to fight for independence from the fire of Imam Mansur. This region became the beginning of a new era of history [6, p.46]. In March 1830, the occupation of Zagatala by the Russians in Dagestan caused great consequences. The people of Dagestan, not indifferent to the support of Zagatala, fought against the Russians in the Alazani Valley during the period May-December under the leadership of Ghazi Muhammad [4, p.19].

In March 1830, the occupation of Zagatala by Russian troops caused great consequences in Dagestan. The people of Dagestan, not indifferent to the support of the people of Zagatala, fought with the Russians in the Alazani Valley in the period May-December, under the leadership of Ghazi Muhammad [4, p.19].

Speaking about the causes of the exhaustion of people's patience, M.Saray writes: «Soon the Azerbaijani people could not pay the necessary taxes. Unpleasant behavior of Russian soldiers against women led to a complete negative feeling of people. In addition, pressure on the feelings of Islamic custom led to a strong discontent of the Russian administration. Many people joined the movement of muridism. As a matter of fact, the Armenian tradition of trading traders, who had found the right language in Russian, had a material and moral appeal to the Azerbaijani people»[1,p.32]. In his book «The History of the Independence of the Republic of Azerbaijan», Baikar writes that despite the heavy colonial oppression, the resistance of the people against the invaders continued for years to come. They were rebuilt in 1830 in Jaro-Balacene, in 1831 in the Lianjana, and in 1838 in

Gubinsk, Shekin and Shushan regions [7,p.30-36]. Thanks to the influence of the Dagestani soldiers, the Jaro-Belokani communities managed to rise between 1830 and 1832 [5, p.27]. Local owners of the Caucasus legally did not want to accept Russia. At that time the Russians resorted to new measures to violate, divide and destroy people by brutal actions [8, p.250].

The religious factor plays an important role in the struggle against tsarism. This factor is also not ignored by Turkish historians and expressed their opinion about the importance of religion in the mass uprisings of the insurgents. A. Saidam writes in his work «Crimean and Caucasian Migration» (1856-1876): «The Caucasians saw an ideal alternative in Islam against the policy of the Russian Empire. The feeling of religion was the only source that combined disjointed, divided, unorganized energy» [6, p.46].

On the eve of the Dzharo-Belokani uprising, the widespread spread of the struggle for freedom became the ideology of the idea of Muridism [9, p.64]. According to Svetiakovsky, four of the five uprisings in Azerbaijan in the 1830s appeared in soils occupied by Sunni populations and under the influence of murids [5, p.27]. Even tsarism used Shiism against the anti-Russian resistance prevalent in Dagestan, as well as against the Ottomans in 1828 and 1853-1855. In response, the Sunnis supported Dagestan in the Ottoman-Russian wars and eventually joined many immigrants from Russia [5, pp.26-27]. The Sunni Shiite conflict in Azerbaijan was also exploited by the Russians [39, p.250]. Administrative reforms were carried out to divide people on all sides of the Caucasus. Tsarism attracted rich and large landowners, having rendered them assistance with limited opportunities [8, p.250].

The bourgeois sentenced Imam Mansur to 1829, when he was recovered in 1829 by Gazi Mahammad, Representatives of the Naqshbandi sect headed the People's Movement. The main goal of the sect, was to develop social morality in the Caucasus, promote unity and selflessness among the peoples of the Caucasus, stop crimes such as theft and bloodshed. The main goal was to fight for the sake of religion and live freely and independently [8, p.250]. The invaders, who could not silence the people fighting for freedom, were forced to maintain the internal control of Jaro-Belokan until 1830. In 1830, Jaro-Belokany was finally busy. The mass uprising of people began as a sign of protest against the occupation of Jaro-Belokany by Russia [9, p.64].

The historian Mahmut Bee spoke about the Jaro-Belokani uprising in 1830 in his two-volume «History of the Caucasus», trying to investigate the causes of the defeat of the uprising. The historian says that the uprising began very successfully and the Russians are blocked. «Khamzat Chanka surrounded the fortress Zagorje (Zagatala-VU), causing riots between the residents of Jaro Belokani in Tsar Talad. The castle was guarded by General Strekalov. Despite the fact that Russian troops

tried to destroy the siege, they failed»[10, p.752] .The insurrection was defeated by a conspiracy or insurrection of the Russians and led to the dissolution of the insurgency. The author notes that Khamzat and Shaykh Shaban Bukhundi entered the fortress Zagare (Zagatala-V.U.) to achieve peace, so as not to harm people outside the castle.The commander of the fortress sent them both to Tiflis.The leaders of the unmanageable imam Hamadet had no significant influence on the course of events, and the Russians soon dispersed Zagori (Zagatala-VU) and nearby villages, take control of the situation and deporting some people from their hometowns [10, s.752]. Khamzat, who spent some time in prison in Tbilisi, was released through the mediation Gazikumuk Khan, his 12-year-old son [10, s.752].

Speaking of the Jaro-Belakan uprising of 1830, the historian Sharafaddin Erel in his book «Dagestan and Dagestanis» notes that the victory sighing was a heavy blow to the Russians. Here, the Russians also applied a heavy burden, and four guns and ammunition fell into the hands of the Dagestanis [11, p.127]. In 1830, Hamza, who attacked the Russians in Zagtal, was arrested there while Sheikh Saban al-Buhandi entered the Russian military unit for discussion and was in Tbilisi for several months. The Russians, who had hoped to use it against Ghazi Muhammad, freed him. And he went to Hamza and again joined Ghazi Muhammad. From that moment he was at the forefront of the uprising against the Russians [4, p.21]. Talking about the rebel leaders, Khamzat Bey was imprisoned by the judges of Dagestan Shamil conscientiously fought under the command of a new imam. Both intensified their struggle against the Russians and those who support Russia. A military headquarters was established in the village of Khunzakh. However, the period of Imam Hamzayet Bey did not last long. He was tortured as a result of an attack on the mosque in 1834 [6, p.48].

Despite the fact that the popular movement in Jaro Belokani in 1830 was suppressed by force of arms, Turkish historians noted that the events taking place are of great historical significance. In these works, the struggle of the Azerbaijani people for their freedom, patriotic feelings and hatred of the invaders is vividly reflected. This mass movement in Northern Azerbaijan strongly influenced the colonial regime and forced tsarism to make certain concessions.

BIBLIOGRAPHY

1. Saray Mehmet. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. Ankara: Turkish History Association, 2014, 522 p.
2. Bozkurt Giray Saynur. 1905-1907 Yılları Rusiya Müsəlmanlarının Siyasi Kimlik Arayışı. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, 478 p.
3. Beydilli Kemal. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Göçürülen Ermeniler // Turkish History Documents magazine, s. XIII, volume 17. Ankara: 1988, pp. 365-434

4. Budak Mustafa. Rusyanın Kafkasyada yayılma siyaseti // Genel Türk Tarihi, IX, Ankara: Yeni Türkiye publications, pp.641-679
5. Swietochowski Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycanı (1905-1920). İstanbul: Bağlam, 1988, 296 p.
6. Saydam Abdullah. Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara: Turkish History Association, 2010
7. Baykara Hüseyin. Azerbaycan İstiklal Mücadiləsi Tarihi. İstanbul: Genclik Bookstore, 1975, 331p.
8. Saydam Abdullah. Rusyanın Kafkasyayı işgali // Ondokuzmayıs University Faculty of Educationmagazine, pp.239-257, 1990
9. Cavadova Zərinə. Şimal-Qərbi Azərbaycan. Bakı: «Altay» article, 1999, 86 p.
10. Mahmut Bi. Kafkas Tarihi. II cild, Ankara: Berikan, 2011, 886 p.
11. Erel Şerafeddin. Dağıstan ve Dağıstanlılar. İstanbul: Istanbul Printing House, 1961, 264p

УМУДЛУ В.У. 1830 ЖЫЛ СОЛТҮСТІК ӘЗІРБАЙЖАНДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚОЗАЛЫСЫНЫҢ ТҮРІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада 1830 жылғы Солтүстік Әзірбайжандағы Джаро-Белокан көтерілісінің зерттелуіне арналған. Г. Байкары, Ш. Ерел, М. Сарай, А. Сайдама сияқты және басқа да түрік тарихшыларының еңбектерінде орыс патшалығының отаршылық саясаты ашылған, сондай-ақ осы өңірді солтүстік мемлекеті басып алғаннан кейін басталған жаппай көтерілісі бейнеленеді. Түрік авторлары ұлттық қозғалысына муридизм идеясының ықпалы туралы қозғаған кезде, көтерілістегі діни фактордың ерекше рөлін көрсетеді, зерттеушілер сондай-ақ ұлттық бірлік факторын да ескереді.

Кілт сөздері: Солтүстік Әзірбайжан, Джаро-Белокан қоғамы, отарлық езгі, жаппай көтеріліс, муридизм, Гамзат бей, Гази Мохаммед, түрік тарихшылары, Мехмет Сарай.

УМУДЛУ В.У. НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЕ 1830 ГОДА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Представленная статья посвящена исследованию Джаро-Белоканского восстания 1830 года в Северном Азербайджане. В трудах таких турецких историков, как Г. Байкары, Ш.Ереля, М.Сарая, А.Сайдама и других исследователей, подвергнута резкой критике колониальная политика царизма и отражено массовое восстание Джаро-Белоканские общества, начавшегося после оккупации этого региона. Говоря о влиянии идеи муридизма на национальное движение, турецкие авторы подчеркнули особую роль религиозного фактора на возникновение восстания, также отметили фактор народного единства.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Джаро-Белоканские общества, колониальный гнёт, массовое восстание, муридизм, Гамзат бей, Гази Мохаммед, турецкие историки, Мехмет Сарай.

УДК 327(4/5)

ПРОБЛЕМА «ЛИШНИХ МУЖЧИН» В ОБЩЕСТВЕ

МАРИНА Г. А.

Статья рассматривает проблемы гендерного неравенства в обществе, последствия демографического дисбаланса, появления социальной категории населения как «свободные мужчины». Численное превосходство мужчин в обществе обосновывается историческими и культурными традициями, а концентрация большого числа «лишних мужчин» связывается с риском проявления организованной агрессии, развитием авторитарных политических систем, с культивацией политического стиля их поддержания и уважения. Миграции, привлечения на военную службу «лишних мужчин» представлены как краткосрочные меры их решения.

Ключевые слова: *гендер, дисбаланс, насилие, неравенство, конфликт, агрессия.*

Фактически и исторически нет такого общества, в котором женщины не испытывали бы подчиненное положение или неравноценное обращение как в политическом, правовом, социальном и экономическом отношениях. В современных реалиях международная безопасность и стабильность страны в большей степени зависят от их внутренней безопасности. Политологи и социологи, этнологи и демографы исследуют и выделяют такие проблемы, как торговля оружием, этнические столкновения, уровень безработицы, миграционные процессы, состояние общедоступного образования, которые подрывают общую стабильность и безопасность общества. Одним из упущенных из внимания источников опасности является гендерное неравенство. Проблемы взаимоотношения между насилием против женщин, насилием внутри общества и между обществами считаются среди современных исследований самыми актуальными, ибо проблемы безопасности региона является следствием их прямого влияния.

Насилие против женщин внутри общества переносит любые отношения на насилие внутри общества и между обществами. Каким образом эти отношения проявляются в тех обществах, где насилие против женщин достигает высокого уровня, где практикуется выбор пола ребенка. Уровень внутренней нестабильности особенно высок в тех государствах, в которых наблюдается чрезмерное гендерное неравенство.

Сегодня самое высокое численное превосходство мужчин наблюдается в Афганистане, Бангладеш, Бутане, Брунее, Китае, Индии, на Мальдивах, в Непале, Пакистане и Тайване – это не самые стабильные и развитые страны

(за исключением Китая и Тайваня). Китайское правительство в последние годы стало уделять более серьезное внимание решению проблемы выбора пола ребенка. По мнению директора «Института демографии» Пекинского университета Зен И сокращение числа новорожденных женского пола из-за незаконных решений принимаемых родителями о выборе пола ребенка, аборт на основе пола ребенка и убийства новорожденных девочек окажет влияние на дисбаланс соотношения полов населения, что приведет к появлению серьезных социальных проблем»[1].

Страны Центральной Азии относятся к числу стран, в которых в силу исторических и культурных традиций оправдывается гендерное неравенство, то есть выбор пола ребенка практически всегда решается в пользу мальчиков. Такое предпочтение рано или поздно приводит к численному превосходству мужчин в обществе. Выбор пола ребенка создает диспропорцию с перевесом мужчин в обществе, то есть появления и решения проблем «лишних» мужчин. В Китае таких «лишних» мужчин называют «guang gun-er», что означает «голые палки» или «голые ветки», тем самым указывая на те мужские ветви в семейном дереве, которые никогда не принесут плодов[2].

Исследования западных аналитиков показывают, что категория «лишних мужчин», составляющие возрастную группу от 15 до 34-35 лет, совершают большую часть насилий в обществе. На вопрос сколько таких взрослых молодых мужчин сейчас, и сколько появится в течение последующих лет в Центральной Азии затрудняются ответить демографы, а значит проблема остается открытой. Данный фактор заслуживает не только пристального, внимательного изучения, но и принятия превентивных мер. По предварительным подсчетам и оценкам число таких мужчин через 20 лет достигнет 29-33 миллионов в Китае и 28-32 миллионов в Индии, и правительства этих стран не только озабочены такой перспективой, но и принимают ряд мер социального характера для преодоления такого гендерного дисбаланса[3].

Что же собой представляют эти «лишние» мужчины? Во-первых, они не похожи на западных холостяков. Неженатые мужчины на Западе не являются «лишними», они могут и часто вступают в продолжительные отношения с женщинами и заводят детей. У наших «лишних» мужчин, в силу культурных традиций, нет такой возможности. Они, как правило, принадлежат к низшим социальным слоям общества, занимаются работой, которая не соответствует их квалификации, или являются безработными, часто мигрируют в пределах и за пределами страны. В итоге, этих молодых «лишних» мужчин можно считать относительно не удачниками в условиях общественной конкуренции.

Поведение молодых «лишних» мужчин также соответствует достаточно легко предсказуемой модели. По результатам исследований «лишние» мужчины по сравнению с другими мужчинами общества будут склоняться к поиску удовлетворения в пороке и насилие, а также к захвату ресурсов, которые позволят им соревноваться на более равных условиях с остальными. Теоретические прогнозы и фактические данные, сделанные Марго Вилсон и Мартином Дэйли подтверждают тезис о том, что в различных культурах, подавляющее число преступлений, связанных с насилием, совершаются молодыми, неженатыми мужчинами с низким социальным статусом. Мужчины не беднее женщин, но они чаще присваивают чужую собственность, и они более готовы к применению насилия, чтобы ее присвоить»[4].

Дэвид Кортрайт подверг сомнению утверждение, что семейное положение играет важную роль в таких проявлениях, в поведении, ибо когда молодые мужчины не могут жениться или не женятся, усугубляется социально вредное поведение»[5]. По обоснованиям Роберта Уайта вероятность того, что неженатый мужчина в возрасте от 24 до 35 лет может совершить убийство другого мужчины приблизительно в три раза чаще, чем женатый мужчина того же возраста. Убийство – это не единственный поступок, который может совершить «неспокойный» мужчина. Он также может подвергать себя различным опасностям, совершать грабежи, для получения ресурсов, с целью привлечения к себе женщин. Он больше склонен к совершению изнасилования. Злоупотребление алкоголем и наркотиками усугубляют проблему дальнейшего сокращения его шансов когда-либо заработать достаточное количество средств для достижения женщин законными способами»[6].

Аллан Мазур выяснил, что у мужчин, которые ухаживают за женщинами с целью женитьбы и затем женятся, уровень тестостерона падает на протяжении всего периода брака. Изменение уровня тестостерона может объяснить низкий уровень преступности среди женатых мужчин... Женатые мужчины, находясь в стабильном браке, менее склонны к совершению преступлений, чем неженатые мужчины. Вероятность совершения убийства других неженатых мужчин среди женатых мужчин ниже, чем среди неженатых мужчин одного возраста»[7].

Уровень тестостерона в значительной степени связан с проявлением разнообразного антисоциального поведения, включая проблемы с законом, злоупотребление алкоголем и наркотиками, насильственное (или агрессивное) поведение и другие проявления недовольства и нарушения правил. Чем больше в обществе мужчин, не имеющих возможности жениться, даже если бы они хотели жениться, тем выше у них уровень

тестостерона и тем выше уровень антисоциального, насильственного и преступного проявляемого ими поведения, чем в условиях, если бы у них была возможность жениться.

Когда накапливается и концентрируется количество «лишних» мужчин, значительно увеличивается возможность проявления более организованной агрессии. Например, эксперименты показали, что «опасный сдвиг» более четко наблюдается в группах мужчин, чем в группах женщин. Мужчинам кажется, что они повышают свой социальный престиж, делая рискованный выбор в различных групповых ситуациях. Мужчины, которые тесно общаются с другими мужчинами, склонны к более чувствительному отношению к своему статусу и репутации. Даже если они не находятся под воздействием алкоголя и не испытывают злобы в ответ на оскорбление, они инстинктивно проверяют друг друга, проверяя, нет ли признаков слабости. Не имеющие репутации в обществе, принадлежащие к низшим слоям мужчины испытывают на себе гораздо большее влияние других мужчин среди холостяков, как это происходит, например, в казармах и на рудниках. Они одновременно испытывают искушение и подвергаются наказанию, поскольку неспособность вступить в борьбу со своими товарищами-соперниками для них означает неспособность быть мужчиной»[8].

В соответствии с теорией «наименьшего общего знаменателя» поведение мужчин в группах – особенно, молодых, неженатых мужчин с низким социальным статусом – остается на уровне поведения самых злостных нарушителей порядка. Собираясь вместе, они подвергают себя более серьезным рискам и проявляют больше насилия, чем каждый в отдельности.

Количество «лишних» мужчин, в сочетании с изолированной субкультурой низших слоев общества, которая связывает их вместе, а также отсутствие заинтересованного участия в существующем общественном порядке, склоняет их к вступлению в организованные бандитские группировки.

Потенциал для насилия внутри общества увеличивается, когда общество делает выбор в пользу «лишних» мужчин, как это происходит в некоторых азиатских странах. Вероятно, что насилие внутри общества может иметь последствия и проявиться также в насилии между обществами.

В обществах с неравномерным соотношением полов с течением времени наблюдается тенденция к развитию авторитарных политических систем, поскольку такие общества лучше приспособлены для решения проблем, связанных с широкомасштабным внутриобщественным насилием, которое является следствием общественной традиции выбора пола ребенка, что приводит к появлению «лишних» мужчин. Выбор населением

политической системы в определенной степени ограничивается возрастным составом мужского населения страны[9].

Мало какие вещи настолько раздражают правящую элиту, как массы неженатых бездетных мужчин, которые располагают хотя бы частичкой политической власти. Экстремальное многоженство, которое является функциональным эквивалентом неравномерного соотношения полов, часто сопровождается экстремальной политической иерархией и достигает зенита при самых деспотичных режимах. Оставлять большое количество мужчин без жен не просто противоречит принципам равноправия – это опасно. Немногие из нас хотели бы жить в стране, в которой большое количество мужчин с низким доходом не вступает в брак»[10].

На самом деле, правительства стран с неравномерным соотношением полов часто культивируют политический стиль, созданный для поддержания преданности и уважения этих «лишних» мужчин. Чаще всего это бросающийся в глаза, агрессивный, военный стиль, который соответствует стилю самих «лишних» мужчин. В риторике, которая сопровождает такое поведение, неизбежно появляются «другие», которые слабы и презираемы и чьи попытки найти место в обществе или в международной системе должны пресекаться. Общество тогда стремится использовать всю свою силу для того, чтобы можно было предпринять соответствующие действия в ответ на эти «нападки». Хотя все правительства в то или иное время могут воспользоваться этой тактикой, они особенно актуальны для правительств стран с неравномерным соотношением полов. Правительства этих стран понимают, что «лишние» мужчины представляют собой своего рода гигантскую дубинку – если она в ваших руках, то она может быть очень полезна, но если кто-то размахивает этой дубинкой у вас над головой, то она может представлять большую угрозу, чем внешние враги.

Решаема ли проблема «лишних» мужчин? Очевидно, что эта проблема решаема, если не в краткосрочной, так в долгосрочной перспективе. Мы наблюдаем, что правительства стран, испытывающих сегодня подобные трудности, пытаются решить ее путем привлечения «лишних» мужчин в различные армейские подразделения (например, в Узбекистане), поощрения миграции за пределы страны (например, в Кыргызстане, Таджикистане, Узбекистане) и т.д. Так, согласно опубликованным Федеральной миграционной службой РФ данным, из более чем 5 млн. зарегистрированных мигрантов 4 млн. составляют мужчины. В основном на заработки в Россию уезжают молодые люди в возрасте от 18 до 29 лет[11].

Каким должно быть идеальное общество мужчин и женщин – это сложная тема. Однако гендерное неравенство имеет место при выборе пола ребенка, одним детям позволено жить, а других активно или пассивно

убивают. Выбор пола ребенка в пользу мальчиков, свидетельствует о том, что жизнь женщин в обществе не только не ценится, а фактически презируется. Женщины больше страдают от вооруженных конфликтов, агрессивных войн и террористических актов, погибают, оказываясь в зоне боевых действий, теряют на войне мужей, братьев, отцов и сыновей, в отсутствие кормильцев взваливают на свои плечи хозяйственные проблемы, становятся жертвами насилия, скитаются по лагерям беженцев. Они нуждаются в чутком отношении и надежной защите.

Но женщины – не только беспомощные жертвы, но и огромная сила, способная оказать неоценимую помощь в примирении противоборствующих сторон и залечивании нанесенных войной ран. Миротворческий потенциал женщин только начинает реализовываться. Долгое время международное сообщество оставалось глухим к упомянутым проблемам. Рекомендации и инициативы по учету гендерных аспектов в контексте применения международных норм в области прав человека и гуманитарного права по вовлечению женщин в миротворчество и миростроительство широко отражены в Пекинской Платформе действий, в Виндхукской декларации и Намибийском плане действий, в принятых 44-й сессией Комиссии по положению женщин согласованных выводах «Женщины и вооруженный конфликт».

Таким образом, гендерные аспекты конфликтов в вопросах поддержания мира и миростроительства являются значимыми и перспективными. Гендерное неравенство является серьезным источником возникновения опасных ситуаций, может стать катализатором, ведущих к конфликту.

ЛИТЕРАТУРА

1. Valerie M.Hudson and Andre Den Boer. A Surplus of Man, a Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States // *International Security* 26, 4(2002).
2. Valerie M.Hudson and Andre Den Boer. A Surplus of Man, a Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States // *International Security* 26, 4(2002).
3. Valerie M.Hudson and Andre Den Boer. A Surplus of Man, a Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States // *International Security* 26, 4(2002).
5. Margo Wilson and Martin Daly. Carpe Diem: Adaptation and devaluing the future. *The Quarterly Review of Biology*, 2007.
6. David Courtwright *Violent Land: Single Man and Social Disorder from the Frontier to the inner city* Harvard University Press, 2001.
7. Valerie M.Hudson and Andre Den Boer. A Surplus of Man, a Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States // *International Security* 26, 4(2002).
8. Allan Mazur Testosterone. Allan Mazur, In N. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of Human Development*. Sage, 2006.
9. David Courtwright *Violent Land: Single Man and Social Disorder from the Frontier to the inner city* Harvard University Press, 2001.

10. Christian Mesquida and Neil Weiner. Hman Collective Aggression // Ethology and Sociobiology, Vol. 17, 4(1996).

11. Valerie M.Hudson and Andre Den Boer. A Surplus of Man, a Deficit of Peace: Security and Sex Ratios in Asia's Largest States // International Security 26, 4(2002).

12. Общественный рейтинг. –№26(625)

МАРИНА Г.А. ҚОҒАМДА «ОРНЫН ТАППАҒАН ЕРЛЕР» МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қоғамдағы гендерлік теңсіздік проблемалары, демографиялық теңгерімсіздіктің салдары ретінде тұрғындардан «орнын таппаған ерлер» әлеуметтік категориясының пайда болуы көтеріледі. Қоғамдағы ерлердің сан жағынан үстемдігі тарихи және мәдени дәстүрлерімен негізделінген, ал көпшілік «орнын таппаған ерлердің» шоғырлануы ұйымдасқан агрессияның тәуекел көріністерімен, өктемшіл саяси жүйелердің дамуымен, оларды қолдау және құрметтеу саяси стилін әдетке айналдыруымен байланыстырған. «Орнын таппаған ерлердің» қысқа мерзімді шараларының шешімдері ретінде көші-қон, әскери қызметке тартуы ұсынылған.

Кілт сөздері: гендер, теңгерімсіздік, зорлық-зомбылық, теңсіздік, жанжал, агрессия.

MARINA G.A. PROBLEM OF «EXCESS MEN» IN SOCIETY

Article considers the problems of gender inequality in society, consequences of demographic imbalance, emergence of social category of the population - «excess men». The superiority in strength of men is proved in society by historical and cultural traditions, and concentration of a large number of «excess men» contacts risk of manifestation of organized aggression, development of authoritative political systems, cultivation of political style of their maintenance and respect. Migrations, attraction on military service of «excess men» are presented as short-term measures of their decision.

Keywords: gender, imbalance, violence, inequality, conflict, aggression.

ӘОЖ 903/904

АРЫС ӨЗЕНІНІҢ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ КЕНЖИДА АЙМАҒЫ

СЕРАЛЫ Н.О.

Мақалада ортағасырда Арыс өзенінің орта ағысындағы Кенжида аймағы туралы және аймақтың саяси-экономикалық орталығы болған Субаникент (Арсубикент) қаласы туралы мәліметтер келтірілген. Ортағасырда Сырдария өзенінің орта ағысындағы жерлер бірнеше аймаққа бөлінген олар; Испиджаб, Кенжида, Фараб. Кенжида аймағы мен осы аймаққа кіретін қалалар мен елді мекендер аз зерттелген. Бұл еңбекте ортағасырлық деректеріне негізге алып, және соңғы зерттеулерге сүйене отырып аймақтың бас қаласының зерттелу тарихи мен Кенжида аймағының аумағы көрсетілген.

Кілт сөздер: тарих, қала, деректер, география, оғыз, аймақ, зерттеулер.

Оғыз тайпалары Сырдарияның өзенінің орта ағысындағы жерлерді өз қарамағына бағындырған уақытта бұл аумақ егіншілігі мен қала мәдениеті дамыған, халқы отырықшылыққа бейімделген өңір болатын. Оғыз тайпалары ауқымды жерлерді жаулап алу кезінде тұрғылықты жердің халқына зәбір көрсетпеген және өркендеген қала мәдениетінің құлдыратпай қайта өз игіліктеріне пайдалана білген. Сырдария және Арыс өзендерінің алқаптарына қоныстанған оғыз тайпаларының жекелеген құрамдары отырықшылыққа бейімделіп егіншілікпен сауда-саттықпен айналыса бастады және оғыз билеушілері мемлекет іргесін нығайту үшін қала мәдениетінің дамуына да ықпал жасады.

Тарихи деректерде Сырдария өзенінің орта ағысындағы жерлер бірнеше аймаққа бөлінген. Араб, парсы деректерінде Сырдария өзенінің екі жағалауындағы жерлер мен Қаратаудың оңтүстік бөктеріне дейінгі жерлер Фараб аймағына кіретіндігі жазылған. Ал Сырдария өзеніне келіп құятын Арыс өзенінің орта ағысындағы жерлер Кенджида аймағы деп көрсетілген. Ортағасырлық деректерде Кенжида аймағы нақты қай мемлекеттің өркендеуі кезінде пайда болғандығы туралы көрсетілмейді. Ерте ортағасырларда Сырдың орта ағысындағы жерлерде қаңлы, печенег, қарлұқтардың жекелеген тайпалары мекендегені белгілі. Оғыз тайпаларының алғашқы легі ІХ ғ. алғашқы ширегінде Сырдария өзенінің бойына қарай жылжығанымен, бұл жерді мекендеген қанғар-печенек тайпаларымен қақтығысқа түсіп, печенегтердің қысымымен Арыс өзенін бойлай Қазығұрт тауы мен Бадам өзенінің жоғарғы ағысындағы жерлерге орныққан. Бұл өңір жоғарыда айтылған Кенжида аймағына жататын территорияға тиесілі жер болатын.

Ортағасырда құрылған мемлекеттер өз иелігіндегі жерлерді жекелеген аймақтарға бөлу арқылы тиімді басқару жолдарын ұстанды және сол аймақтың саяси-экономикалық орталығы ретінде бас қаласы болды. Сырдарияның орта ағысындағы жерлер бірнеше аймақтарға бөлінген; Біріншісі Испиджаб аймағы бас қаласы Испиджаб, қазіргі Сайрам елдімекенінде орналасқан ескерткіш. Екіншісі Испиджаб аймағының батысында Кенжид аймағы, Арыс өзенінің орта ағысындағы жерлер. Бас қаласы Субаникент. Үшіншісі Сырдария мен Арыс өзенінің қосылған жеріндегі Фараб аймағы бас қаласы Кедер болған [1, 223 б.].

Ортағасырлық деректерде Кенджида аймағының бас қаласы Субаникент немесе Усбаникент атаумен берілген (кейбір ортағасыр тарихшыларының деректерінде Арсубикент атауымен да аталады). Арсубикент үлкен камал қорғандармен қоршалған, орталық мешіті бар қала. Кенжид аймағынан төменірек Фараб аймағы орналасқан. Фараб уәлаятына Сырдария өзенінің сол және оң жағалауындағы жерлер кірген. Жалпы аумағы ұзындығы мен ені бір күндік жерді алып жатыр [2, 233 б.].

X ғ. өмір сүрген араб саяхатшысы Ибн Хаукалдың жазбаларында (Китаб ал-масалик в ал-мамалик) Испиджабқа жақын орналасқан қалаларды атай отырып, Кенджида аймағының бас қаласы Субаникент екендігін көрсетті [3, 79 б.].

Араб географы Ахмед Ал-Макдиси (ал-Мукаддаси) еңбегінен «Арсубикент – үлкен, таза, бекінісі мықты қала, орталығында мешіт орналасқан және рабады бар» – деген мәліметті оқуға болады [4, 80 б.].

Ал-Истахриден жеткен мәліметтен «Бинкенттен (Ташкент) Испиджабқа дейін төрт күндік жер, Испиджабтан Усбаникентке дейін екі күндік. Усбаникенттен Бараб аймағының бас қаласы Кедерге дейін екі күндік жерді алып жатыр» – деген мәлімет анықталып отыр [5, 78 б.]. XII-XIII ғғ. өмір сүрген Якута ал-Хамави жазбасында «Усбаникент Мауренахрдегі қала, Испиджаб қалаларының бірі, екеуінің аралығы бір күндік жер» екендігі келтірілген [6, 86 б.].

XIII ғасырда өмір сүрген Абу-л-Феды ибн-Хаукалдың, Бирунидің сол замандағы тарихшылардың еңбектерін пайдалана отырып «Усбаникент 90 градус ұзақтықта, 30 градус бойлықта, 40 градус ендікте орналасқан. Испиджаб облысының бесінші климатында, Испиджаптан бір күндік жерде орналасқан» деп, Сырдарияның орта ағысындағы қалалардың географиялық орналасуын нақтылай түсті [7, 90 б.].

Арсубикент (Субаникент) Кенжида аймағының негізгі орталық қаласы болғандығын осы жоғарыда келтірілген деректер нақтылайды. Бұл деректерде Кенжида аймағы Арыс өзенінің орта ағысындағы жерлер екендігі айтылғанмен, аймақтың нақты қанша жерді алып жатқандығы, Арсубикент қаласының орны көрсетілмеген. В.В.Бартольд ибн Хаукалдың дерегіне сүйене отырып Арсубикент Арыс өзенінің орта ағысында деп пайымдағанмен нақты орналасқан жерін атап көрсетпеді.

1947-1953 жылдары аралығында Берштаньның жетекшілігімен оңтүстік Қазақстан өңірінде орналасқан көптеген ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізілді. Экспедиция мүшелері Е.И.Агеева Г.И.Пацевич Арыс өзенінің орта ағысындағы Қараспан және Жуантөбе қалажұртарына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қараспан қалажұрты Темірлан елдімекеніне қарасты Обручевка ауылының маңында, ал Жуан төбе ескерткіші Мамаевка ауылының шығысында орналасқан. Екі ескерткіш те архитектуралық құрылымы жағынан бір-біріне ұқсас, тік-төртбұрышты, бұрыштары дүниенің төрт тарапына бағытталып салынған қала орындары болатын. Зерттеу барысында Жуантөбе қалажұртының орнында бірнеше барлау қазбалары салынды. Қазба барысында табылған материалдарды сараптай отырып және ортағасырдағы тарихи деректерге сүйеніп Жуантөбе

ескертішін ортағасырлық Арсубикент қаласының орны деген тұжырымдама жасаған болатын.

В.В.Бартольд ибн Хаукалдың деректеріндегі «Фараб, Кенжида, Шаш аймақтары мал жайылымының қолайлы аймақ және мұнда исламды қабылдаған мыңдаған түрік жанұялары мекендейді, Кенжида аймағының бас қаласы Субаникент (Арсубикент)» деген мәліметті негізге ала отырып Субаникент Арыс өзенінің орта ағысында орналасқан деген тұжырымын растаған.

Ортағасырлық деректерде келтірілген «Испиджаб пен Арсубикенттің аралығы екі күндік жер» – деген мәліметті басты назарда ұстаған Е.И.Агеева, Г.И.Пацевичтер Жуантөбе ескеркішінің Арыс өзенінен 10 км қашықтықта орналасқандығы мен бұл жердің егіншілікке де мал шаруашылығына да ыңғайлы жер екендігін атап көрсетті. Ең бастысы қазба барысында табылған материалдардың X-XI ғғ. кезеңдеріне қатысты екенін ескеріп өз байламдарын жасады [8, 109 б.].

Оғыз тайпалары туралы көп зерттеулер жүргізген С.Г.Агаджанов араб-парсы деректеріне және археологиялық зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып X ғасырда Арыс өзенінің орта ағысындағы жерлерде жартылай отырықшы түрік тайпаларының мекені екендігін нақтылай түсті. Тарихи-географиялық материалдарды негізге алған С.Г.Агаджанов оңтүстік Қаратау бөктерінен бастап Бөген, Шаян, Арыс бойы мен Шымкент маңына дейінгі жерлерде оғыз тайпаларының мекендегендігін анықтады [9, 75 б.].

Жоғарыда келтірілген деректерге қарап Кенжида аймағы Қаратаудың оңтүстік бөктерінен бастап Бөген, Шаян өзендерінің бойлары мен Арыс өзенінің орта ағысына Шымкент маңы мен Қазығұрт тауларының бөктеріне дейінгі жерлерді Кенжида аймағы деуге негіз бар. Кенжида аймағы туралы IX-X ғғ. жазба деректерінде айтылған, аймақ атауы шамасы бұл аймаққа түрік тайпаларының орналасуына байланысты болуы мүмкін. Бұл аймақты түркі тілдес тайпалар қарлұқтар, оғыздар мекендегендігі туралы деректер жеткілікті. Оғыз тайпаларының алдыңғы легі Сырдарияның орта ағысындағы жерлерге қоныс аударғанда, олар осы жерде мекендеген печенег тайпаларының қарсылығына тап болған. Және печенегтердің қысымымен Кенжида аймағына қарай жылжып Бөген, Шаян, Арыс өзендерінің бойына қоныстанған болатын. Оғыз тайпаларының бір бөлігі жартылай отырықшылыққа бейімделе отырып, қала мәдениетін қабылдап Арсубикент қаласын өздерінің орталығы етіп алды.

К.М.Байпаков өз зерттеулерінде Арсубикент қаласының атауы туралы қызықты мәліметтер келтіреді. Академик Арсубикент атауын қалаға жақын ағып жатқан Арыс қаласымен байланыстырады. Арсу–Арыс сөзінің баламасы деген пікір қалыптастырады және осы пікірді негізге алатын болсақ Арыс

өзенінің ежелгі атауларының бірі Арсу болып шығады. Ал, Арсубикент атауы Арыс өзенінің жағалауындағы қала деген мағынаны беруі мүмкін. Дегенмен бұл топонимикалық атауды әлі де зерттеп зерделеу қажет.

Сондай-ақ К.М.Байпаков өз зерттеулеріне сүйене отырып Жуантөбе ескерткіші ортағасырлық Арсубикент қаласымен сәйкес келмейтіндігін айтады. Жуантөбе ескерткішіндегі соңғы жылдардағы зерттеулер барысында жинақталған материалдарға сүйене отырып бұл ескерткіш VIII ғ. дейін ғана өмір сүргендігін нақтылайды. Ал Арсубикент Арыс өзенінің орта ағысындағы, Темірлановка мен Мамаевка елдімекендерінің ортасында орналасқан Шортөбе (Қараспан II) ескерткіші болуы мүмкін деген тұжырым жасайды [10, 45 б.].

Жазба деректерден Арсубикент (Усбаникент) қаласы туралы мәлімет өте аз. Араб тарихшысы Якут ал-Хамавидің жазбаларында Арсубаникет (Муджан ал- Булдан) Хорезмшахы Мұхамедтің бұйрығымен қиратылған қалалардың тізімінде аталады [11, 44 б.]. XIII ғ. алғашқы онжылдығында Сырдарияның орта ағысындағы жерлерден бастап Тараз өңірлеріне дейінгі жерлерді Хорезмшах Мұхамед өз қарамағына қаратқаны белгілі. Бірақ найман Күшлік ханның күшейуіне байланысты және үлкен аумақты өз қарамағында ұстап тұруға қауқары жетпейтіндігін ескеріп, оңтүстік өңірлердегі шекаралық қалалардың халқын көшіріп, қалаларды қиратуға бұйрық беріпті. Сол шекаралық қалалардың ішінде Арсубикент (Усбаникент) қаласы да бар.

IX-XIII ғғ. өмір сүрген Арсубикент қаласы Арыс өзенінің орта ағысында орналасқан маңызды қалалардың бірі болған. Бұл қала оғыз тайпаларының алғашқы легі Арыс өзенінің орта ағысындағы жерлерге қоныстанған кезде, осы Арсубикент қаласын Сырдарияның орта ағысындағы жерлерге үстемдік орнату үшін печенегтерге қарсы әскери стратегиялық шекаралық қала ретінде пайдалануы мүмкін деген пікір қалыптасып отыр. Оғыз мемлекетінің дәуірлеген тұсында Арсубикент Испиджаб аймағын Фараб аймағымен байланыстыратын бас қала және қарахан мемлекетімен оғыз мемлекетінің аралығындағы шекаралық қала рөлін атқарған. Қалашықтың негізгі орны Шортөбе (Қараспан II) немесе Жуантөбе екендігі нақты анықтау үшін археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу, ғылыми айналымға енгізу өзекті мәселенің бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. В.В.Бартольд. Работы по исторической географии.// К истории орешения Туркистана.// – Москва 1965. Соч. Т.III.Стр- 223
2. В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. –Москва 1963. Соч. Т.I. Стр – 233

3. ТРУДЫ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ. ТОМ 8.// Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана.// С.Волин. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах. Из «Китаб ал-масалик в ал-мамалик» ибн Хаукаля. –Алма-Ата, 1960. Стр -79.
4. Там же. Из «Ахсан ат-такасим фи-ма рифат ал-акалми» ал-Макдиси. Стр-80.
5. Там же. Из «Китаб массалик ал-мамалик» ал-Истахри. Стр-78.
6. Там же. Из «Муджам ал-булдан» Якута ал-Хамави. Стр-86.
7. Там же. Из «Китаб таквим ал-булдан» Абу-л-Феды. Стр-90
8. Труды института истории, археологии и этнографии//. Агеева Е.И, Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана.// ТОМ V. ИЗД АКАДЕМИИ НАУК КАЗ-ССР. Алма-Ата 1958. Стр-109.
9. С.Г.Агаджанов. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ОГУЗОВ И ТУРКМЕН СРЕДНЕЙ АЗИИ IX-XIII вв. Издательство «Ылым», - Ашхабад 1969. Стр-75.
10. К.М.Бапаков. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). Издательство «Наука» Казахской ССР. –Алма-Ата 1986. Стр-45.
11. К.М.Байпаков. Средневековые города Казахстана на Великом Шолковом пути. –Алматы «Гылым». 1998. Стр-44.

SERALY N. O. РЕГИОН КЕНЖИДА, РАСПОЛОЖЕННЫЙ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ АРЫСЬ.

В статье представлены данные региона Кенжида в средневековье, расположенного в среднем течении р. Арысь, и городища Субаникент (Арsubикент), который был политическим и экономическим центром округа. В средние века среднее течение Сырдарьи было разделено на несколько регионов: Испиджаб, Кенжида, Фараб. Регион Кенжида, городища и поселения, входящие в этот округ, мало исследованы. В этой работе, опираясь на средневековые источники и исследования последних лет, дана историография главного городища региона – Кенжиды. Авторы также очертили границу территории этого округа.

Ключевые слова: история, городище, источники, география, огуз, округ, исследование.

SERALY.N.O. KENJIDA REGION WHICH WAS LOCATED IN THE MIDDLE CURRENT OF ARYS RIVER

This article presents data on the Kenjid district located in the middle reaches of the river Arys in the Middle Ages and the city of Subanikent (Arsubikent), which was the political and economic center of the region. In the Middle Ages the average flow of the Syr Darya was divided into several districts: Ispidzhab, Kenzhida, Farab. The area of Kenjid and the cities and settlements forming this district have been little explored. In this work, based on medieval sources and on the research of recent years, the historiography of the main city of the district is given, and the territory of the Kenjid district is marked by the authors.

Keywords: history, ancient settlement, springs, geography, oguz, district, research.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ 82-1(0)

РАХМАНҚҰЛ БЕРДІБАЙДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

ЖАППАРҚҰЛОВА А. А.

Бұл мақала саналы ғұмырын ғылымға бағыштаған, ұлт руханиятының өсіп-өркендеуі үшін бойдағы бар қуат-күшін сарқа жұмсаған ғалым, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Рахманқұл Бердібайдың өнегелі өміріне арналған. Ебекте әдебиеттану ғылымының барлық саласында өз қолтаңбасын қалдырған ғалымның ұлттық құндылықтарымыздың қайта жандануына да қосқан үлесінің орасан зор екендігі таразыланады. Қазақ ұлтымен бірге жасасып келе жатқан жыршылық, күйшілік, суырыпсалмалық өнердің Кеңестік кезеңде бір сәт болса да бәсеңсіп қалғаны жасырын емес. Автор осындай аумалы-төкпелі кезеңде халық университеті жұмысын ұйымдастырып, үздіксіз елу жыл бойы жүргізген кемеңгер ғалымның ғылымдағы еңбегі ғана емес, қоғамдағы қайраткерлік, азаматтық тұлғасын ашты.

Кілт сөздер: *әдебиеттану ғылымы, ұлт руханияты, ұлттық құндылықтар, халық университеті, жыршылық өнер.*

Қай кезде де елдің елдігін, ұлттың негізгі ұстанымдарын сақтап қалуға өзінің бойындағы барын бағыштайтын санаулы тұлғалар болады. Олар қанша дәуір өтсе де, ел қандай өзгерістерді басынан кешсе де жұрт жадында жатталып тұра береді. Қазақ әдебиетінің тарихында сондай өшпес із қалдырған ғұлама ғалым, ақылгөй абыз – Рахманқұл Бердібай екендігі даусыз.

Ғұлама ғалым қазақ әдебиеттану ғылымының барлық саласында өнімді еңбек етті, үлкен-үлкен зерттеулер жазды. «Әдебиет және өмір», «Қазіргі қазақ прозасындағы замандас бейнесі», «Роман және заман», «Гүлстанның бұлбұлдары», «Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы», «Дәстүр тағылымы», «Қазақ романы», «От легенды к роману», «Достық кемесінде», «Биік парыз», «Замана сазы», «Ғасырлар толғауы», «Қазақ тарихи романы», «Қазақ эпосы», «Тарихи роман», «Мұхтар шыңы» «Сарқылмас қазына», «Кәусар бұлақ», «Эпос – ел қазынасы», «Эпос мұраты», «Байқалдан Балқанға дейін», «Жұлдыздар жарығы», «Ел боламыз десек...», «Әр жылдар ойлары», «Дәстүр қуаты», «Айтыс әлемі» деп аталатын монографиялық еңбектердің барлығы да қазақ әдебиетінің ғана емес, бүкіл түркі жұртының әдебиеті мен мәдениетінің дамуына терең әсер еткен қымбатты қазыналарымыз.

Көзі тірісінде-ақ бүгінгінің «Деде Қорқыты» атанып кеткен Рахманқұл Бердібайдың азаматтық бейнесі мен ғалымдық тұлғасы турасында айтылған ыстық лебіздер қаншама. Академик Манаш Қозыбаев: «Рахаң – қазақ мәдениетінің көгіне өте ерте шығып, ерте марқайған азамат, көш бастар аға болғанына не заман! Рахаң – ойы ұшқыр, қаламы жүйрік, алысқа талмай шабатын хас дүлдүл. Біріншіден, ол энциклопедиялық білімді жан. Екіншіден, тоқырамас үшін үзбей, қажымай еңбек етеді. Өсу процесі – оның шығармашылығының өзегі. Үшіншіден, Рахаңа ұлттық үрдіс тән, ол зерттеу барысында сол ұлттық қайнардан мән ғана алмайды, нәр алады. Ол мыңдаған гүлдерден нектар жинаған бал арасы сияқты...», – деп ғибратты ғұмыр кешкен, адамдықтың ақ туын аласартпай, абырой биігінен көрінген ғалымның өмір жолына осындай жоғары баға берген болатын [1, 40-б].

Шынымен-ақ ұлағатты ұстаз, ғибратты ғалым қай тақырыпқа мойын бұрса да, қай бағытта зерттеу жүргізсе де ең әуелі оның ұлтқа тигізетін пайдасын зерделейтін, кез-келген іске ұлттық мүдде тұрғысынан қарайтын.

Осындай абыз адаммен жолығу, аз-кем уақыт болса да сұхбаттасу мүмкіндігі маған 1999-жылы түскен болатын. Жетісай қаласында өткізілген Алпамыс батыр дастанының 1000-жылдығына арналған халықаралық ақындар айтысында академик Рахманқұл Бердібай қазылар алқасының төрағасы болды. Сол айтыстың бас жүлдесін алып, көзі тірісінде-ақ аңызға айналған адаммен жақынырақ таныса бастадым. Кездейсоқ кездесуіміз ұстаз бен шәкірт арасындағы үлкен байланысқа ұласты, ол кісінің ұсынуымен «Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығармаларындағы әлеуметтік және діни сарындар» деген тақырыпта кандидаттық диссертация тақырыбында ізденіс жұмыстарын жүргізе бастадым...

Ғалымның дос-інісі, академик Рымғали Нұрғалидың естелік-жазбасында айтылған: «Не істемесін, мейлі мақала жазсын, кітап шығарсын, Халық университеті жұмысына аралассын, аудиторияда, ғылыми мәжілісте, радиода сөйлесін, мәртебелі мекемелерге ұсыныс түсірсін, ең ақыры дастархан үстінде кеңес құрсын-бәрібір түптеп келгенде, Рахманқұл Бердібайдың барлық қаламгерлік, әлеуметтік әрекетінің алтын өзегі, құлақ күйі біреу: ол – ұлт қамы, азаттық идеясы, еркіндік сарыны», – [2, 252-б] деген пікір өмірін ұлт мүддесіне бағыштаған жанға берілген шынайы баға болатын.

Шын мәнісінде ол кісінің ұлттың әдебиеті мен мәдениетіне, өнеріне, салты мен дәстүріне деген сүйіспеншілігінің шексіздігі соншалықты, алдына келген, өзі әңгіме-дүкен құрған әрбір адамға қай тақырыпта мақала жазу керек, қай мәселе шет қалып бара жатқандығы турасында үздіксіз ескерту жасап отыратын. Мен көбіне өзімнің тақырыбыма қатысты ХІХ ғасыр ақындарының әдеби мұрасына, Қаратау шайырларының шығармашылығы

жөнінде ізденіс жұмыстарын жүргізуге талпыным жүретінмін. Бірде кешкілік жетекшім үйге телефон соғып, хал-жағдай сұрасып болғаннан кейін: «Төлеген Момбеков деген күйшіні білесің ғой, деді. Мен иә, ағай, керемет күйші, «Салтанат», «Бозінген» деген күйлерін тыңдағанмын дедім. Онда осы кісі туралы «Оңтүстік Қазақстан» газетіне мақала жаз, жақында туған күні келе жатыр, деді. Мен: «Ағай мен музыкатанушы, немес күйді зерттеуші емеспін, қалай жазамын, деп, мінгірлей бастадым. Ол кісі: Керімбек Сыздықовтың Сүгір, Төлеген туралы мақалалары болу керек, соны іздеп тап, өзің де мақала жаз, деп тапсырманы төтесінен беріп, қысқа қайырды. Сонымен не керек, Қаратау шайырларын шетке қоя тұрып, Төлеген Момбековтің күйшілік жолы туралы іздене бастадым. Оқи келе ол кісінің өмір жолы, ұстазы Сүгір күйшінің күрделі мінез-құлқы туралы біршама жайларға қанық болдым. Қиналып жүріп, едәуір мақала жаздым, «Оңтүстік Қазақстан» газетінде жарық көрген жазбамды ағайымның Шымкентке келген бір сапарында қуана қолына ұстаттым. Өзім қиналып жүріп жариялаған мақаламды көргенде Рахманқұл ағайым: «жарайсың, жаза алмаймын деп едің, жап-жақсы мақала жазыпсың», – деп риза болатын шығар деген дәмем де болды. Ол кісі газетті алды да, тек өз тақырыбыңның төңірегінде ғана емес, ел ішіндегі осындай тұлғалар туралы да жазып тұру керек деді.

Мен сол кездері ғұлама ғалымның айтқан ақылын терең түсіне де қойғаным жоқ, диссертациямды бітіре алмай жүргенімде бұл кісінің мұнысы несі деп кіжінген де кезім болды. Арада осынша уақыт өткеннен кейін барып, кеменгер жанның аузынан шыққан әрбір сөзін сағанышпен еске түсіріп отырған қазіргі кезде барып, сол кездегі кішкентай ғана тапсырманың байыбына баруға ой-санам енді ғана жеткен сияқты. Майлықожа шығармаларындағы әлеуметтік мәселелерді ашып көрсету үшін ХІХ ғасырдағы тарихи оқиғаларға тереңірек тоқталу қажет болды. Отаршылдық саясатының нәтижесінде орыстардың қол астына көшіріле бастаған ел туралы, солардың меншігіне өтіп жатқан жер туралы тереңдей түсу қажеттігі туындады. Сонда Рахманқұл ағайым үнемі Сапабек Әсіповтің «Қазақ қасіреті», Мекемтас Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстанды» деген еңбектері бар деп қайталаушы еді.

Журналист-жазушы, қазақ жерінің тартысқа түскен тарихын жан-жақты зерттеген ұлтжанды азамат Сапабек Әсіпов: «Қазақ және Түркі халықтарының рухани қазынасына лайықты үлес қосып, тарихына жоғалмас із салған үш Арыс бар деп білемін. Олар:

Саясатта – Мұстафа Шоқай,

Өлең сөзде – Мағжан Жұмабай,

Ғылымда – Рахманқұл Бердібай»,-

деген екен [2, 22-б]. Лайықты баға, шынайы мойындау екендігі ақиқат.

Қазақ деп аталатын ақынжанды халықтың әдебиеті мен мәдениетін, рухани мұрасын тұтас зерттеген ғұлама ғалым Р.Бердібай халық ауыз әдебиетінің үлкен саласы ақындар айтысын зерттеуге де айрықша үлес қосты. Ғалымның 1977-жылы жарыққа шыққан «Ғасырлар толғауы», 1983-жылы шыққан «Сарқылмас қазына», 2000-жылы жарық көрген «Жұлдыздар жарығы», «Айтыс әлемі» деп аталатын ғылыми еңбектерінде айтыс өнерінің тегі мен табиғаты туралы жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізіп, құнды пікірлер айтылды.

Ғалым қазақ фольклорының үлкен бір саласы ақындар айтысын зерттеуде өзіне дейінгі осы бағытта жұмыс жасаған үлкен ғалымдардың еңбектеріне түгелдей шолу жасаған. Халқымыздың сөз өнеріне ерекше қабілеттілігін дәл танып, қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларын алғаш жариялаған академик В.В.Радловтың, ауыз әдебиеті ескерткіштерінің жанашыры Г.Н.Потаниннің, шығыстанушы ғалым Мелиорансийдің, қазақтың тұңғыш этнограф ғалымы Ш.Уәлихановтың, сондай-ақ, С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Е.Ысмайылов, М.Жармұхамедов сынды ғалымдардың ақындық өнер жайындағы пікірлерін зерттеу барысында тиімді пайдалана отырып, сөз өнерінің жаңа дәуірдегі арнасы мен өрісі туралы тың пікірлер айта білді.

«Егер батырлар жырынан өткен заман оқиғаларының халық қиялымен ұласқан шындығын көзге елестетсек, айтыстан қоғам, адам өмірінің нақтылы жанды, көкейкесті заманалық куәліктерін табамыз. Айтыс өзінің жанрлық нақышымен, асқан шыншылдығымен, тіршілік сұрауларын кең де кемел қамтитындығымен айрықша қымбат. Сонымен қатар бұлардың көркемдігі де көп жағдайда табиғи, тағылымды, суретті болып келеді. Тапқырлықтың, қиыннан қиыстырып өлең шығарудың, шешендіктің небір ғажап үлгілері де сонда», – дей отырып, осы орайда Біржан мен Сараның Әсет пен Рысжанның, Молда Мұса мен Манат қыздың, Нұралының айтыстарынан көптеген мысалдар келтіруге болады деп түйіндейді[3-70-б].

Ғалым ертедегі ақындардың «ақын» деген атаққа ие болуы үшін ең бірінші айтыс сынағынан мүдірмей өтуі міндеттелген деп көрсетеді. «Кімде-кім қалың топтың ішінде суырылып сөз сөйлеп, жұртты аузына қарата білсе, қарсысындағы әріптес ақынды дәлелді сөзімен, білгірлігімен, әділдігімен, тапқырлығымен тоқтата білсе ғана ақын атағына ие болған. Әрбір сөзі халықтың аузында жатталып қалмаған айтушыны ғалым «жай өлеңші» деп қана айтамыз дейді. Айтыс – ақын боламын деп талаптанғандардың күш сынасар майданы, ақындыққа аттестат алар жері болған», – дейді[3, 71-б].

Айтыс өнерінің табиғатын тереңдей зерттеген ғалым ақындардың үлкен деңгейдегі жыр сайысына қатысу үшін әуелі түрлі ақындық сынақтардан, жаттығу кезеңдерінен өтіп барып жоғары деңгейдегі айтыс алаңына жолдама алатындығына тоқталады. Осы орайда жыр алыбы Жамбылдың да ақындық

өмірбаянының айтыс өнерімен тікелей байланысты екендігіне мысал келтіреді. Жамбылдан мұра боп қалған оншақты айтыс – суырып салма тапқырлықтың, өткірліктің және батылдықтың үздік үлгілері қатарына қосылады... Ал сол Жамбылдың жас кезінде бірден үлкен айтысқа түсуге жүрексініп, кішігірім кештерде ғана күш сынап жүргені белгілі. Мұндай әзірлік, жеттігу кезеңінен өту; жанрдың көркемдік тәсілдерін бүге-шігесіне дейін меңгеру – айтыс ақындары үшін ортақ заңдылықтай нәрсе» деп баса көрсетеді.

Ғалым атқарған сан-салалы ізденіс жұмыстарын шартты түрде бөліп айтатын болсақ:

- елуге жуық ғылыми монографиялық еңбектер;
- 1500-дей зерттеу мақалалар;
- Халық университетінде жүргізілген 500 дәріс-сабақ;
- айтыс өнерін жандандыру бағытындағы жұмыстар;
- жыршылық өнерді жарыққа шығарудағы еңбектер;
- күй өнерінің қасиетін ұғындыру жолындағы жұмыстар;
- 60 жылдан соң Наурыз мейрамының қазақ ұлтымен қайта қауышуына қосқан үлес;
- Түбі бір түркі халықтарының әдеби-мәдени байланысының нығайуына қосқан үлес;
- Түркістан қаласын ғылым мен мәдениет, руханият орталығына айналдырудағы үлес. Бұл тізімді осылайша ұзын-сонар тізбекке айналдыруға да болады. Біз бұл жерде қайраткер жанның өнегелі өмір жолы туралы біршама мағлұмат беруді ғана жөн көрдік.

Әдетте, қандай білім иесі болсын, билік иесі болсын, оның өзінің жақындары, ең бірінші өзінің ұл-қыздары туралы көбірек ойланып, сол бағытта көбірек жұмыс жасайтыны жасырын емес. Рахманқұл ағамыз өзінің жеке бас жұмыстарын екінші, немесе ең соңғы орынға қойған ұлы тұлға деп айтуға толыққанды құқымыз бар. Ғалымның қызы Айжан Рахманқұлқызы әпкеміз ұзақ жылдардан бері Алматыдағы Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының «Музыкатану және композиция» кафедрасында аға оқытушылық қызмет атқарады. Менен едәуір үлкендігі бар. Бірақ сол әпкеміз қаншама жылдар бойы қазақ музыкасын тереңдей зерттеп жүргенімен, әкесінің абыройын пайдаланып, әкесінің көзі тірісінде диссертациялық жұмысымды қорғап, құжаттандырып алайын деген ойдан аулақ болды. Биыл ғана маусым айында сол өзі еңбек ететін Өнер академиясының диссертациялық кеңесінде белгілі музыкатанушы ғалым Әсия Мұхамбетованың жетекшілігімен PhD докторлық диссертациясын тәмәмдап, өте жоғары деңгейде қорғады. Қорғауда отырған кеңес мүшелері, алыс-жақын шетелдерден келген ғалымдар Айжан Бердібайқызының

жүргізген зерттеу жұмысына терең ризашылықтарын білдіріп: бұрынғы қорғау жүйесі болғанда бұл кісіге бірден «ғылым докторы» деген атақ берер едік десті. Сол диссертациялық кеңестің жұмысын бірге тамашалау Рахманқұл ағамыздың жанына жақын шәкіртінің бірі Жанымкүл Камалқызы апайымыз екеуімізге бұйырыпты. Біз Жанымкүл апай екеуіміз ұзақ уақыт бойы сол қорғаудан алған әсерімізден арыла алмай, бойымызды кеменгер тұлғаға деген сағыныш сезімі ғана емес, сол кісінің соңындағы ұрпағының еңбегіне деген ризашылық сезім кернеді. Қазақ атамыз айтатын «асылдың сынығы, тұлпардың тұяғы» деген сөздер Айжан Бердібайқызы секілді әке аманатын ақтап жүрген адамдарға арнайы айтылса керек.

Биылғы жылы қазақ халқының маңдайына біткен, қазақ әдебиеті деп аталатын ғылымның пешенесіне жазылған жарық жұлдыздар Рахманқұл Бердібай, Серік Қирабаев, Тұрсынбек Кәкішев сынды алыптар тоқсан жасқа толды. Астанадағы Еуразия ұлттық университетінің бастамасымен «Тоқсандағы тарландар» деген тақырыппен бірнеше іс-шаралар атқарылды. Түркістан қаласындағы дәстүрлі Түркология конгресінің бір бағыты осы Рахманқұл Бердібай зерттеулеріне бағышталды. Шымкент қаласындағы Жасөспірімдер кітапханасында Рахманқұл ағамыздың шәкірті, жазушы-түркітанушы Сәрсенбек Сахабат ағамыздың бастамасымен еске алу кеші ұйымдастырылды. Одан өзге ауыз толтырып айтарлықтай ауқымды істер жоқтың қасы. Бар ғұмырын ғылымға, ұлттың ұлы мұраттарына арнаған абыз адамның тоқсан жылдық мерейтойын облыс көлемінде, Республика көлемінде, халықаралық деңгейде атап өтсек, ол кісінің өзі туған ауылға атын берсек, соңында қалған ұрпақтардың ғұлама ғалымға деген құрметінің бір көрінісі болар еді.

Қайсы бір көмескі жан, шала кісі,

Келгенмен өзін ұлы санағысы.

Қояды әркімді де өз орнына,

Тарихтың қате кетпес таразысы [4,15-6]

деп, ғұлама ғалым Рахманқұл Бердібай өзінің рубайларында жазғанындай, өзінің бойындағы күш-қайратын, маңдай терін туған халқына арнаған кеменгер тұлғаны тарих таразысы ерте ме кеш пе өз биігіне шығарары анық. Бірақ сол биікке шығаруға баршамыздың асыққанмыз абзал...

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ рухынан бой көтерген Бәйтерек. Түркістан, «Тұран» баспасы, 2013. 312 бет.
2. Ғалым мұраты. ҚР ҰҒА академигі Р.Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция материалдары. ХҚТУ баспаханасы, Түркістан – 2004. 271 бет.
3. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Мектеп, 1983. – 248 б.
4. Бердібай Р., Өкінбен өткен-кеткенге. Шымкент. «Нәзір» қоры 2002. 48 бет.

ЖАППАРКУЛОВА А.А. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВ РАХМАНКУЛА БЕРДИБАЯ В РАЗВИТИИ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Статья посвящена члену-корреспонденту НАН РК Рахманкулу Бердибаю, который беззаветно посвятил свою жизнь науке. Автор подчёркивает, что труды учёного в литературной критике являются большим вкладом в раскрытии идейно-тематического и художественного своеобразия казахской литературы. В исследовании показано, что в XX веке в казахской поэзии были несколько ослаблены такие её свойства, как напевность, мелодичность, импровизаторство. Автор отмечает большую роль Р. Бердибая в исследовании казахской литературы, в частности, она рассматривает вклад литературоведа в народный университет, организованный им при поддержке соответствующих органов власти, в своих лекциях учёный раскрывал тенденции развития казахской литературы, её особенности. Исследователь отмечает, что академик рассматривает причины интенсивного развития казахской литературы, которая за короткий период поднялась к вершинам мировой литературы, т. е. казахские писатели создали шедевры художественного слова, не уступающие мировым образцам.

Ключевые слова: *литературоведение, национальные ценности, развитие, народный университет, импровизаторское искусство.*

JAPARKULOVA A.A. CONTRIBUTION OF PROCEEDINGS of RAKHMANKUL of BERDIBAY, to the KAZAKH LITERARY STUDY DEVELOPMENT.

The article is devoted to the corresponding member of the NAS Rakhmankul Berdibai, who devoted his life to science. The author emphasizes that the works of the scientist in literary criticism are a great contribution to the disclosure of ideological, thematic and artistic originality of the Kazakh literature. The study shows that in the twentieth century in the Kazakh poetry its properties such as melodiousness, melody, improvisation were somewhat weakened. The author notes the great role of R. Berdibaya in the study of Kazakh literature, in particular, she considers the contribution of the literary critic to the people's University, organized by him with the support of the relevant authorities, in his lectures, the scientist revealed the trends in the development of Kazakh literature, its features. The researcher notes that the academician considers the reasons for the intensive development of Kazakh literature, which in a short period rose to the heights of world literature, i.e. Kazakh writers have created masterpieces of artistic expression, not inferior to world standards.

Keywords: *literary studies, national spirituality, national values, people's University, improvisational art.*

ӘӨЖ 811.512.122

БІР МЕЗГІЛДЕС ЖӘНЕ ӘР МЕЗГІЛДЕС САБАҚТАС ҚҰРМАЛАСТЫҢ МЕЗГІЛДІК ЖАҒЫНАН ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

ПАЗЫЛОВА А.С.

Мақалада құрмалас сөйлем құрамындағы бағыныңқы сыңар басыңқы сыңармен әрдайым синтаксистік байланыста айтылып, сабақтас құрмалас сөйлемнің сыңарлары арасында болатын мезгілдік қатынастардың бірдей болмайтындығы сөз болады. Бір сөйлемдердің бағыныңқы және басыңқы сыңарларындағы хабарланған оқиғаның орындалу барысы бір мезгіл шеңберінде өтіп жатса, енді біреулерінде, керісінше, әр мезгіл шеңберінде орындалатынына талдау жасалады. Олардың арасындағы мезгілдік қатынастың әр түрлі болып келуіне оны құрмаластырушы тәсілдердің айтарлықтай әсері болатыны мысалдар арқылы дәлелденіп көрсетіледі.

***Кілт сөздер:** сабақтас, мезгіл бағыныңқы сабақтас, бір мезгілдес, әр мезгілдес, бағыныңқы сыңар, басыңқы сыңар*

Сабақтас құрмалас сөйлемдегі аумақты да күрделі мәселенің бірі – оның бағыныңқы түрлерін өзара саралау мәселелері. Өйткені бұл жайт тілтілдердің қай-қайсысында болмасын зерттеушілер назарын әрдайым өзіне аударып отырды. Дүниедегі заттар мен құбылыстардың қимыл-әрекеті белгілі бір уақыт мерзімінде болып жатады. Уақыт – өмірде болып жататын оқиғаларға тән заңдылық. Өйткені уақыттан тысқары мезгілсіз ешбір оқиғалардың орындалуы да мүмкін емес. Алайда осындай үдерістердің біздің санамыз бен түйсігімізге тәуелсіз, өз беттерімен орындалып жататындығын ескерте кеткен жөн. Мұның өзі мезгілдік ұғымның мөлшері «біреудің тарапынан» айқындалмайтынын аңғартса керек. Мезгілдік ұғым белгілі бір іс-әрекет, объектімен тығыз байланысты. Сондықтан да ол – өмірде үзбей болып тұратын заңды да табиғи үдеріс.

Мезгіл бағыныңқы сөйлемдерде сабақтасқан екі сөйлемнің бағыныңқысы басыңқыдағы істің орындалу мезгілін көрсетіп тұрады. Сондықтан мезгіл бағыныңқылы сөйлемдердегі шақтық локалдылық ұғымын толық ашып көрсетуге болады. Мезгіл бағыныңқылы сөйлемдер темпоралды көрсеткіштердің қатысуымен шақтық локалдылық ұғымын білдіреді. Бұл жерде темпоралды көрсеткіштер темпоралды шақтық ұғым таксиспен біріге отырып, шақтық (мезгілдік) қызмет атқарады. Темпоралды шақтық ұғым мезгіл пысықтауыштармен беріледі: *кеше, былтыр жазда, келесі қыс мезгілінде т.б.* [1, 714]. Біздің мақсатымыз – мезгіл бағыныңқылы

сөйлемдерді шақтық локалдылық ұғымын білдіретін лексика-грамматикалық тәсілдердің бірі ретінде қарастыру. Талдауға түскен тілдік материалдар М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан (Алматы: Жазушы баспасы, 1990) алынды.

Жасалу жолы жағынан сабақтастардың ішіндегі ең күрделісі де – мезгіл бағыныңқы [2, 71]. Сондықтан сабақтас сөйлемдердің арасындағы мезгілдік қатынастың әр түрлі болып келуіне оны құрмаластырушы тәсілдердің айтарлықтай әсері болады. Мәселен, *-ған кезде (ғанда)* тәсілімен сабақтасқан мезгіл бағыныңқы сабақтастардағы мезгілдік қатынас *-ған соң* тәсілімен сабақтасқан мезгіл бағыныңқы сабақтастардағы мезгілдік қатынасқа қарағанда өзгешелеу болады. Мысалы: *Осы шақта ғана Абайлар тасырлата басқан қатты жүріспен кішкене тастақ төбеге шыға бергенде, алдарынан ит үрді* (1-кітап, 303-бет). *Жастар жиыны тарқаған кезде, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс айта берді* (1-кітап, 311-бет). *Құнанбай Мекеден қайтқан соң, әсіресе оның құлағына әлдебір келіні әншілік, серілік білдірмесін* (1-кітап, 381-бет). *Кезде, соң септеулік шылауы есімшеге тіркесіп, оқиғаның соңынан болатын мезгілдік мағынаны білдіріп тұр.* Сабақтас сөйлемдердегі оқиғаның бір мезгілде және әр мезгілде өтуін көрсетіп, сондай мағынаны берудің негізгі тәсілі болып тұр [1, 701]. *Енді Абай жайын ойлай келгенде, Ұлжан өз тыныштығын қойды да, арбаға әжесінің қасына Абайды мінгізетін болды.* Қимыл-әрекет белгілі бір ұзаққа созылатындығын байқаймыз, ол ұзақтықты басыңқы сыңардағы мезгіл мәнді үстеу көрсетіп тұр. Бұл мезгіл бағыныңқылы сөйлем локалдылықтың белгілі бір кезеңге тәуелділігін көрсетіп тұрған жоқ, өткен шақтың белгісіз беймәлім мезгіл бөлігіне тәуелді екендігін аңғартады. Енді бір сөйлемдерде бағыныңқыдағы да, басыңқыдағы да іс-әрекет белгілі бір кезеңге локалды түрде жұмсалады. Мәселен, *Бүгін сол елдің бәрі де киіз үйлерін жығып, жылы үйлеріне қауырт кіріп жатқан.* *Бүгін* – мезгіл пысықтауышы іс-әрекеттің ертең емес дәл бүгін болатынын анық көрсетіп тұр. *Базаралы үш күндей осында болып, Жігітектің, Бөкенишінің, Көтібақ, Мамайдың, Көкшенің жатақ үйлерінің бәріне кіріп, жай-күйлерін біліп шығыпты* (1-кітап, 390-бет). *Абай Ақбаспен амандасып отыра беріп, үлкен бөлменің ішіндегі кітаптарға қарады* (1-кітап, 276-бет). Іс-әрекет бірінен кейін бірі ілесе орын алуын аңғарамыз. *Дәл сол кезде Дәркембай танымайтын үш жас атиабар тасырлатып үй сыртына шауып келіп, «Дәркембай, қайдасың, шық!» деп айғайлапты* (1-кітап, 391-бет). *Таңертең жаманат біліне салысымен, Бөкенишінің шапқылай жиналысып, әбігерге түскенін сыбайлас Жігітек күні бойы естіп, біліп отырған-ды* (1-кітап, 351-бет). Бірінен кейін бірі өтіп жатқан іс-әрекетті бір мезгілде (*жаманат біліне салысымен*) бір уақыт бойында жүзеге асырып жатқан нақты атқарушыны байқаймыз. *Ол Оралбай ісі Бөкенишіге мәлім*

болысымен-ақ, ат үстінен түскен жоқ (1-кітап, 353-бет). Бұл сөйлемнен ұзақ белгілі бір уақытқа созылған іс-қимылдарды көруге болады (*мәлім болысымен-ақ* сияқты мезгілдік ұғым беріп тұрған сөз бен сөз тіркестері қимылдың созылатындығын байқатады). Бұл жерде созылықтықты білдіріп тұрған лексема бағыныңқыдағы іс-әрекеттің толығымен ұзақ мерзімде іске асатындығын білдіреді. *Абай тақап келісімен, үй иесі шыққан еді* (1-кітап, 303-бет). Бұл жердегі нақтылық сипатты *тақап келісімен* тіркесінен көреміз. Қашан үй иесі шыққан еді? Бұл сөйлемнен істің процесуалдығы аңғарылады. Яғни іс-әрекет осымен біткен жоқ, енді ғана бастау ала бастады. Нақты қай кезеңде бастау алатындығын бағыныңқы сыңардағы мезгіл мәнін үстеп тұрған *тақап келісімен* деген тілдік бірліктен көреміз. *Үйге Қаратай бастаған Көкшелер кіргенде, Құнанбайдың аяқ жағында шымылдықтан денесінің жарымын сыртқа шығарып отырған Нұрғаным шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды* (1-кітап, 446-бет). Бағыныңқылы сөйлемдегі мезгілмен сәйкес нақтылық сипат басыңқы сыңардағы қимылдың жүзеге асуына негіз болып тұр. Яғни сөйленімнің өн бойындағы іс-әрекеттер белгілі бір уақытқа тәуелді түрде жасалып тұр. *Кіргенде Нұрғаным шымылдық ішіне салмақпен бет бұрды. «Кірмей тұрып емес» «дәл кіргенде» ғана салмақпен бет бұрды.* Бұл жердегі мезгілдік мағына – *генде* тұлғасындағы етістікпен темпоралды маркерден көрінеді. *Енді Абай мен Дәрмен аттанар кезде, Абайды Базаралы ауыл сыртына оңашалап шығарып алып, бір азғана жайды айтты* (М.Әуезов). Бұл жердегі қимыл-әрекет бас аяғы бар белгілі бір кезеңде өтіп жатқанын көреміз. *Бір азғана жай*, яғни *Базаралы Абайдың* көп уақытын алмайды, көп нәрсе айтпай бір-ақ ауыз сөз ғана айтады. Мезгілдік мағына *аттанар кезде* (-ар кез) есімше формасы арқылы берілген.

Сабақтас құрмалас сөйлемнің сыңаралары арасында болатын мезгілдік қатынастар бірдей болмайды. Бір сөйлемдердің бағыныңқы және басыңқы сыңарларындағы хабарланған оқиғалардың орындалу барысы бір мезгіл шеңберінде өтіп жатса, енді біреулерінде, керісінше, әр мезгіл шеңберінде орындалатын болады. Сөйтіп, мезгіл бағыныңқы сабақтастар іштей бір мезгілдес сабақтас және әр мезгілдес сабақтас деп бөлінеді. Сыңарлары арасындағы мезгілдік қатынастардың әр түрлі болуына қарай салаласа байланысқан сөйлемдер де осылай іштей жіктеледі. Мұндай құрылымды сөйлемдер кейде бір салаластың екі түрлі көрінісі ыңғайында емес, екеуі екі түрлі мағыналық қатынаста тұрған салалас сөйлемдердің дербес түрлері ретінде қарастырылады да, оларға мезгілдес және іліктес деген атаулар алынады. Мезгілдес салалас сөйлем ашық құрылымды болады да, іліктес салалас сөйлемдер жабық құрылымда болып, үнемі екі сыңардан ғана құрмаласады.

Құрмалас сөйлемдердің ашық және жабық құрылымды болып келуі күрделі құрылымның сыңарлары арасындағы тұтастықтың күштілігін немесе әлсіздігін аңғартса керек. Ашық құрылымды сөйлемдерде тұтастық күшті болмайды, құрылымы тұрақсыз болады. Сабақтастардағы жарыспалы сөйлемдер осы ашық құрылымдарға жатады. Ал сатылы бағыныңқы сөйлемдер жабық құрылымдарға жатады. Сөйлемнің ашық құрылымды болуы салалас және сабақтас сөйлемдерде әр түрлі болады. Ашық құрылымды салалас сөйлемдерде басыңқы сыңар болмайды. Сондықтан оған күрделендіруші компоненттер соңынан жалғанады. Ондай сөйлемдер көптеген мезгілдес оқиғалардың басын біріктіріп айтудан туындайды. Сабақтас сөйлемдерде ашық құрылымды болатын сөйлемнің бағыныңқы сыңарлары болғандықтан, күрделену салаластағы сияқты сөйлемнің соңынан емес, ортасынан жүреді. Сатылы бағыныңқы сабақтастардың кез келген сыңарымен басыңқыны ғана бөліп алып, қалыпты сабақтас жасауға болады [1, 715].

Көптеген түркі тілдерінде, сонымен қатар қазақ тілінде басыңқыдан бағыныңқы компоненттің бұрын орналасуы – сабақтас сөйлемдер үшін төл заңдылық. Осыған байланысты бағыныңқы сөйлемдердің түрі ажыратылады, олардың басыңқы компонентпен байланысудағы аралық дәнекер жолдары да айқындалады. Мұндай дәнекер жолдар бағыныңқы сөйлемнің баяндауыш формалары арқылы жүзеге асады.

Сабақтас сөйлемдерде болатын мезгілдік ұғым ондағы бағыныңқы, басыңқы компоненттердің қарым-қатынасынан шығып жатады. Бағыныңқы компонент өз баяндауышының берілу ыңғайына қарай басыңқыдағы қимыл-әрекеттің мезгіл мөлшерін білдіре жұмсалады. Сабақтастың бұл түріндегі синтаксистік компоненттердің мезгілдік қатынасын саралай талдасақ, мына бір жайды байқаймыз:

Бір сөйлемдердің бағыныңқы, басыңқы құрамдарында баяндалған оқиға барысы бір мезгілде орындалып жатса, енді біреулерінде олар бір кезеңде болмай, әр уақытта жүзеге асырылып жатады.

Атап айтсақ, бағыныңқыда хабарланған оқиғадан басыңқыдағы ойдың немесе керісінше басыңқыдағы ойдан бағыныңқыдағы хабардың бұрын орындалғаны сөйлем желісінен айқын байқалып тұрады. Енді бірде сөйлемнің екі жақ компонентінде де қимылдың орындалып жатқандығы баяндалады, алайда соның өзінде де біреуінде сол қимыл бұрын не соң орындалатын болады. Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемдегі осындай заңдылықты дұрыс саралай білсек, ондағы синтаксистік компоненттердің өзара қарым-қатынасын да дұрыс түсінген боламыз. Мұндай қарым-қатынас бағыныңқы, басыңқы компонент баяндауыштарының берілу жоларына негізделеді. Олай болса, сөйлемдер арасындағы мезгілдік қатынасты

айқындау барысы тек қана бағыныңқы компонент, оның баяндаушымен шектелмей, басыңқының да синтаксистік құрылысымен ескерілуі қажет. Бұл ретте әсіресе басыңқы баяндаушының берілу жолдары сөйлемнің мезгілдік ұғымын саралауға қатынасып отырады. Сабақтас сөйлемдегі мезгілдік қатынастың көріну жолдарын осы негізде сараласак, мезгіл бағыныңқыларды, жоғарыда айтқанымыздай, жалпы екі үлкен топқа жіктеуге болады:

- 1) Бір мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдер
- 2) Әр мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бір мезгілдес сабақтас сөйлемдердің синтаксистік компоненттерінде баяндалған қимыл-әрекет бір мезгілде, бірінен соң бірі іле орындалып жатады. Осыған орай, олардың баяндауыш формалары да өзара үйлесіп түрленіп отырады. Бұл мәндегі сөйлемнің бағыныңқысының баяндауышы көбінесе *-ған* формантты есімшенің жатыс септігінде келуі арқылы және шартты райдың *-са* жұрнағы арқылы жасалады. Бағыныңқыдағы орындалып жатқан не орындалған оқиға барысына сәйкес басыңқы баяндауышы да соған сай мезгілдестік тұлғалармен жұмсалады. Осыдан келіп өзара желілестік, баяндалған оқиғалар орындалуының бір мезгілдес кезеңі айқындалынады. Бұл жай әсіресе *-ған* формантты мезгіл бағыныңқыдан өз көрінісін тауып тұрады. Мысалы,

Әлі де айықпаған ұяң сыпайлықпен қонақтарға қарап ақырын амандасқанда, реңіне шұғыл толқын кірді (2- кітап, 39-бет).

Майбасарлар Құлыншақ үйінің сыртына кеп тоқтағанда, төбе басындағылар да жетіп еді (1-кітап, 197-бет).

Көкшеден Әмірді Біззұтты алып жөнелгенде, Байтас Абайға кісі шаптырған (2-кітап, 237-бет).

Отты жиренішпен жалт етіп қарағанда, Біззұтты шошынып барып кейін шегінді (2-кітап, 235-бет).

Осы тәріздес бір мезгілдес сабақтас сөйлем басыңқысының баяндауышы үнемі етістіктерден бола бермей, кейде есім сөздерден немесе есім сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалады. Мысалы,

Абай сәлем беріп үйге кіргенде, кең үйдің іші толған кісі екен (1-кітап, 153-бет).

Жоғарыда роман – эпопеядан терілген мысалдардың барлығы синтетикалық тәсіл арқылы жасалған.

Бір мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлем сонымен қатар аналитика-синтетикалық тәсіл арқылы жасалады. Бұл ретте бағыныңқының есімше баяндауышы *кезде, шақта, сайын* тәріздес сөздермен тіркесе жұмсалады. Бұл сөздердің өзінен бұрынғы баяндауыш сөздерін меңгере жұмсалуды компоненттер арасындағы оқиғалардың бір мезгіл шамасында орындалып

жатуына мүмкіндік туғызады. Мұның өзі олардың сабақтас сөйлем құрамында байланыстырғыш амал болумен қатар мағыналық айырым белгіні де көрсетіп тұратындығын дәлелдей түседі. Бұл, әрине, байланыстырғыш сөздердің семантикалық табиғатымен де тығыз байланысты. Мысалы,

Кейін Әбіш тоқтаған уақытта, үй іші тегіс алғыс айтты (3-кітап, 186-бет).

Жаңағыдай болыстар ажарын аңғарған кезде, ұлықтар үй жағында жиі қозғалған қарбалас басталды (3-кітап, 154-бет).

Шапшаң қайнаған шай Абайлардың алдына жасалған кезде, киіз есік шалқасынан ашылып еді (2-кітап, 33-бет).

Сабақтас сөйлемнің бір мезгілділік мәнге құрылуында етістіктің шартты рай тұлғасы да үлкен рөл атқарады. Мұндайда да басыңқы компоненттің баяндауышы тұлғалық өзгерістерге түсіп отырады. Ондай формалық құбылыстар әсіресе етістіктің нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ, өткен шақ түрлерінің бірінде қолданылады. Басыңқы баяндауышының бұлайша құбылуы синтаксистік компоненттердегі хабарланған оқиғалардың бір мезгіл мөлшерінде орындалып жатқанын не орындалғанын көрсетеді. Мысалы,

Қараса, бағанағы жеңгенің бірі іздеп кепті (1-кітап, 241-бет).

Әбіш тағы бір орайда әкесінің үстіне кірсе, Абайдың қарсысында бұл ауылдың адамдарынан бөтен үш кісі отыр екен (3-кітап, 173-бет).

Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бойындағы бір мезгілділік ұғым –п формантты көсемшелі сөйлемнен де орын алып тұрады. Мысалы,

Ертеңіне түске жақын Ербол келіп, екі жігіт үлкен үйде қымыз ішіп отыр еді (2-кітап, 155-бет).

Осыдан соң ақша сандығының аузы ашылып, Майырдың топсасы да босай бастаған (2-кітап, 136-бет).

Сонымен бір мезгілдес сабақтас сөйлемдер бағыныңқы компонент баяндауышының көбінесе есімше, шартты рай тұлғалары арқылы жасалады. Бұл ретте мезгіл бағыныңқының бір мезгілділік мәні ондағы басыңқы баяндауышының өзара үйлесе қолданылуымен бекітіліп отырылады.

Ал әр мезгілдес сабақтас құрмалас сөйлемдерде:

1.Әр мезгілдес сабақтас сөйлемнің бағыныңқысында істің әлі орындалмағаны көрсетіледі де, басыңқысында керісінше болғандығы хабарланады. Мұндайда бағыныңқының баяндауышы келер шақтық синтетикалық, аналитикалық-синтетикалық тәсілдермен келеді де, басыңқы сөйлем өткен шақтық не ауыспалы осы шақтық тұлғалармен беріледі. Мысалы, *Абай ертең Қарамолаға жүрер кезде, Әйгерім үйіне жастар жиналды (2-кітап, 253-бет).*

Алтыбай айғайлағанша, қалың қаскөй топ шабуылға кіріскен еді (2-кітап, 585-бет).

2.Бағыныңқыдағы іс жаңада басталып келе жатады, оның аяқталуына қарамастан басыңқыдағы қимыл орындалып қояды. Сондықтан да бағыныңқының баяндаушы осындай мәндік кезеңге сай *ала берем дегенде, тұрайын деп ұмтылғанда, алғалы жатқанда* тәріздес синтаксистік конструкциялармен келіп отырады. Ал басыңқының баяндаушы өткен шақ формаларының бірінде келеді. Мысалы,

Тұрайын деп ұмтылғанда, Сәмен адымдап кеп қамшымен бастан тартып жіберді (2-кітап, 493-бет).

Шылбыры қолынан түсе бергенде, Баймағамбет алып кете берді (2-кітап, 278-бет).

Бағыныңқы компоненттегі істің әлі аяқталмағандығы, жүріп жатқандығы кейбір *-ғанша* тұлғалы сөйлемдерден де байқалады.

Ұлжан ауылына келіп жеткенше, барлық үйлер тігіліп болды (1-кітап, 256-бет).

Жылқыға Абылғазы қолы жетіп араласқанша, мың сан тұяқтардың құшырлы серпіндерінен ұшқан қиыршық қар енді бүкіл өңірді ақ түтек етті (3-кітап, 92-бет).

Ол кісі кіргенше, үйге салқындап соғып жел де кірді (3-кітап, 28-бет).

Енді көпір үстінде жүгірген Әбіш жеткенше, паром бір саржандай жерге сытылып кеткен екен (4-кітап, 102-бет).

3. Енді бір мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бағыныңқы, басыңқы компоненттерінде де істің орындалғаны баяндалады. Алайда мұнда бағыныңқыда орындалған қимылдан басыңқыдағы істің бұрын болғандығы аңғарылады. Мұндай аралық қатынас әсіресе басыңқы баяндаушының құрамында *еді* көмекші етістігінің келуімен айқын байқалып тұрады. Мысалы,

Абай сәлем беріп үйге кіргенде, кең үйдің іші толған кісі екен (1-кітап, 153-бет) сөйлемді алып қарасақ, бағыныңқыдағы іс-әрекетке қарағанда, басыңқыдағы іс-әрекеттің бұрын болғандығын байқаймыз. Мұндай мысалдарды роман-эпопеядан көптеп келтіруге болады:

Қарабас пен Абай үйге кіргенде, Сүйіндік пен бәйбішесі биік төсекке жатып қалған екен (1-кітап, 148-бет).

Абай үй ішінен қатты пысынап тысқа шыққанда, бұл маңдағы жан иесінің бәрі де ыстықтан мезі боп күйзеліп жүр екен (1-кітап, 180-бет).

4. Бір топ мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің ара қатынасы жоғарыдағы үшінші түрден керісінше болады. Мұнда енді басыңқы компоненттегі амалдан бағыныңқыдағы істің бұрын орындалғаны байқалады. Мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бойында осындай қасиеттің орын

алуына әсіресе оның бағыныңқы баяндаушының құрамына соң, кейін тәріздес жалғаулық шылаулардың жұмсалуды себеп болады. Өйткені бұл жалғаулықтар өзі тіркескен есімше сөздерімен бағыныңқы компоненттегі оқиғаның бұрын орындалғанын көрсетіп, басыңқыдағы амалдың да орындалуына жол ашады.

Төрт- бес күн өткен соң, ол Құнанбайдың дәл өз ауылынан бес жылқы алды (1-кітап, 328-бет).

Тілмаш арыз жайын айтып болған соң, Ақбас Абайдың аты-жөнін сұрады (1-кітап, 356-бет).

Манасты Баймағамбет ертіп кеткен соң, Абай желісі үзілген сөзді қайта қозғады (2-кітап, 187-бет).

Үш күндей Мағаштан Әбіш жайына қанып алған соң, енді Абай сол байлауын білдірді (4-кітап, 196-бет).

Сонымен мезгіл бағыныңқы сабақтастардың әр мезгілді және бір мезгілді мағыналық қарым- қатынастарын саралай талдасақ, роман-эпопеяда әр мезгілдес түрінің жиі қолданылатынын байқаймыз. Мұның өзі бағыныңқы компоненттің басыңқы компонентті әр түрлі мезгілділік ыңғайда айқындай айтылуындағы заңдылығынан шығып жатады. Ал мезгіл бағыныңқы сабақтас сөйлемдегі осындай заңдылық ондағы синтаксистік құрылыстың табиғатымен астарласады. Сабақтас сөйлемдегі грамматикалық формалар мен мағыналық мазмұндардың өзара тығыз байланыстылығы осындай жеке бағыныңқы түрлерінен айқын байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.-783 б.
2. Сайрамбаев Т., Сағындықұлы Б. – Алматы, 2007.-120 б.
3. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1995.-133 б.
4. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы, 1995. -175 б.
5. Ермакова Т. Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемі. – Алматы, 2011.-224 б.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1994.-320 б.
7. Жукеев Т. Қазақ тіліндегі пысықтауыш мүшеге қатысты синкретикалық құбылыстар: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2005

ПАЗЫЛОВА А.С. ВРЕМЕННОЕ СООТНОШЕНИЕ ОДНОВРЕМЕННЫХ И РАЗНОВРЕМЕННЫХ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

В статье описывается синтаксическая связь главной и придаточной частей сложноподчиненного предложения, в котором временное отношение выражается в разные отрезки времени. Автор проводит анализ предложений, в которых в одних

случаях событие, сообщаемое в главной и придаточной частях протекает одновременно, в других случаях – в разное время. На конкретных примерах подтверждается влияние средств связи на различие временных соотношений.

Ключевые слова: подчинительная связь, придаточная часть времени, одновременность, разновременность, главная часть, придаточная часть

PAZYLOVA A.S. TENSE COORELATION BETWEEN ONE-TENSE AND DIFFERENT TENSE COMPLEX SENTENCES

This article focuses on the syntactic relation between the principal and subordinate clauses of the complex sentences where the tense relation is given in the different time periods. The author analyses the sentences in which the action in both parts takes place simultaneously, or in different time periods. Numerous examples prove the fact that the communication means influence the difference of the tense relations.

Keywords: subordinate (dependent), principal (independent), simultaneous relationship, nonsimultaneous relationship, principal part, subordinate part

ӘОЖ 81'38

**ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ
ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТІЛІ**
(Тынымбай Нұрмағанбетовтің шығармалары бойынша)

ҮСЕНБАЕВА С. С., МАХАМБЕТХАН Ә. Н., ТОҚСАНБАЙ Б. М.

Мақалада балалар әдебиетінде өзіндік орны бар жазушының бірі – Тынымбай Нұрмағанбетовтің туындыларындағы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы және соғыстан кейінгі халық басындағы ауыртпашылықтары көрініс тапқан шығармалары талданған.

Жазушының Ұлы Отан соғысы тақырыбын кейіпкерлердің сөйлеу тілі ерекшеліктері арқылы образдардың ашылу шеберлігі талданған.

Сонымен қатар, тақырыпты ашуда жазушының «Ата қоныс», «Көзәйнек», «Дарияның аргы беті», «Он төрт жасар жігіт», «Бәйтеректер» повесттер мен әңгімелеріне шолу жасалып, «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасының түрлі стратегияларын қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасының стратегиялары, кейіпкерге хат, сөйлеу тілі, балалар әдебиеті, шығарма тақырыбы,

Тынымбай Нұрмағанбетовтің біраз әңгімелері Ұлы Отан соғысы жылдары мен соғыстан кейінгі халық басындағы ауыртпашылық тақырыбына арналған. Ұлы Отан соғысы кезінде, соғыстан кейін халық соғыстың

зардаптарын көрді. Бүгінгі оқушы тарихымызды көркем әдебиет арқылы санасында жазушы жасаған шебер бейнелері арқылы сақтап қалары анық. Жазушының балалақ шағы соғыстан кейінгі жылдар болды. Сол кездегі халықтың басындағы жағдайларды құлақпен естіп, көзбен көріп, көңілге түйгендерін қаз қалпында жеткізе білген соң, оқырманы туындыдағы кейіпкерінің қасында әрбір уақиғаны жан жүрегімен сезініп, бірге жүреді. Тіпті бірге жылатып отырып амалсыз күлкіні де шақыра алды.

Бағашар Тұрсынбайұлы өзінің «Тынымбай Тұңғиығы» мақаласында инженер досына Тынымбай Нұрмағанбетовтің кітабын бергенде «Соғысқа кеткен балалары оралмай, ағаштарға мұңын айтқан ана туралы әңгімесін оқып жыладым» – дегенін келтіреді [1]. Бұл шығарма «Бәйтеректер» повесі соғыстың өзін болмаса да, соғыстан кейінгі жылдарды, соғыстың құрбандарын көрген адам болған соң, көңіліне түйген жайттар жазылған ауыр әрі зарлы шығарма. Күлжамал Ерекенің қайғылы қазасында майданнан оралмаған үш ұлымен көріседі. «Күлжамал үшінші терекке – кенжесі Қуанышқа келгенде тіпті егіліп кетті. «Қуанышым – кенжем! – деді ол теректі кеудесіне қатты қысып тұрып. – Сен де келдің бе? Ағаларыңнан қалмай, сен де жеттің бе? Құдайым-ай, жақсы болды-ау! Сені бауырыма басып, бір мауқым басылды-ау... Арыстан мен Бағыбек соғысқа кеткенде, біз соншалық үгілген жоқ едік. Өйткені біздің жанымызда сен қалғансың. Қарайып, қалқайып сен жүргенсің. Ақыры сен де кеттің. Тек кетпедің. Жанымызды үгітіп, жаншып кеттің, құлыным. Сен... Бәрің түгел кеткенде барып, біз сендердің кім екендерінді білдік. Сендерсіз өзіміздің кім болып қалғанымызды сездік...

Кенжем – ет бауырым менің! Біз сені қандай жақсы көруші едік! Өкеңмен екеуіміз өзіңді айрықша еркелетіп, еркін өсірдік. Сондықтан болар, сен өр болып өстің. Бірақ адал едің. Жаның мөлдір еді... Қиянатқа көнбейтін айбарлы едің. Сондықтан болар, сен соғысқа өзің сұранып кеттің. Бір ауыз сөзің есімде: «Жеңіспен келермін, апа» деп едің. Айтқаның келді. Жеңіс болды. Жеңіс қуаныштан алып ұшып біздің елге де жеткен. Айдалада жалғыз үй отыр екен деместен, мына бізге де келген! Бірақ сенің өзің қайда жүрсің? Өзің... жоқсың ғой, құлыным-ау...

Тіпті бір жол хат жазбадың да. Бір жол... Әлде сені оған да үлгертпеді ме? Оған да жеткізбеді ме?.. Алда, қанішерлер-ай, жангештілер-ай... Саған да... кішкене ғана құлыным-ау, қолдары барып, саған да оқ атты ма?»

Күлжамал үшінші теректі құшағынан әзер босатып, тәлтіректеп кейін шегінді. Еріндері дірілдеп, көзін жасқа бұлап тұрып бәйтеректеріне тағы бір қарады.» [2,176 б]

Күлжамал образы жазушының шеберлікпен жасай берген монологі

арқылы толық ашылған.

Тынымбай Нұрмағанбетов балалық шағында балалармен бірге куә болған оқиға іздерімен оқырманын жалықтырмай бірге ертіп жүріп, соғыстың өз ізін салған халықтың басына түскен ауыртпашылықтар кейіпкерлердің іс әрекеттері мен қарым-қатынастарынан анық көрсетіп отырады. «Көзәйнек» повестіндегі Бура мен Найзабек оқушы мен мұғалім арасындағы тартыстар арқылы кейіпкер бейнелері барынша ашыла түседі. Соғыстың басты ауыртпашылығы үй тірегі болған азаматтан айырылып жесір қалған Мәзігүл өз баласы Бураға аналық махаббатын аңсатып, көрші ауылға тұрмысқа шығады. Ашу мен ызыға булыққан Бура кейде анасын да жылатып, өзі анасының ауылынан қайтар жолда ешкімге көрсетпей айқайлап та жылады. Кәрі әжесі де «Найзабек Күйіктегі туысына келінімді азғырды» деп зарын айтып қала берді. Бұл зардың салдары соғыс еді. Бураны жаратпайтын Найзабек ағайдың арадағы салқын қатынастың әсері кейіпкерлердің мінезін аша түседі.

Кейін жалғасын тапқан «Балалық шақтың әндері» повесінде Бураның әкесімен майданда бірге болған Ақыптың «Сен төменгі кләста оқып жүргеніңмен, біздің Сияштан бір жас үлкендігің болуы тиіс. Мұны айтып тұрғаным сол соғыста жүріп Шойын екеуміз сендерді атастырдық қой. Пендеміз ғой, біріміз өліп, екіншіміз аман қаламыз деп ойлапсыз ба? Екеуіңнің үйлену тойларыңда екі жеті көкпар шапсақ деп армандағанбыз... Артық марқұмға осыны айта алмадым ғой деймін» – деген сөзінен Бура мен Сияштың атастырылғанын білеміз. [3,1386] Бура әкесінің суретін сылтау етіп Ақыптың қызы Сияшпен де танысады.

Повестен Бура анасынан тірідей айырылғанда қасында әжесі болды. Әжесінен де айырылған Бура шын жетімдіктен құтылу үшін Сияшпен өз шаңырағын көтергісі келеді.

Жазушы «Дарияның арғы беті» повесінде «Соғыс бітерден бір жыл бұрын ғана Айжарық майданға аттанды. Шал күйеу баласын өз қайығымен арғы бетке ұзатып салды ...

... Көп ұзамай соғыс та бітті. Асанбай әу баста өз қайығымен ұзатып салған жігіттерді өз қайығымен қарсы алып жатты. Оның қайығы бұл кезде адам тасымады, бейне арғы беттен бері қарай көл-көсір қуаныш, күлкі тасыды. Сол қуаныш, сол күлкі Асанбайдың қайығына сыймай, бейне ернеуінен асылып-төгіліп жатқандай еді....

... Асанбайдың арғы бетке шығарып салғандары көп еді...

Дәл саны есінде жоқ. Шамамен жүзге тарта жігіттерді өз қайығымен өткізген... Қарсы алғандары жиырмаға да жетпеді...» осы тұстан бір ауылдан майданға аттанған қаншама адамды шығарып салса, сонша адамды қарсы алу – қайықшының арманы еді. Қайықшының ауыр дерті – Айжарықтың

оралмағандығы болатын. Қайықшы күйеу баласын бес жыл күтіп, өмірден озады.

Қайықшының қызы Жаукен екі баласымен жесір қалған соң, дарияның арғы бетіндегі Сиыршы Сардарға тұрмысқа шығады. Шығармадан үзінді келтірейік:

Сарығыздың түсіне әкесі кіреді

«– Әке!..

– Ә, Сарығызбысың... Мен сендерді таба алмай жүрмін ғой.

– Біз арғы бетке көшіп кеттік қой, көке... Осы жаққа келмедіңіз бе? Мен алдыңыздан шығатын едім ғой.

– Мені аттандырған босаға... Ауыл осы бетте емес пе?.. Ал сендер кетіп қалыпсыңдар.

– Биыл дария қатты тасыды ғой!

– Дария бұдан бұрын да тасыған.

– Биылғы тасудан жұрт қатты абыржыды. Көке, сонан соң көштік біз.

– Дария әлі де тасуы мүмкін ғой.

– Білмеймін... Көке, айтпақшы, біздің арғы беттегі там құлап қалыпты.

– Иесіз там құламағанда қайтеді.

– Көке, сен болғанда ол құламайтын еді.

– Білемін қызым.

– Көке біз сені әбден сағындық. Қашан келесің?

– Мен соғыста жүрмін ғой.

– Соғыс біткен жоқ па?

– Соғыс біткен жоқ. Ол бізбен бірге жатыр. Жер бетінен соғысты құрту үшін біз өзіміз құрыдық, қызым... Біз жұрт есінде соғыспен бірге жүреміз. Біз ұмытылған күні соғыс та ұмытылады. Соғыс ұмытылған күні біз де ұмытыламыз...

– Көке, мен сені ұмытқаным жоқ. Күн сайын күтіп жүрмін...

– Мені күткен адам мәңгілік күтуге тиіс қой.

– Күтемін, көке... Күтемін...» [4,77 б]

Мұнда да кейіпкерлердің бейнесін ашуда жазушы диалогты ұтымды қолданған.

Өгей әке Сардардың сөйлеген сөзі мен іс әрекетінен мінезі ашыла түседі. Сарығыз әкесінің суретінен де айрылады, Балабек жездесі әскерде таққан белдікті де таба алмай қалады. Анасының балалары алдында шарасыз көрінісі байқалады. Сарығыз үйге берілген хат жазу тапсырмасын орындағанда әкесіне хат жазғысы келді. «Көке!» деп басталған осы бір сөздің ішінде іштегі бар арман-құсасы сыйып кеткендей. Ащы жасы төгілді. Өгейліктің дәмін Сарығыз бен інісі Балабек те татты.

«Ата қоныс» атты әңгіменің көтерген жүгі ауқымды. Әңгімеде адам баласының туған жерге деген сағынышы мен дос, жора-жолдастар арасындағы қарым-қатынастың орны көрінген. Ұлы Отан соғысының жесірі Шынаркүл бейнесі арқылы күйеуінен күдерін үзбей туған жерінен көшпей жолын тосқан қаралы жесірді көреміз. Шынаркүл жалғыз ұлынан қапыда айырылып қалады.

Аяқ астынан үйдегі буаз сиырының бошалап, ескі жұртқа кетіп қалуы Мұқа шалдың он жылдан бері ат ізін салмаған ата қонысқа баруына себепші болады. Ескі жұртқа келген шалдың есіне өткен өмір белестері түсіп, жүрегіне сағыныш, көкірегіне мұң ұялайды.

Мұқа шал өмірдің ыстық-суығын, қуаныш пен қайғысын Дәнекермен бірге бөліскен Шынаркүлге көңіл айтуды ұмытып кеткен. Тіпті оның қандай жағдайда екенін, соқа басы сопайып, әлі күнге сол ескі жұртта жападан-жалғыз тұрып жатқанын білмеген. Ең сорақысы, білуге де тырыспағандығы.

Ескі жұртта ойда-жоқта жолығып қалған екеуі біраз шер тарқатады. Анығы, ағынан жарылып ішіне шен-шемен боп қатқан қайғы-наласын ақтарып отырған Шынаркүл ғана.

«Шынаркүлдің күйеуі Қаулен Мұқамен екеуі түйдей құрдас еді. Бала кезден тату өскен достар болатын. Екеуі де қатар үйленді. Қатар балалы болды. Тіршілік сыйлаған бақыттың бал дәмін қатар сорып келе жатқан-ды. Кенет соғыс деген пәле басталды. Соғысқа да екеуі қатар аттанып, әуелде бір майданда болып еді. Кейінірек бөлініп кетті. Соғыс бітерден бір жыл бұрын Мұқа иығынан жараланып елге қайтты. Жаз ортасы болатын. Аудан орталығынан поездан түсе сала, көлік күтіп жатуға шыдай алмай ауылына жаяу тартып кетті. Жондағы бидайға орақ түсіп жатыр дегенді естіген соң, жолай сонда соқты. Сөйтсе Дәнекер мен Шынаркүл орақта жүр екен. Екеуі жарыса жүгіріп, алдынан шықты. Дәнекердің қуанышында шек жоқ. Күйеуінің мойнынан тас қып құшақтап алған. Жіберер емес. Шынаркүл сақ-сақ күліп тұрып «әй, біз де құшақтайықшы, тұршы былай» десе де болар емес. Өлердей сағынып қалыпты. Сол жолы да Шынаркүл Мұқаның кеудесіне басын сүйеп «Біздің Қауленді қайда тастап кеттің? Кімге тастап кеттің, Мұқа-ау» деп егіліп еді. Өзі ғана емес, бүкіл жұртты жылатқан. Ол Қауленді сарыла күтті. Соғыс бітіп майданға кеткендер оралған соң да Шынаркүл үмітін үзген жоқ. Есіктің тықырынан да, иттің бейуақытта үрген дауысынан да үміт етті. Хат тасушының жолын тосты. Жоқ. Қаулен келмей қалды. Тіпті хабарсыз кетті. Соғыстан кейінгі жылдары да Талтоғанда бірге отырды. Шынаркүл көпшіл, ақжарқын еді. Оны бүкіл ауыл сыйлайтын. Әсіресе Дәнекермен екеуі сырлас, тату болды. Үйде де, түзде де көбіне тізіліп бірге жүретұғын. Біріне-бірі көмектесе салатын, біріне-бірі әзілдей қоятын. Бірінде жоғы екіншісінде болатын. Бейнетқорлығы да жұрттан ерек еді.

Шынаркүл колхоздың жұмысын да әкесінің жұмысынан бетер атқаратын. Үнемі екпінді болып жүруші еді. Сөйтіп жүріп Қауленнен қалған жалғыз ұлы Қайыпбекті өсірді[5,15 б].

Шынаркүл жалғыз ұлы Қайыпбектен айрылғаннан кейін тіршіліктің бар қуанышынан айрылып, құлағы естімейтін болады. Жазушы Шынаркүлдің монологтары арқылы бейнесін аша түскен. Отан соғысы жылдарында аянбай еңбектеніп маңдай терін төккен жан. Ер азаматын майданда жоғалтып, бейбіт өмірде қапыда ұлынан айрылған ана шерін Мұқаңа қарап айтады. Құлағы естімеген шерлі ана қарсы алдындағы замандасының сөзін естімесе де жүрегімен сезіп, өзі ғана сөйлеп отырады. Мұқа шалдың Шынаркүлдің сөзінен қатты ұялуы да адамдардың бойындағы түрлі қарым-қатынасты анық көрсетеді. Шығарма кейіпкерлерімен бірге ой түйдіреді.

Тынымбай Нұрмағанбетовтың тағы бір балаларға арналған повесті «Он төрт жасар жігіт». Ұлы Отан соғысы басталып, елден азаматтар майданға аттанғанда балалық шақты ауыр еңбекке айырбастаған жас балалардың іс әрекеттерінен әке, ағасына еліктеп өсіп келе жатқан жас ұрпақты көруге болады.

Басты кейіпкер Қияс тары егу диханшылықтың қыр-сырын әкесінің қасында қолқабыс етіп жүріп үйренген. Қиястың әкесі соғыстың келесі көктемінде майданға аттанып, анасы төсек тартып жатқан соң, егіс басындағы барлық жұмыс өзіне қалады. Кішкентай інісіне де қамқор бола біледі. Ауыр еңбектерге төзімділік танытады.

Қаламгер әңгімесінде он төрт жасар Қиястың балалық мінезінен гөрі ересекке тән жауапкершіліктің қай-қайсысын да көтере білетін еңбекқорлық бейнесі тұлғаланады.

Әңгімеде Айбол осы ауылдағы білікті дикандардың бірі болатын. Соғыс басталған соң шалдың наразылығына да қарамай бригадир етіп сайлады.

«Бригадир анадайдан сөйлей келді.

– Айналайын Қиясжан, жаңа жер бой бермей жатқан болар. Сөйтеді. Қайтесің енді. Қайыпбектен көріп, көкейге түйіп қалғаның бар ғой. Айналайын, енді сендерге де сенім артып жүрміз. Арпағанда шарамыз қанша. Ер-азаматтан ауылда кім қалды? Ешкім де қалған жоқ. Қайыпбек кеткен күннің ертесінде егістік жерлерді жалғыз өзім аралап жүріп, қамығып ағыл-тегіл жылап алдым» [6,110].

Еңбекке жарамды азаматтардың майданға аттанған соң, тарының алғашқы суын беру өте ауыр екенін қарт бригадир жақсы біледі. Көңілі босап жылаған қарт дихан ауыр еңбекті балаларына амалсыз табыстаған еді.

«Қияс биыл он төрке енді толды. Бірақ дене бітімі он төрттегі деуден гөрі он алты-он жетіге келіп, буыны беки бастаған бала жігіт деуге бейім еді.

Жасынан-ақ ірі, әкесі сияқты бейімі бар және тындырымды болды. Сондықтан болар, үй ішінің сиыр арқандау, шөп орып тасу, ертелі-кеш мал жайғау сияқты жұмыстарын Қияс атқаратын. Ал соңғы екі-үш жыл бойы Қайыпбек баласын жанынан бір елі тастаған емес. Тары суарса да, қауын ексе де, кішкене кетпенін иығына салып Қияс қабатында жүрді. Жұрт: «Қайыпбектің баласы ер жетіп қалды. Баланың кәдеге жарап, бір қолыңды екі еткені осы да» деп сөз ететін болды»[6,111].

Қияс ауыр еңбекке еш жасмай өзін ер жеткен азамат ретінде ұстауы бүгінгі жастарға үлгі болары анық. Әкесі баласын қасынан тастамай ертіп жүріп еңбекке үйреткені үлкен тәрбие болды. Қияс өзінің әр іс-әрекетін әкесіне ұқсатып орындады. Егістің ауыр жұмысына төтеп беріп, қатты шаршаса да анасына білдірмеуге тырысты.

Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Он төрт жасар жігіт» атты әңгімесі соғыс кезіндегі ауыл өмірін көзге елестетеді. Бұл шығармада баланың соғысты қалай қабылдағаны және сол соғыстың басқа салған нәубеті арқылы қалай есейгені әсерлі бейнеленген. Әңгіме «ширақ, шымыр жазылған»[7, 247 б.] деген Б. Ыбырайымның пікіріне біз де қосыламыз. Әкесі соғысқа кеткен Қияс балалықты тастап көкесінің орнына тары суарып еңбек етеді. Осы кезеңнен бастап ол есейеді. Өзінен кіші бауыры Сауытқа өзінше қамқорлық жасап аға болады. Күн тас төбеде шақырайып тұрған ыстықта кетпенін иығынан тастамай егіс даласында жүгіріп жүріп ол інісін де ойлайды. Бір ауық ағаштың көлеңкесінде дем алып отырып: «Ары-бері жүріп, ыссылап шаршайтын шығар. Қазір не істеп жатыр екен өзі»[6,108 б.] деп өзіне ас-су әкелетін інісі Сауытты аяйды. Ауру шешесі Төржанды да бір сәт көңілін көтерсем дейді. Қандай жұмыс істесе де, ол әкесіне еліктейді. Іштей өзін-өзі әкесіне ұқсатып содан кәдімгідей күш алып: «Құдай біледі, мен қазір көкемнен айнымаймын. Топырақ тастауым да тіпті аумайтын болар. Бәлкім, сырттан қараған біреу «мынау Қайыпбек емес пе? Сол ғой, бәтір-ау» деп таңырқаған да болар еді» [6,125 б.], – деп бала көңілімен өзіне-өзі риза болып ісіне құлшына кірісуінен, қимылын үдете түсуінен де оның еңбекқорлығын көреміз. Әке орнын жоқтатпауға тырысқандығы психологиялық жағынан шынайы берілген. Құлап қалған көтермені күні бойы жалғыз өзі қайта орнына келтіріп шаршап келе жатқан бала ауыл шетіндегі ойнап жүрген құрбыларын көріп, олардың жанынан өткендегі әрекетін «Қияс иығындағы кетпенін дұрыстап ұстап, өзін аса бір салмақты күйде танытты. Бұрын осындайда балаларға қосыла кетіп, бір ауық ойнап та кететіні бар еді. Бұл жолы олардың жарыса сөйлеп біраз жерге қабаттаса жүргеніне де мән берген жоқ. Қияс өзін дәл осы сәтте әкесіне ұқсатып келе жатты» [6, 129 б.] – деп, жазушының шынайы бейнелегенін көреміз. Бұл жерде қазақтың «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» немесе «Әкеге қарап ұл өсер» деген даналығы

еске түседі. Әкесі оның жанында болмаса да, сабырлығы мен еңбекқорлығы балаға үлгі болып тәрбие бергені байқалады, Қиястың өзін «он төрт жасар жігіт» сезінуі осылайша көз алдымызда өтеді.

Осы шығармадағы екінші кейіпкер Саян ауылдың балаларына қызықты әңгімелерін шебер баяндайтын жігіт ауылға «Бөспебай» деген де аты бар. Соғыс басталғаннан кейін балалар Саянның әңгімесін тыңдауға мұршалары болмай кетті. Майданға кеткен жалғыз ағасының орнына Саянның өзі арба айдауға шықты. Саян соғысқа кеткен жалғыз ағасынан да айырылып қалады.

...Саян бір арба фашисті қалай жайғастырғанын қызу айқасты басынан өткізгенін балаларға баяндап отырып:

«Саян тағы да өршелене сөйлеп кетті.

– Бәрібір соғысқа мен бармай болмайды. Баруым керек. Барайыншы... Сосын олар көреді менен көресіні! Мен оларды жеңбей қайтпас ем. Сөз жоқ, ауылға оларды жеңіп барып келемін. Қорықпаймын олардан. Қанымды тамшылатып жүріп соғысамын олармен.

– Саянның кірпіктерінің ұшында жас тамшылары мөлтілдеп тұр еді. Сондықтан өзге балалардың да жылағысы келді. Көзінің жасын саусағының ұшымен сүртіп жатып, Саян тағы да күбірлей бастады:

– Сөз жоқ, мен оларды жеңіп барып ауылға келемін. Сонда сендер қайтесіңдер? Әрине, сендер менің соғыстан жеңіспен қайтып келе жатқанымды естіп үйде отыра бермейсіңдер. Арбаға мініп алдымнан шығасыңдар. Бәріміз шұқырасып Тарбақтыда кездесеміз. Сонда қайтер екенбіз... Бәріміз құшақтасамыз ғой, ә... Сонан соң қайтер екенбіз? Қарқылдасып күлеміз-ау, ә... Жоқ. Бәріміз де ағыл-тегіл боп жылайтын шығармыз... Жылаймыз ғой, ә? – Саянның бетін жас жуып кетті. [6, 119]

Саян арқылы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жігерлі де қайсарлы балалардың мінез ерекшелігіне ерекше көңіл бөледі. Саянның соғысқа барам деп сұрануы, сол тұстағы барша жанның арман-мақсаты.

Саян да, Қияс та бір отбасының арқа сүйері болған, ерте есейген ұрпақ өкілінің типтік бейнелері.

Жазушы Тынымбай Нұрмағанбетовтің балалық шағы соғыстан кейінгі жылдағы ауыр тұрмыс, жесір мен жетім балалар, ерте есейген Қиястарды жастайынан көріп өскендігі жасаған бейнелерінен көрінеді. Автор сол өзі көрген қиындық, соғыс салған тауқыметтен аттап өтпеген тәрізді. Осы жағдайларды ол көркем әдебиетке алып келген, яғни өмір, заман шындығы мен көркем шындықтың арасы алшақ емес.

Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы шығармалар арқылы оқушылар тарихты біледі. Отанды қорғау үшін жақсы оқып, еліне еңбек етуге тәрбиелеу жолын қалыптастыру маңызды. Оқушыларға мәтінді оқытып, кейіпкерлерге өз ойларын хатқа түсіруге тапсырма беру арқылы кейіпкерді жан-жақты

зерттеуін байқауға болады. Оқушы өз пікірін еркін айтып, ой түйе білуге қалыптасады. Осы ойды оқып көрейік: (*Шығарма кейіпкерлеріне жазылған хаттар:*)

Сәлем хат!

Сәлеметсің бе, Қияс!

Сенің балалық шағың Ұлы Отан соғысы уақытында өтті. Он төрт жасыңда әкеңді майданға аттандырып, өзің әкеңнің орнына егістікте ауыр жұмыс атқардың.

Әкеңнің қасында қолғанат болып, диханишылықтың қыр-сырын білгеніңнің арқасында тарының алғашқы суын бере алдың. Тарыға су берудегі алғашқы қиындыққа төтеп бердің. Тары егудегі іс әрекеттеріңді әкеңе ұқсатқың келеді. Қиясжан әкеңнің әрекетін бақылап қана қоймай, айнытпай қайталауыңды өз әкеңе еліктеу деп түсінемін.

Әкеңді көп сағынатын сияқтысың. Үлкендердің жұмысы қиын болса да, сен қиындықты жеңе білдің. Қиясжан, сен жігерлі жігітсің!

Жасың он төртте болғанмен 17-18 жасар жігіттей атыздан далаға сарылдап текке кетіп жатқанда суды тоқтату үшін көтермені тұрғызуға бар күшінді салып ерледің.

Әрина алғашқы сәтте ашу-ызадан көзіңнен жастың қалай шыққанын байқамаған шығарсың. Қайта бойыңды бір қайсарлық сезім билеп алғандай. «Бұл жерді менің қалай да бітеуім керек» [6,125 б]. деген ойың өзіңе күш жігер берген сияқты.

Бұл ерлігіңді кішкентай інің және бригадир де байқаған еді. Өзің балаша қуанып анаңа жеткізуге асықпай, әкең сияқты азаматтық қалып танытқаның есейгеніңді байқатады. Әкеңнің байыппен мұқият орындай білген әрбір іске деген жауапкершілігі мен ұқыптылығын көз алдыңа елестете отырып, өз бойыңдағы қабілетіңді айнытпай қайталау арқылы тамаша шәкірт болғаныңды көрсеттің әрі мақтаныш сезіміңді де оята алдың.

Сәлем хат!

Сәлем Саян!

Сенің әңгімелерің мен үшін өте қызықты. Айдаһарды өлтіргеніңді тамашаладым. Сен айдаһарды 5-6 рет айналдырып, оны мыжып тастадың.

Тіпті базарда қауын саудасын да қыздырдың. Дайын ақшаны қолды етпек болған бұзық балаларға да қарсы тұра білдің.

Сенің әңгімелеріңді тыңдауға уақыт табылса жалықпай балалар тыңдар еді. Соғыстың салдарынан үлкендердің жұмысы балаларды босатпады. Сен қарулы жігіт екенсің. Әсіресе, немістің генералын ұрып

соғуыңа қаншама күш керек. Бір арба фашистерді шынымен ауылға әкелгенде достарың не істерін білмей қалғанда сенің жылдам да, қорғануға дайын екеніңді байқадым.

Ағаң майданға кеткенде арбасын айдап қолың да босамады. Сен де майданға барып, қолыңа қару алып, жауыңмен айқасқың келді.

Мен өзіңдей батыр әрі қайсар болғым келеді. Отан қорғау үшін аянып қалмайтын еліңді сүйген азамат екенсің. Сенен басқа балалар да үлгі алары анық.

Сәлем хат!

Сәлеметсіз бе Қайыпбек аға! Қырық жасқа жақындағанда майданға кеткен едіңіз. Сіз еңгезердей денеңіз ірі, қою қара мұртты, сол дене бітіміңізге сай суықсыз. Көп сөйлемейсіз. Сізді бір жылға дейін майданға жібермеді. Сонда біреулер: «Қайыпбек сияқты балуан, білекті жігіттерді немістердің қаңғырған жаман оғына қалай қисын. Елге де кетпен шабуға кісі керек. Өкімет әдейі жіберткізбей отыр», – десе, өзгелер: «Несін айтасың, соғыс әбден қызған кезде екі жақ пүлемет, мылтықтарын лақтырып тастап, білектерін түріп алып, белдесіп алысуға шығады екен. Әне, сондайда, сөз жоқ, Қайыпбек сияқты балуан жігіттер керек. Құдай біледі, өкімет мұны сондайға сақтап отыр», – дейді. Қайыпбек аға, осындай әңгімелерді шығармадан оқи отырып ауыр еңбекпен балуан, білекті бейнеңіз көз алдымда. Сонша адам сіз жайлы әңгіме қозғалғанда да сөзге сараңдық танытып ауыз ашпайсыз.

Сіз өз балаңыз Қиясты жұмсай жүріп, тары егу, атыз алу, суару әдістерін үйреттіңіз. Қияс өзіңізбен мақтанады. Өзіңіздей болғысы келеді.

Оқушылар кейіпкерге хат жазу үшін мәтінді жақсы түсініп оқып қана қоймай кейіпкердің бейнесін іздейді. Мәтінмен жұмыс жасай білуге үйренеді. Адамдардың қуанышы мен күйініштерін сезініп, достарының арасында түрлі жағдайларға түсіністікпен қарауға қалыптасады. Әсіресе Қияс арқылы ата-анаға көмектесу ғана емес, құрметтеуге, сыйлауға, еңбек етуге тәрбиелеудің маңыздылығы ашық көрінген. Балаларды тәрбиелеуде ең төзімді тәрбиеші көркем шығарма екендігін оқушылардың өздері дәлелдей біледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <http://qazaqadabiet.kz/1878/tynymbaj-t-iy-u> Бағашар Тұрсынбайұлы / «Тынымбай Тұңғығы» Қазақ әдебиеті газеті 24,10,2015
2. Нұрмағамбетов Т. Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс / Т.Нұрмағамбетов.- Алматы: Атамұра, 2006.- 216 б.
3. Нұрмағанбетов Т. Дарияның арғы беті: Повесть және әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1981. – 216 б.
4. Нұрмағанбетов Т. Балалық шақтың әндері: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Балауса, 1994. –352 б.

5. Нұрмағамбетов Т. Туған ауыл түтіні: Әңгімелер / Т.Нұрмағамбетов.- Алматы: Жазушы, 1989.- 384 бет.

6. Нұрмағанбетов, Т. Қош бол, ата / Т. Нұрмағамбетов. – Алматы : Таймас баспа үйі, 2012.-238 б.

7. Ыбырайым, Б. Көркемдік көкжиегі / Б. Ыбырайым. - Алматы : Жазушы, 1981. - 396 б.

USENBAEVA S.S., MAKHAMBETKHAN A.N., TOKSANBAI B.M. ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИЙ, ПОСВЯЩЁННЫХ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (ПО ТВОРЧЕСТВУ ТЫНЫМБАЯ НУРМАГАНБЕТОВА)

В статье рассматриваются произведения Т. Нурмаганбетова, в которых отражено тяжёлое положение народа во время Великой Отечественной войны и в послевоенные годы. Авторы рассматривают мастерство писателя в раскрытии образов персонажей через особенности их языка.

В труде также сделан обзор таких произведений писателя, как «Земля отцов», «Очки», Другой берег Дарьи», «Четырнадцатилетний подросток», «Тополя», которые способствуют более углублённому раскрытию темы войны. Авторы рассматривают пути развития способностей учащихся, используя стратегию программы «Развитие чтения и письма через критическое мышление».

Ключевые слова: *развитие чтения и письма, критическое мышление, стратегия программы, письмо герою, речь, детская литература, тема произведения.*

USENBAEVA S.S., MAKHAMBETKHAN A.N., TOKSANBAI B.M. LANGUAGE OF NOVELS DEDICATED TO THE GREAT PATRIOTIC WAR (WORKS OF THE TYNYMBAI NURMAGAMBETOV)

The article analyzes the works of the writer Tynymbai Nurmagambetov, one of the most famous writers in children's literature, which reflect the pains of the Great Patriotic War and post-war hard times.

The mastery of the writer in revealing the characters images by highlighting their language is discussed by the authors.

At the same time, an essay of some works of the writer is given. They are: «Fathers Land», «Glasses», «The other bank of Daria», «A teenager», «Poplars». They provide for the better understanding of the war theme. The author discusses the ways of developing the students' abilities, by using the strategy of the program «Development of the reading and writing skills through critical thinking»

Keywords: *strategies for developing critical thinking and writing skills, letters to the character, language of speech, children's literature, theme of the essay.*

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

ӘОЖ 372. 8:39

ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ

КЕМЕШЕВ Д.А., ҚАСМЫРЗАЕВ Б.Н., КЕМЕШЕВ Б.Д.

Тұлға қалыптастыруда рухани тәрбие беру заман талабы. Қазіргі таңда аумалы-төкпелі күрделі кезеңде, жастарымызға рухани тәрбие беру заманның өткір мәселесі екені даусыз. Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап келді. Осы Ұлы дала төсінде Қазақ елінің жасампаздығы бүгінгі күн мен жарқын болашақтың кепілі.

Руханият – адам әлемі, адамдық парасат, ақыл - ой, ізгілік пен әдемілік дүниесінен құралған. Ұлы дала руханияты Орта Азия және Қазақстан өңірінде дәстүрлі мәдениеттің дамуы ежелгі өркениеттің ажырамас байланысын өскелең ұрпаққа рухани жаңғырудың жаңа белестерін ашу. «Руханият» сабағын енгізу өте орынды екені айтылады.

Білім беру саласын демократияландыру және гуманитарландыру. Ұлттық және жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды меңгеруге сай білім беру. Білім беру саласының құрылымына, мазмұнына, сипаты мен оқу жоспарына, оқу бағдарламасы мен оқулықтарға рухани байлығымызды дәріптеу қарастырылған.

Кілт сөздер: *руханият, рухани тәрбие, этнопедагогика, патриоттық, дәстүр, мирас, отан, отбасы, замана талабы.*

Қазіргі таңда аумалы-төкпелі күрделі кезеңде, жастарымызға рухани тәрбие беру заманның өткір мәселесі екені даусыз. Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап келді. Осы Ұлы дала төсінде Қазақ елінің жасампаздығы бүгінгі күн мен жарқын болашақтың кепілі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Мәңгілік Қазақстанның 2050 стратегиялық дамуы атты Қазақстан халқына арнаған жолдауында Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Ұлттық салт-дәстүріміз тіліміз, әдебиетіміз бен өнеріміз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс деп атап өтті.

Біз жаңғыру жолында бабаларымыз мирас етіп қалдырған ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Қазіргі қоғамда көп ұлтты Қазақстандықтардың бір-бірімізге деген шынайы достық пен сыйластықтың алтын бесігіне айналып отырғанына әлем куә. Қазақ мемлекетінің әлемде беделді елдер қатарында болуы оның ұстанымы мен шынайы халқына

сүйіспеншілігін, оның бақыты, мүддесі және болашағы үшін күресуге дайын және оған жету жолдарын анықтап отырды. Қазақ халқының күрделі тарихи кезеңдерге қарамастан ұлттық рухымыздың асқақ сенімділігі мен жан-жақты терең философиялық тұрғыда қажырлы қадам басудамыз.

Руханият – адам әлемі, адамдық парасат, ақыл-ой, ізгілік пен әдемілік дүниесінен құралған. Ұлы дала руханияты Орта Азия және Қазақстан өңірінде дәстүрлі мәдениеттің дамуы ежелгі өркениеттің ажырамас байланысын өскелең ұрпаққа рухани жаңғырудың жаңа белестерін ашу [1].

Қазіргі ХХІ ғасырда білім берумен қатар рухани жан-жақты дамыған патриотизмнің асқақ негізін дамытудың шынайы мәселесі болуы тиіс. Жастардың руханиятын дамыту үшін оларға адамзат жинақтаған білімдер, біліктер мен дағдылардың жүйесін меңгерту керек. Білім беру мазмұнында бастауыш мектептен бастап жас бүлдіршіндердің алдына қоятын руханияты мол болашақ ел тірегі мен қорғаушы екендігін тереңнен санасына жеткізу. Отан отбасынан басталады демекші отанға деген баланаң шексіз сүйіспеншілігін қалыптастыру әрбір адамның азаматтық борышы деп білеміз. Айта кететін жайт, оқу мазмұны әрқашан саяси, идеологиялық күрес сахнасы. Еліміздің тәуелсіздігі, Республикамыздағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістері мектеп түлектерін жаңа қоғам құруға, мәдени және рухани өрлеуге дайын болуын талап етеді. Соңғы кезде ғылыми жаңалықтың пайда болуы мен оның мектепте оқытылуы арасындағы рухани байлығымыз қысқарып бара жатыр. Қазіргі заманда дүниежүзі бойынша оқу мазмұнына компьютерлік технологияларды, кіріктіру, тұлғалық даму ережелеріне негізделеді. Оқу мазмұны дидактикалық талаптар негізінде жүйелі білім беру педагогикалық заңдылықтарға, бірізділік және жүйелілік принциптеріне рухани байлығымызға негізделуі тиіс. Осы орайда отбасылық тәрбие, балабақша, жалпы білім беретін мектептер, колледждер мен жоғары оқу орындарында руханият сабақтары күн тәртібінен бір сәтке түспеуі керек. Сонда ғана біздің болашағымыз жарқын болмақ. Оқыту барысында қойылатын талаптар Ұлы дала перзенттерінің патриотизмінің асқақтығына баса назар аударуымыз керек.

Рухани байлығымыз қоғамның дамып, жаңаруына, ғылыми жаңалықтардың күрт өсуіне байланысты оқу бағдарламаларымызды қайта жаңғыртып «Руханият» сабағын енгізу өте орынды болар еді. Білім беру саласын демократияландыру және гуманитарландыру. Ұлттық және жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды меңгеруге сай білім беру. Білім беру саласының құрылымына, мазмұнына, сипаты мен оқу жоспарына, оқу бағдарламасы мен оқулықтарға рухани байлығымызды дәріптеуді енгізу. Осы орайда «Руханият» сабағын оқыту барысында қойылатын негізгі талаптар:

- мемлекеттік тілге құрмет;

- Қазақ ұлттық дәстүрімізді арттыру;
- отанымызды шексіз сүйю;
- жастардың философиялық ой-өрісін кеңейту;
- психологиялық сезімталдығын дамыту;
- патриотизмдік тәрбиенің мәнділігін тереңдету;
- рухани білім беру;
- отандық борыш;
- үлкенге құрмет, кішіге ілтипат;
- ата заңымызды сақтау;
- мәдениетімізді асқақтату;
- ұлтаралық қатынасымызды дамыту;
- өнерімізді өркендету.

Осы қағидалар шындықты көрсететін өзіндік ерекшеліктер отанымыздың тұтастығы мен бірлігін көрсетеді. Осы өзіндік тұтастық пен индивидуализм, рационалды және эмоционалды, сезімдік - нақтылық, рухани түсінігін сипаттайды. Нақты шындық, рухани шындыққа айналған өмір шындығын іске асырады. Дала кемеңгерлері жас ұрпақты елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, бойына сіңіріп, қалыптастыру жетекші орыналады. Өйткені Отан, ел, жер деген ұғымдар өте ауқымды. Бұған шын мәнінде адамның бүкіл болмысының қатысы бар. Өзінің бүкіл халық болып, мемлекет болып құрылу тарихында талай тар жол, тайғақ кешулерді басынан кешіріп үнемі шапқыншылардың шабуылына төтеп берумен өмірін өткізген халқымыз елді, жерді қорғаудың қадірін ерте түсініп, баласын ана сүтімен бірге Отанын сүйуге және қорғауға тәрбиелеген. Қазақстан халқының жаңа мемлекеттілікке ұмтылған ниет-тілегінің тазалығын, асқақтығын көрсетеді деп қорытуға болады. Нұрға малынған алтын күн тыныштық пен байлықты бейнелейді. Күн – қозғалыс, даму, өсіп-өркендеудің және өмірдің белгісі. Күн – уақыт, замана бейнесі. Қанатын жайған қыран құс – бар нәрсенің бастауындай, билік, айбындылық бейнесі. Ұлан-байтақ кеңістікте қалықтаған қыран ҚР-ның еркіндік сүйгіш асқақ рухын, қазақ халқының жан-дүниесінің кеңдігін паш етеді. Сондықтан бұл мәселе тереңірек зерттеуді қажет ететін, өзекті мәселе екенін дәлелдейтін жағдай. Өткен тарихымыз бен мәдени мұраларымызды қайта қарауды, рухани құндылықтарымызды саралап оны мектептің оқу-тәрбие үрдістеріне енгізу арқылы ұрпақтар тәрбиесін ұлттық мәдениет негізінде жүргізуге қолайлы жағдайлар жасау. Жас ұрпақты өз халқының асыл қазынасы болып табылатын халық педагогикасының озық та өнегелі дәстүрлерімен сусындатып, соның негізінде мәдениет пен білім қорын жинақтаған, әр істе белсенді әрекет жасай алатын жеке тұлғаны рухани қалыптастыру тәрбиенің өзекті мәселесі. Өйткені, еліміздің даму болашағы жас жеткіншектерінің рухани білімі мен тәрбиесінің деңгейіне

байланысты. Бұл мәселелерді шешу мұғалімнің кәсіптік шеберлігі мен даярлығын жоғарлатуды қажет етеді. Сондықтан да қоғамның білім беру жүйесін жаңарту мен жетілдіру мәселелері мұғалімдердің алдына үлкен міндеттерді жүктеп отыр. Көне заманнан келе жатқан қазақ халқының дәстүрлі мұрасын сақтап келген халықтың даналығы мен өзіндік дарынын байқатады [2,3].

Жастарымызды парасатты да, білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп олардың дүниетанымын жалпы адамзаттық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келетін болса, онда бүгінгі қоғамның барлық күшін, жалпы оқу-тәрбие саласына жұмылдыруымыз қажет. Бұл жолда сүйенеріміз әр халықтың бір-біріне ұқсамайтын этномәдениеті мен ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық педагогикасының озық дәстүрлері болмақ. Сондықтан да халықтық педагогиканы бейнелеу өнері сабағында пайдалану жас ұрпақтың болашағына тигізер рухани және патриоттық тәрбиесіне тигізер үлесі зор.

Халқымыздың өмірін бейнелеген эпостар, аңыз-ертегілер, поэмалар, мақалдар мен мәтелдер ізгілік мақсаттары өз уақытының куәсі еді. Қазіргі таңда тарихи-философиялық ғылымның көптеген халықтардың философиялық мұраларын зерттеген тәжірибесі ұлттық философиясының дамуына әкелді. Қазақ философиясының тарихы халқымыздың санасының өсуі жас тәуелсіз мемлекетіміздің құрылуы, адамзаттың тұтастығы мен достығын нығайтуға бағытталды. Қазақ философиясына зор үлес қосқан билеріміз Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің ақыл-кеңесі, айтқан тұжырымдары осыған дәлел. Олар – азаттық және адам еркіндігі, адами қасиеттерді, бостандық пен ұлттық мәселені басты проблема етіп қойды.

Дала кемеңгерлері жас ұрпақты елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, бойына сіңіріп, қалыптастыру жетекші орын алады. Өйткені Отан, ел, жер деген ұғымдар өте ауқымды. Бұған шын мәнінде адамның бүкіл болмысының қатысы бар. Өзінің бүкіл халық болып, мемлекет болып құрылу тарихында талай тар жол, тайғақ кешулерді басынан кешіріп үнемі шапқыншылардың шабуылына төтеп берумен өмірін өткізген халқымыз елді, жерді қорғаудың қадірін ерте түсініп, баласын ана сүтімен бірге Отанын сүйуге және қорғауға тәрбиелеген.

Қазақ Ұлы байтақ даласын «найзаның ұшымен, білектің күшімен» қорғаған бабаларымыз сан ғасырлар бойы қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай аман сақтап келді. Құрып кету қаупі төніп тұрған кезде бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып жауға қарсы тұру нағыз отансүйгіштік қасиет болып табылады. Туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар, жалпы ұлттық құндылықтар ешкімді де бейтарап қалдыра алмайды. Олар сөзсіз адам

философиясының ажырамас адамгершілік қасиеттері болмақ. Қазақ отбасында ұрпақ тәрбиесі қай заманның қоғамы болса да көкейкесті мәселесі болмақ. Адам қауымдасып өмір сүгеннен бастап, қандай ғылым болмасын адамзаттың ақыл ойынан, өмірден туындайтыны аян. Рухани дүниенің басты қасиеттері-адамгершілік, әділеттілік т.б. дәстүрлерді туралы идеяларды кезінде Ұлы дала ғұламалары Әбу Насыр Әл Фараби, Мұхамед Хайдар Дулати, Махмұд Қашқари, Асан қайғы, Доспанбет, Бұхар жыраулар, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Құрманғазы, Махамбет т.б. Абай сынды Ұлы дала философтары өмірдің шындығын жырлаған.

Жастарды руханияттылыққа тәрбиелеуде алғашқы еңбектер демократ-ағартушыларымыз Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтардың есімдерімен байланысты Демократ-ағартушыларымыздың ізін жалғастырушылар С.Торайғыров, Ә.Диваева, Н.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Н.Құлжановалар да өз еңбектерінде ұрпақтар тәрбиесінде халық педагогикасын пайдаланудың жолдарын арнайы қарастырды.

Өкінішке орай, Кеңестік үкіметтің саясатына байланысты ұзақ жылдар бойы ұлттық тәрбие мәселесі қолға алынбады.

Осы орайда, педагогикалық, психологиялық және оқу-әдістемелік әдебиеттерді, арнайы зерттеулерді талдаудың нәтижесі бүгінгі күні көркемдік білім беруді оқытуда халық педагогикасын пайдалану арқылы оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастыру әдістемесінің назарынан тыс қалып келгендігін көрсетеді. Төл оқулықтарын құрастыруда пән мазмұндарын халық педагогикасымен және күнделікті өмір тәжірибесімен байланыстыру әлі де жеткіліксіз жүргізіліп келеді.

Ал өмір талабына сай қоғамымыздың рухани және мәдени кемелденуі мен өзгерісі кезеңінде оқушыларға жауапкершілікті, білімділік пен тәрбиелікті, кез келген уақытта дұрыс шешім қабылдауға бейім болуды қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Сондықтан халық педагогикасының нәрімен сусындатып, эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың қажеттілігі мен оны жүзеге асыру жолдары қарастырылуы керек.

Мемлекетіміздің дамуындағы жаңару үрдістері сыртқы саяси экономикалық байланыстардың артуы жағдайында оқыту барысында көркемдікке баулу оқушылардың эстетикалық-мәдени қабілетін дамыту өзектілігін оқыту үрдісінде ұлттық тұрғыда қарастыру. Жастардың рухани мәдениетін қалыптастырудағы мүкіндіктері көбінесе жаңа материалдарды түсіндіру, қайталау-қорытындылау, сарамандық түрлерінде өткізілді. Қазақ әдебиеті туралы көкем сөз, өсиеттер, өлең-жыр т.б халық мұраларын сабақтарда қолдану. Оқушылар сабақты өткізуге дейін көп ізденуі, материалдар жинақтауды талап ету. Бір сабақтың өзінде, оқушылар

шығармашылық, орындаушылық, эстетикалық танымдық, ізденімпаздық, рольдік образ т.б. әрекеттер атқарады. Әр пәндердің мазмұны бұрынғыдай тақырыптар бойынша емес, пәннің өзіне тән мазмұндық және іс-әрекеттік ұйымдастыруға сай таңдалады. Пәннің мазмұнында халықтың қолданбалы қолөнеріне ерекше мән берілді. Осыған орай оң мазмұнына «Халықтың қолданбалы қолөнеріне» деген арнайы бөлім енгізілді. Мұнда пәннің басқа тарауларында әртүрлі бұйымдар жасау және бейнелеу өнері пәніндегі өнердің әртүрлі салаларына байланысты беріліп отыратын халықтың қол өнерінің элементтері жинақталып жүйеге келтірілді [2]. «Халықтың қолданбалы қолөнер» бөлімінде атадан балаға мұра ретінде қалыптасып келе жатқан кәсіп түрлері, онда орындалатын іс-әрекеттер жайында мағлұмат беріледі. Оқушылар туған өлкенің пейзаж жанрында салу, мүсін жасау, мата, ағаш, металл, тері өңдеу, ою-өрнек сызу, қию тәсілдері әр сынып сайын біртіндеп күрделеніп отырады. Қазақ ұлттық мәдени мұраларын пайдалану барысында оқушылардың рухани мәдениетін дамыту сабақтардың құрылымын мынадай бөлімдерге бөлді: ұлттық қолөнерін элементтерін сабақта қолдану және оларды тақырып мазмұнымен кірістіру; білімнің тұжырымдалуы мен жүйеленуі кезеңін патриоттық сезімін қалыптастыратын элементтерін негіздеу.

Руханият тереңдеген сайын қоғамдық жауапкершіліктік маңызы жоғарылайды. Рухани бай адам ешуақытта жамандыққа бармайтыны тек жасампаздықтың жаршысы екендігі ақиқат. Жеткіншектің рухани тәрбиесіне терең көңіл бөлу, өмірдің шынайы әсемдігін сезінеді.

Адамдардың қабілет-күшімен ақыл-парасатының өзара үндесуі, кемелденуі, сол ортадағы өмір салттық және кезең талаптарына сай реттеле орнығуының нәтижесі. Мұндай ортада, тұрғындардың рухани сұранымына сай қалыптасты. Және ондай дәстүрлі өнердің ең басты ерекшелігі тіршіліктің ұтымды үлгісін жасау арқылы, өмірді реттеуге белсене араласып отырды. Қоғамдағы кез-келген өмір құбылыстары, мәдени-рухани өреде шешіліп отырды [4,5].

Қазақ руханиятын әлемдік көркемдік процестің ішкі жүйесі ретінде қарастыра отырып, адамдардың рухани туралы таным түсінігін, әдеп-парасатын да айтқандай боламыз. Адамзат өздерінің парасат-пайымын, дүниедегі орынын, әлеуметтік болмысын айғақтайды. Қазақ руханиятында мифопоэтикалық кезеңде тірлік еткен бабаларымыздың діни құрсаудан ада болмаса да, әлеуметтік кіріптарлыққа түсе қоймағанын көреміз. Олар жалған дүние-тірлік парқын саралай отырып, әлем заңдылығына ұмтылған. Рухани болмыстың өрелі куәсі, дәстүрлі өнер, осыған даусыз дәлел бола алады, көне кезеңнің өнер туындыларынан ұлттың мәдени-рухани, моральдық-этикалық және діни-идеологиялық қасиеттерінің негізделуін де айқындап алып, ол

туралы жазылған еңбектердің өзі жеткілікті. Кез-келген қоғамның түпкі-нәтижесі сол қоғамдағы адам рухани санасының сапасымен анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, Нұрлы жол, Болашаққа бастар жол атты Қазақстан 2050 стратегиялық даму бағыты. Егемен Қазақстан, 2017 17 сәуір
2. Муканов С. Народное наследие (на каз. яз.). Алма-Ата, 1974.
3. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. -Алматы: Жазушы.1961. Б. 465. - 492 б
4. Ауэзов М. Мысли разных лет. - Алма-Ата. - 1959.
5. Ж.Алтаев, Т.Ғабитов, А.Қасабеков Философия және мәдениеттану Алматы, Жеті жарғы 1987

КЕМЕШЕВ Д.А., ҚАСМЫРЗАЕВ Б.Н., КЕМЕШЕВ Б.Д. ВОПРОСЫ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ

В статье рассматриваются проблемы воспитания молодежи авторы отмечают, что в формировании личности большое значение имеет духовный мир народа, который способствует преодолению противоречий современности. Авторы показывают пути сохранения целостности государства и мирного существования различных народов Казахстана – духовное и интернациональное единство этносов. В труде отражена актуальность патриотического воспитания школьников и соблюдения принципов, выраженных гуманистами Востока и Запада, используя этнопедагогика и познания окружающего мира, сведения об истории других нароов.

Ключевые слова: *духовно-патриотическое воспитание, этнопедагогика, национальные традиции, гуманизм, психолого-педагогический, философский.*

KEMESHEV D.A., KASMYRZAEV B.N., KEMESHEV B.D. SPIRITUAL EDUCATION IS MODERN REQUIREMENT.

The writer examines the princihle drections of the youngster's education. The authors underline the idea that the individual formation is highly influenced by the nation's spiritual world, which provides for the overcoming of the modern contradictions. The authors direct to the ways of preserving the integrity of the state and of the peaceful coexistence of the different nations in Kazakhstan – spiritual and international unity of the peoples.

The article also examines the ways of enriching the content of Kazakhstan patriotic education by using the foreign experience.

Keywords: *philosophy, traditions, national, humanist.*

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

ӨОЖ: 37.013.73

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІРШІЛІКТІҢ МӘНІ

АМАНБЕКҚЫЗЫ Ж., ШАЙМЫРЗАЕВА Б.

Бұл мақалада Шәкәрім шығармаларындағы рухани ізденістері мен «Үш анық» философиялық трактанындағы ар ілімі туралы айтылады. Болашақ ұрпақ тәрбиесінде Шәкәрімнің дүниетанымдық ой-пікірлерінің мәні зор. Адамзат пайда болғалы бері мәнін жоймайтын өмірлік сұрақтарға жауап іздеуі, оларға қазақ зиялылары мен ғалымдарының жауап беруге деген ізденістері сараланып, салыстырыла отырып талданған. Шәкәрім өз шығармаларында Шығыс және Батыс зерттеушілерінің, ойшылдарының материалистік және идеалистік шығармаларына ғылыми талдау жүргізе отырып, өзіндік ұйғарымы «ұждан» туралы ілімін ұсынады. Ынсап, әділет, мейірімнің тұтасып келіп бірігуі адам бойында жанның азығы ретінде ұждан деген ұғым туғызатынын, ол болмаса адам бойын ғылым да білім де, өнер де тазарта алмайтыныны, бар нәрсені ұждан арқылы қабылдау керектігін нақты дәлелдермен жан-жақты түсіндіреді.

Кілт сөздер: ұждан, әділдік, тіршіліктің мәні, рухани жаңғыру, ақиқат, логотерапия, ізденіс.

Өткен жылы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялады. Онда: «Ұлттық жаңғыру ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» деп ашық жазған еді [1,2 б.]. Осы бағдарлама аясында Шәкәрімнің ар ілімін шамамыз келгенше терең зерттеп, жастарға насихаттасақ, бабамыздың отыз жыл төккен маңдай терінің мәнісін білуге ұмтылсақ, ол еңбектің дәл осы руханият құнсызданған жаһандану заманында халқымызды аман алып қалар рухани қару ретінде қазіргі замандағы зор сұранысқа ие болып отырған батыс зерттеушілерінің еңбектерімен салыстыра отырып қолдансақ халқымыздың шын мәнінде рухани жаңғыруына тамшыдай болса да өз үлесімізді қосар едік. Себебі Шәкәрімнің төмендегі терең тебіреніспен жазылған ойлары қазіргі қолға алынып жатқан рухани жаңғыру ұғымымен тікелей байланысып тұрған жоқ па?

«Адамдағы ынсап, әділет, мейірім – үшеуі қосылып ұждан деген ұғым шығады. Мұны орысша совесть деп атайды... бұған нана алмаған адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң тазарта алмайды... ұжданы сол жанның азығы екеніне ақылмен сынап істесе, оның жүрегін ешнәрсе қарайта алмайды».

«Кетті, келді,
Толды, семді,
Өзгеленді бұл ғалам.
Туды, өлді,
Жанды, сөнді,
Өршіп өнді қайтадан.
Дөңгеленткен,
Өңгеленткен,
Түк білімсіз күш пе екен?
Тіпті мінсіз,
Кемшіліксіз,
Есті қылған іс пе екен?
Жан деген не,
Мүлде өле ме,
Шын жоғалып сөне ме?
Дене жөн деп,
Жоғары өрлеп,
Жаның мен деп келе ме?»

«Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң біртүрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» [2,6 б.] деген Шәһкәрім бабамыз ХХ ғасырдың басында, яғни 1912 жылы «Айқап» журналында бес ауыз сөз жазып, жауап сұрайды. Өншейін жұмбақ емес, адам өмірінің екі дүниесіне де маңызды сауал екендігін ескертеді. Қазақ болсын, не басқа ұлт, басқа тілде жазылса да, дін кітабынан нақты дәлел келтіре отырып, жауаптарды өзіне жолдау үшін мекен-жайын көрсетеді. Ондағы мақсаты – өзін толғандырып жүрген мәселе жайында қазақ оқығандарының да ой-пікірлерін тындап, бәрін жинақтап, қорытып еңбек жазу болса керек.

Бір ғасыр бұрын жарияланған сол мақалаға жауап жазушылар әлі де көп, себебі ол адам өмірінің мәнін, адам жаратылысының түпнегізін, адамның бұл дүниедегі өмірін тоқтатқаннан кейінгі жай не болмақ секілді мәңгілік мәнін жоймас сұрақтар еді. Және оның нақты жауабы да болмақ емес, автор оны біліп отырса да, білім деңгейі мен ой-санасына сай әр адамнан түрлі талдау, саралау күткені анық.

«Бес сауал мынау:

1. Алланың адамды жаратқандағы мақсұты не?
2. Адамға тіршіліктің ең керектісі не үшін?
3. Адамға өлген соң, мейлі не жөнмен болсын рахат-бейнет, сауап-азап бар ма?
4. Ең жақсы адам не қылған кісі?

5. Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма?

Қай түрлі жауап берсеңіз де, дәлеліңіз не?» [3,23 б.].

Бұл сұрақтың әрқайсысына жеке-жеке кітап арнауға болады, бұл сұрақтардың жауабы сауал тастаған Шәкәрімге емес, осы сұрақтардың жауабын іздеген әр адамға керек. Себебі өмірдің мәні туралы, өзіңнің не үшін өмір сүріп жүргенің туралы ойлану арқылы өз-өзіңе есеп бересің, өзіңе деген сенімің артып, ғұмырың мәнге тола түседі, жалған дүниенің қызықтарына малданбай, келесі дүниенің қамы үшін әрекет жасай бастайсың, ізденіс пайда болады.

Иә, бұл ізденіске ең алғашқылардың бірі болып жол салған ақын, қоғам қайраткері Міржақып Дулатов болды. «Адамға тіршілігінің керегі не үшін?» деген сұраққа «Адамға тіршілік не үшін керек?» деген арнайы мақала жазып, қазақтың бұрынғы замандағы ойшылдарының сөздерінен осы сұрақтың жауабын іздеп, өзіндік көзқарасын білдіреді. «Жақсылықты басыңа қыл, басыңнан асса, досыңа қыл» деген даналықты ұсына отырып, «дос», «жақсылық» ұғымдарына семантикалық талдау жасап, «тіршілік осымен табылады һәм сонымен көркем болады» дейді:

«Ол сөздің мағынасы біреуге келген пайда, біреуге залал, яки қиянат, зорлық болмау керек, мұнда жақсылық болады. Болмаса біреуге деген жақсылық, біреуге зорлық болған уақытта ол жамандық болып табылады. Адам өз басынан асып басқаға пайда келтіретін болса, сонда «досыңа қылсын» деген. ... Қазақтың қарияларының айтып кеткен сөзіне қарағанда, тіршіліктің қызығы адамзатқа жақсылық қылуменен болып көрінеді», – дей келіп Шәкәрімнің үшінші сұрағына да жауап бере кетіпті:

«Қандай адам жақсы кісі болмақ? Сондай адам жақсы, кімде-кім жетім, жесір, кәріп-қасаң, қысылған-қымтырылғандарға жақсылық қылып, оларды қуантып қойса.

Ал енді, бұл күнде жоғарыда айтылған қариялардың сөзі бойынша біздің халықта іс қылған кісі бар ма? Көз салып тұрсақ, бұл заманда досыңа жақсылық қылған адамдар кем көрінеді. Біздің қазақ арасында жақсыларымыздың бар ойлағаны ел билеп хәкім жүргізу. ... Ел билеген жақсылардың ойлағаны ел қамы болмаса, әрқайсысы өзінің пайдасын ойлап, мұқатқаны ағайын-жұрты болса, билерде әдет болмаса, енді жақсылықты жұрт қайдан күтпек» [4,72-74 б.], – деп мәңгілік сауалдарға жауап іздей отырып, Абайдың «Мәз болады болысың» деген өлеңінен үзінді келтіріп, өз заманындағы әділетсіз би-болыстарды да түйреп өтеді.

1931 жылы жазықсыз жала жабылып, сот-тергеусіз атылып кеткен соң, бұл ізденіс аяқсыз қалды, жалғасын таба алмады, 1988 жылы толық ақталғаннан кейін ғана Шәкәрім бабамыздың мол мұрасына қайта оралып,

оны толғандырған мәңгілік сауалдарына өзінің көзқарастары жарияланған еңбектерімен терең сусындаудың сәті түсті.

Бұл туралы академик Ғарифолла Есім бір сұхбатында былай дейді: «Жауап дейміз ғой, бұл бес сұраққа, мен сізге айтайын, жауап ешқашан болмайды. Оған жауап берем деген кісі қателеседі. Бұл өзі жауабы жоқ сұрақтар, жауабы болмайтын терең сұрақтар. Жауап емес, ізденіс қана. Ал бұл тұрғыдағы ізденіс тоқтамауы тиіс» [5,184 б.].

Академик бұдан әрі бұл сауалдың жауабы сан түрлі болатындығын, егер адамды жаратудағы Алланың мақсаты мынау деп нақты жауап беруге не Құранда былай жазылған деп білгішсінуге болмайтынын айтып өтеді. Бұл сұрақтардың жауабы Шәкәрім қажының өз кеудесінде сайрап тұрғаны анық екенін, бірақ оған көңілі толмай, тағы да басқа пікірлерді тыңдай отырып, өз білімін толықтыруға, әрі кетсе пікірлесуге ұмтылғанын, ол сұрақтарға жауап беру үшін Шәкәрім әлемі мен оның білімінен хабардар болуың керектігін де өз әңгімесіне арқау етеді.

«Шәкәрім сені бүкіл әлемдік философиялық дәстүрлерге, терең де мағыналы ойларға алып кетеді. Шәкәрім сауалы кеудесінде саңлауы бар адамды әлемдік деңгейде ойлауға бастайды. Мәселен, оның «Ең жақсы адам не қылған кісі?» – деген сауалы төңірегінде ойланып көрелікші.

Кезінде католиктер, христиандар, болмаса мұсылмандар тек қана өздерін жақсы адам деп есептеген. Бергі кеңес заманында жақсы адамдарды қолдан жасауға көштік. Сол мақсатпен әкесін сатқан Павлик Морозовтар жақсы адам атанды. Ленин, Сталиндерді жақсы адам дәрежесінен де асырып, пайғамбарлармен теңестірдік, бірақ олардың пайғамбарлық «атақ-даңқы» бір ғасырға да жаткен жоқ. Яғни жасанды тірліктің ғұмыры баянды болмады» дейді [5,184 б.].

Байқасақ, Міржақып Дулатовтың да, Ғарифолла Есімнің де жақсы адам туралы ойлары бір арнаға түйісіп отырғандай, сонда бұл жалғанда жақсы адамдар жоқ па, кімдерді жақсы адам деуге болады деген сұраққа академиктен жауап табамыз. Ол Алланың жердегі елшісі Мұхаммед Пайғамбардан бастап, әл-Фараби, Абай, Шәкәрім сынды ғұламаларды жатқызуға болатындығын айтады. Кешегі кеңес заманында жаттанды сұрақтарға таптаурын жауаптар беріп, адамға еркін ойлауға, терең толғануға мүмкіндік берілмегендіктен, қажы бабамыздың бұл сұрауларын дәл қазіргі уақытта қайта жандандырып, әр азаматтан жауап алып отырсақ артық болмас еді деп ойлаймыз. Себебі оларға жауап бермес бұрын көп ізденуің, өмір мәні туралы ойлануың керек-ақ.

Шәкәрімнің де даналығының кілті – әр адамды осы сұрақтар арқылы тура жолға бағыттап, саналы ізденіске шақырып отыруында деп білеміз.

Өз заманында адамдық, арлылық, өмірдің мәні туралы көп толғанып, ұзақ ізденіп, «Үш анық» атты философиялық еңбек қалдырған Шәкәрім бабамыз бұл тақырыпқа бекер үңілмеген. Бұл еңбегін жазу үшін ұзақ дайындалғаны туралы кітаптың алғы сөзін жазған филология ғылымдарының докторы, абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметов былай дейді: «Осы ар ілімі туралы тікелей не жанама түрде жазылған Батыс, Шығыс тілдеріндегі еңбектердегі мораль философиясы жайлы ойлар тарихын сыншыл көзбен екшей келіп, тапқаны:

Отыз жылдай жиғаным,
Сау ақыл – менің иманым.
Аламын соған сиғаным, -

деп өзіндік жан сырын Абайдағы нұрлы ақыл ұғымымен сабақтастыра қарайтыны бар. Яғни, Шәкәрім «Үш анық» деп аталатын философиялық трактатын жазуға даярлыққа 1898 жылдан бастап кірісіп, отыз жылдай ізденіп, жиған-тергенін өз ой көрігінен өткізіп, қорытындыны 1928 жылы аяқтағанын көреміз» [2,5 б.].

Шәкәрім Батыс пен Шығыстағы осы мәселеге қатысты ілкі заманнан бергі жазылған еңбектерге терең талдау жасайды, идеалистік және материалистік бағыттағы еңбектерді салыстыра отырып, адам тіршілігі бұл дүниеде тоқталған соң, ары қарай не болады, жан қайда кетеді, рух дегеніміз не, ол бар ма, бар болса ол қалай өмір сүреді деген сұрақтардың жауабын іздейді.

Пәнші дейді: – Қайда тәңірі?

Дінші дейді: – Менде тұр...

Пәнші нанды бес сезімге,

Дінші адасты жолынан, –

деп затшылдық жолындағы, яғни материалистік бағыттағы ғалымдардың ілімін бірінші, діни танымдағы теологтардың ілімін екінші анық деп алып, үшінші анық ретінде өзінің өмір бойы ізденіп, талмай зерттеген, мәнін ұғынуға тырысқан ұждан туралы тұжырымдарын ұсынады. «Жан екі өмірде де азығы – ұждан, совесть деумен ешнәрседен кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жәрдемі – үш анық дегенім осы» [2,36 б.], – дейді.

Жоғарыда 1912 жылы жарияланған «Білімдіге бес сауал» мақаласы осы «Үш анықтың» кіріспесі сынды болып көрінеді маған. Себебі тіршіліктің мәні не, адам не үшін жаратылған деген сауалдардың жауабы осы философиялық трактатта жалғасын тапқандай. Және зерттеушілердің дерегінше уақыт жағынан да сай келіп тұр.

Зерттеуші Асан Омаров «Шәкәрім өмірбаяны» атты зерттеуіндегі «Үш анық» трактаты: жазылу тарихы және ізашар жаңалығы» атты мақаласында

бұл шығарма туралы нақты дәлелдер келтіріп өтеді: «Шәкәрімнің 1913-1918 жылдар арасына келетін шығармашылық ізденісінің, өз сөзімен айтқанда, «таза ой ойлаудың» сүбелі нәтижесі «Үш анық» атты философиялық трактаты деген ойдамыз. Бес жылдай өмірін сарп еткен бұл шығарманың жазылу жайын сөз етуден бұрын «меңгерген, жинаған ғылым-білімді іске асыру» деген тіркеске тоқталып, оның мән-мазмұнын тәптіштеп, ұғып алғанымыз жөн сияқты.

Ортағасырлық пәлсапада ғылымды меңгеру деп адамның өзінің жан, рух екенін біліп, Тәңіріге иман келтіру деңгейі айтылатын еді. Онан соңғы, яғни рухани ғылымды меңгергеннен кейінгі қадам білгенді іске асыруға, екінші түрде айтқанда, жан иесі сапасында тәжірибе алуға саяды» [6,490 б.].

Одан әрі бұл шығарманы жазу үшін Шәкәрім қажының елден жырақ «Кең қоныс» жайлауында бес-алты жылдай өмір сүргенін, ол шығарманың басты жаңалығы – адам маймылдан жаратылды деген материалистік ілімді сынап, әлемде бір Жаратушы иенің барлығына дәлелдер келтіре отырып, сипаттауы, ең соңында ұсынған үшінші анығы – адамды екі дүниеде де абыройлы етер ар-намысы, әділеттілігі екенін нықтап, «*Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім*» деген тұжырымды ойы екендігін атап көрсетеді.

Сондай-ақ, шығарманың қай уақытта жазылғаны туралы айтылып жүрген әртүрлі мәліметтерге де нүкте қойылғандай: «Бұл хақында бірден-бір нақты дерек көзін ақынның 1918 жылы жазылған «Жылым – қой, жұлдызым – июль» деген жыры болса керек. Онда:

Талайдан бар бір ой менде:

Бұл әлемді жаратқан не?

Жоғала ма жан өлгенде,

Түзу жол, істер іс қандай? –

дей келе философ ақын біздерге мынадай құнды мәліметте береді:

Сол ойды бес жыл жаздым,

Арыдым, шаршадым, аздым.

Инемен көп құдық қаздым,

Сырым, ойым, жайым сондай.

Көрдіңіз бе, автор алғашқы шумақтағы үш сауалды «бір ой» деп белгілеп алып, «сол ойды бес жыл жаздым» деген. Бұл ой, яғни үш сауал бізге жақсы таныс, өйткені олар Шәкәрімнің «Үш анық» трактатының арқауы ғой. Демек, жырда аталмыш трактат сөз болып отырғандығы күмән туғызбауға тиіс. Көлемі шағындау трактатқа бес жыл да аз уақыт емес, себебі сахара тұрғыны Шәкәрім қажыға шетел философтарының еңбектерін іздеп табу, кейбірінен аудармалар жасау оңайға түспеген. «Инемен көп құдық қаздым» дейтіні сол. Айталық «Үш анықта» 50-ден астам оқымысты ғалымдардың еңбектері сараланған. Батыс философтары еңбектерімен

түрікше және орысша аудармалар арқылы танысса керек. Стамболдан әкелген кітаптарға қосымша Ресейде шығып тұрған «Вопросы философии и психологии» журналы (1889-1918) мен екі томдық «Философиялық словарь» (СПб., 1904) кітабын пайдаланғаны байқалады» [6,494 б.], – дейді зерттеуші А.Омаров.

Ал қажының ұлы Ахат Шәкәрімұлы «Әкейдің кітапханасы» деген жеке естелігінде: «Өте қымбат әрі ойшыл, әрі ақын-жазушылардың шығармаларын оқығанда, олардың кітаптарының шетіндегі екі елідей-ақ қалған жеріне сол ойшыл, ақын-жазушылар жайында жазған бағалы сөздері, пікірлері бар еді.

Әкей бес тілді жетік білген адам. Ол араб, парсы, шағатай, түрік, орыс тілдері еді. Сол тілдерді жақсы білу арқасында, жер көлеміндегі елдердің тілдерінде жазылған шығармалармен оңай танысқан» [5,77 б.], – деп, Шәкәрім қажының бай кітапханасына шолу жасайды.

Ол кітапханада тарих, философия кітаптары, әр елдің ертегі, эпостық кітаптары, мақал-мәтелдер, мәнді сөздер жазылған кітаптар, алгебра, геометрия, физика, химия, астраномия, география, анатомия, психология сияқты біліми пәндерден, сондай-ақ, араб, түрік тілдеріндегі нота кітаптар мен сол тілдердегі сөздіктер, әдеби шығармалар мен әр жерден алдыртып тұратын газет-журналдар болатынын айтып өткен. Оларды жылына бір рет тазалап тұратындығын, 1918 жылы осы кітаптарды әкесі екеуі үш күнде зорға тізімдеп болғанын жазады. Және 1931 жылы қажы атылған соң санасыз, надан жандайшаптардың осы баға жетпес байлықтың бірін қалдырмай, үйімен бірге өртеп жібергенін өкінішпен еске алады. Және Шәкәрім қажының адал атын еліне қайтарып, нақақ жаладан ақтап алуда көп еңбек сіңірген, отыз жыл бойы құрқұдықта бір уыс топырақ бұйырмай жатқан сүйегін арулап жерлеген де осы баласы екенін айтып өтуіміз керек.

XX ғасырда өмір сүрген Австрия ғалымы Виктор Франклдың логотерапия туралы еңбектерімен таныса отырып, адамды рухани құндылықтарға негізделген тұлға ретінде суреттеуі, оның биологиялық, психологиялық қабатынан өзге рухани әлемі де болатындығы туралы ойлары маған ерекше әсер етті. Адам өзіне Шәкәрім қажының жоғарыдағы «өмірдің, тіршіліктің мәні не?» деген сұрақтарын қойып, оның жауабын іздеуге кіріскен кезде, көкірегі құндылыққа толып, мына жалғанның уақытша мәселелерін жиып қойып, трансцендентті болмысқа айналады.

«Логотерапия ілімінің негізін қалаушы Виктор Франкл бұл сөзді бірінші рет тың мағынада қолданған. Ол гректің «Логос» сөзін «МӘН» деген мағынада алған. Қазақша «Хикмет ілімі» дейміз. Ал терапия «ем» дегенді білдіреді. Екеуі «Мәнмен емдеу» немесе «Хикмет шипасы» деген мағына береді. ... Адамның жануардан айырмасы барын да талай адам айтқан. Ақылы, сөйлеуі, тік жүруі, күлуі, тағысын тағы деп кете береді. Бірақ Франкл

ерекше екі қасиетті айырып алды. Сол екеуін логотерапияның фундаменти етіп қалады. Біріншісі – өзінен есеп алу қабілеті (self-detachment). Тура мағынасы – өзінді сырттан бақылау, іс-әрекетінді елестету, өзінді безбендеу. Екіншісі – өзін жарып шығу мүмкіндігі (self-transcendence). Екінші термин сәл түсініксіздеу болуы мүмкін. Бірақ оның мәні қазақ тілінде бұрыннан бар. Мағынасы – өзінді-өзіңнен суырып алып, басқа аймаққа өткізу. Рухани болмысыңды бұ дүниенің шырмауынан босатып, ғайып әлемге самғату. Бұл түсінік қазақ дүниетанымына «жүрек көзінің ашылуы» деген тіркеспен сіңді. Шәкәрім қажы да бұл тіркесті көп қолданған:

Жасырып тұр Жар өзін,
Бас көзімен қарама.
Жүрегіңнің аш көзін,
Жардың сырын арала» [6,11-12 б.].

Франклша айтар болсақ, адамды тіршілікке байлап тұрған нәпсіқұмарлық (психологияның Фрейд мектебі) та, билікке деген құштарлық та емес (Адлер мектебі), мәнге деген ұмтылыс болып табылады екен, адам өмірдің мәнін іздегенде ғана өмірі өнегеге толып, артында өшпес із қалдыра алады. Мәнді іздеу барысында сенімді серігіміз – жүрек болса, жетекшіміз – ар-ұят екен. «Мән – трансцендентті сипатта болады, ол - ғайып әлемдегі объективті болмыс. Бізді Мәнмен жалғайтын алтын көпір – құндылықтар. Адам құндылық жиған сайын Мән табатын мүмкіндігі молая түседі. Мәнмен қауышқан сайын пәни жалғаннан ақиқат өмірді өрнектеп шығарады. Пәни жалған былай тұрсын, ажалдың өзі тұлғаның өмірін өшіре алмайды!» [6,12 б.], – дейді Виктор Франкл қазақша аудармасында.

Бұл туралы Шәкәрім қажы «Үш анық» атты еңбегінде былай дейді: «Тіршілік туралы адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол бар. Бірі, дене өлсе де жан жоғалмайды, өлгеннен соң да бұл тіршілікке, тіпті ұқсамайтын бір түрлі өмір бар. Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірді жақсы болудың қамын қылу керек дейді. Мұны ақырет – өлгеннен соңғы өмір жолы дейді. Енді бірі бұл әлемдегі барлық нәрсенің бәрі өздігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп жатқан жаратқан иесі жоқ, һәм өлген соң тірілетін жан жоқ дейді. Менің ойымша осы екі жолдың қайсысы анық екенін табу ақылы сау адамға қатты міндет. Неге десең адамды түпкілікті бақытқа жеткізбек болсақ, біліп жаратушы ие бар, өлген соң да бір түрлі өмір бар деген жолдың шын, өтірігін білуіміз керек. Егер шын болса, соның да қамын ойлап, адамдарды түпкілікті бақытқа жеткізу үшін, егер өтірік болса, оған әуреленбей жалғыз ғана осы дүние қамын қылу үшін, олай болса, бұл екеуін қалай тексереміз?» [2,7 б.], – дейді.

«Келдім қайдан?

Нетсем пайдам?
Өлгеннен соң не болам?
Мен деген жан,
Ақыл айнам,

Жоғала ма сол шын-ақ», – деп өмірлік сұрақтарға жауап іздеген Шәкәрімнің де мақсаты, осы сұрақтардың нақты жауабын алу емес, адамға осындай ой салу арқылы өмірлік құндылықтарды іздеуге бағыттау. Ар-ұятын тындап, ұжданына берік болып, биік жетістіктерге жетуді, өз әлемі үшін емес болашақ үшін құндылықтар жасауды насихаттау емес пе еді?

«Тегінде, ұждансыз жан өлікке есеп,
Адамның кеселі жоқ мұнан кесек.

Ар, ынсапсыз, мейірімсіз залымдарды

Қате қылған болмаспыз хайуан десек» [7,292 б.],

деген Шәкәрім бабамыз «Үш анық» трактатына арқау болған ұждан идеясын басқа да шығармаларына жалғап отырады. Ұжданын тыңдаған адам ғана өмірдің мәнін таба алады, ал ар, ынсап, мейірім, әділеттен жұрдай адамдарды хайуанға теңесек те артық болмайтынын ескертеді.

1912 жылы жарияланған Шәкәрімнің «Білімдіге бес сауалы» әлі де мәнін жоғалтпаған мәңгілік сұрақтарға қалай жауап іздетсе, логотерапия да «адамзат қалдырған білімді иеленсек те, адамның өмірден жалығып, тағдырдан торығуы қалай?» деген сұрақтарға нақты жауап бермей, ол жауаптарды өзінің ішкі жан-дүниесіне үңілу арқылы табатынымызды айтады.

«Әлбетте, кесінді жауап берілмейді. Жауап беру логотерапияның міндетіне кірмейді. Логотерапия бар болғаны катализатор. Вьетнамда жүрген жас америкалық жауынгер: «Сіздің философияңыздан сол күйі жауап таппадым. Есесіне өткен өмірімді сараптап, өзімді қайтадан зерттеуге алдым» деп жазады. Біздің де көздеген мақсатымыз осы. Адам өткен өмірін сараптап үйренуі керек» [6,70 б.], – дейді Виктор Франкл.

Міне, біздің бүкіл айтпағымыз да – осы еді, яғни қазіргі ұлттық құндылықтар құлдырап, қоғамда рухани азғындау, айналада болып жатқан істерге бей-жай қарау, болмайтын нәрсе үшін өмірін құрбан қылу сияқты жағымсыз жайттар етек алған кезде оған қарсы қозғаушы күш, катализатор ретінде Шәкәрімнің «Ар ілімін» қайта жаңғыртсақ, оны жас ұрпақтың санасына сіңіре берсек, бабамыздың рухы жай табар еді-ау деп ойлаймын.

Қазір әлемде логотерапия ілімі жанданып, Франклдың «Өмірден мән іздеген адам» атты кітабы «XXI ғасырда адамзат оқуға мұқтаж болатын» 10 кітаптың біріне айналған, қаншама ғылыми институттар ашылып, бұл ғасырдың «Франкл ғасыры» болатынын байқаймыз, себебі, қиыншылық, азғындық, жамандық, хайуандықтың бәріне ар-ұятымызды оятып, ұжданымызды тыңдау арқылы ғана тойтарыс бере аламыз.

Қазақтың сахарасында, елден жырақ отырып-ақ, академиялық білімі болмаса да, Франклмен үндес осындай терең мағыналы шығарма жазған, тек қана адалдықты, адамгершілікті жақтаған, әділдікке сенген, келешекке үміт артқан бабамыздың да еңбегі еленіп, біздің елде де «Шәкәрім ғасыры» туатынына сенгім келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 12 сәуір, 2017 жыл.
2. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық / Қаз ССР Ғылым акад., М.О.Әуезов атын. Әдебиет және өнер ин-ты; Жауапты ред. А.Сейдімбеков. – Алматы: Қазақстан: «Ғақлия» ғыл-әдеби. -80 бет.
3. Шаһкәрім Құдайбердіұлы. Шығармаларының үш томдық жинағы. Т,3: Үзілмеген үміт. Мақалалар, естеліктер, зерттеулер. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. -664 бет.
4. Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық. Үшінші том. – Алматы: Ғылым, 2001. -548 бет
5. Сейсенұлы Дәулет. Шәкәрім. Ғұмырнамалық баян. – Астана: Фолиант, 2007. -264 бет.
6. Логотерапия немесе өмірге құштарлық. Отбасы хрестоматиясы. /Құраст. С.Керімбай, Ә.Нәби, М.Төлеген, С.Тайғарин / - Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2016. - 472 бет.
7. Шаһкәрім Құдайбердіұлы. Шығармаларының үш томдық жинағы. Т,2: Өкінішті ғұмыр. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. - 432 бет.

АМАНБЕККЫЗЫ Ж, ШАЙМЫРЗАЕВА Б. ОТРАЖЕНИЕ СМЫСЛА ЖИЗНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА

В этой статье дается описание работы «Три истины» Шакарима, и предлагается исходный анализ о смысле жизни. Авторы подчёркивают, что в воспитании будущего поколения значение этого философского трактата очень велико. В труде отмечено, что разносторонне изучив как материалистические, так и идеалистические произведения западных и восточных философов, мыслителей, Шакарим разрабатывает оригинальную концепцию о благочестии. Единство справедливости и милосердия объясняют, что сознание является сущностью совести, которая является живительной почвой для человека, что наука и искусство без благочестия не принесут людям пользы, что без них все труды человека бесполезны.

Ключевые слова: *совесть, справедливость, смысл жизни, духовное возрождение, истина, логотерапия, поиск.*

АМАНБЕККЫЗЫ Ж, ШАЙМЫРЗАЕВА В THE MEANING OF LIFE IN THE WORKS OF SHAKARIM

This article describes the work of Shakarim's «Three Truths» and suggests an initial analysis of the meaning of life. In the upbringing of the future generation, the meaning of this philosophical treatise is very great. Having diversified and thoroughly studied both the materialistic and idealistic works of Western and Eastern philosophers and thinkers, Shakarim in his work «Three Truths» is developing his own original concept of the doctrine of piety. The unity of justice, justice and mercy explains in detail the clear evidence that consciousness is the essence of conscience as a food in man and that it is impossible for people to know science and art and that they must consciously accept all things.

Keywords: *conscience, justice, the meaning of life, spiritual rebirth, truth, logotherapy, search.*

УДК 378.147

VYGOTSKY'S SOCIAL CONSTRUCTIVISM

MOROZOVA O.Yu.

The purpose of this article is to introduce Vygotsky through the famous Social Constructivism Theory. The article defines the technical core of ideas and explains how his theory is related to educational administration. It covers three principles of Vygotsky's work. The author presents the case studies that testify to the significance of Vygotsky's theory for education.

Keywords: *Social Constructivism Theory, environment, cognitive, behavioral, constructivist, sociocultural, knowledge, language, thought, classroom, cognition, context, development, leadership, society, zone of proximal development*

The purpose of this article is to introduce Vygotsky through the famous Social Constructivism Theory. The article will define the technical core of ideas and explain how his theory is related to educational administration. Then it will cover three principles of Vygotsky's work. Finally, I will present the case study that testifies to the significance of Vygotsky's theory for education.

To begin with I would like to present three distinct levels of structure in the organization – the technical, managerial, and institutional. The technical level or technical core is the system of organizational activity where the actual “product” of the organization is produced; in schools it is exemplified by the teaching and learning in the classroom. The managerial system, the next level up, is responsible for administering in the internal affairs of the organizations and for mediating between the organization and the environment. Finally, at the top is the institutional level, whose function is to connect the organization to the environment, specifically to provide legitimacy for the organization in terms of the larger social

context. [T]he technical level underscores the significance of teaching and learning in administrative decision making. In the case of schools the technical function is the process of teaching and learning, the heart and soul of all educational organizations.

In broad sense, learning happens when experience produces a stable change in someone's knowledge or behaviour. The change may be intentional or not, but to qualify as learning the change must occur because of experience as the individual interacts with his or her environment.

Learning is a complex cognitive process and there is no one best explanation of learning. In fact, different theories of learning offer more or less useful explanations depending on what is to be explained, each with a different focus:

- Behavioral theories of learning stress observable changes in behaviors, skills, and habits.

- Cognitive theories of learning underscore such internal mental activities as thinking, remembering, creating, and problem solving.

- Constructivist theories of learning are interested in how individuals make meaning of events and activities; hence, learning is seen as the construction of knowledge. [1, C 42-43]

By this concise Hoy and Miskel illustrated the significance of three theories that impact on the teaching and learning process which has implications for educational administration at the technical, managerial and institutional levels of analysis. This article narrows the scope of interests to the last one, constructivist theory, and tries to discover what it means for leadership. The same Hoy and Miskel, in their book *Educational administration: Theory, research, and practice*, deepen the notion of constructivism.

In general, constructivism assumes that people create and construct knowledge rather than internalize it from the external environment, but there are a variety of approaches – three of which are individual, radical and social. Individual constructivism emphasizes the way individuals construct external reality by using mental representations such as schemas. Radical constructivism rejects the notion that knowledge mirrors the external world and maintains that knowledge is constructed largely by interpersonal interactions and the constraints of culture and ideology. Social constructivism is the middle ground, suggesting that knowledge grows through the interactions of internal (cognitive) and external (environmental, cultural, and social) factors.

Constructivists believe that students should not be given stripped down, simplified problems, and basic skills drills, but instead should deal with complex situations and «fuzzy», ill-structured problems. The use of inquiry learning is one important application of constructivism. Here teachers pose a problem and students

ask questions to gather data, formulate hypotheses and test them as the teacher monitors students' thinking and guides the process.

The cognitive apprenticeship is another constructivist application. Experts with extensive knowledge guide, model, demonstrate, and correct, as well as provide personal motivation in the performance of real life tasks.

Finally, cooperative learning provides yet another constructivist application in which students work together to solve real-life problems. [1, C 85-86]

The notion of Constructivism is very broad. Because of this, the article will focus on Vygotsky's work on Social Constructivism and Vygotsky, who was the «father» of this theory. Learning, according to Vygotsky, is more than just passively receiving information and responding to it; it includes the ideas generated in the process of dialectical discovery. What is more, learning and development are inherently tied to the sociocultural context. In contrast, the behavioral theorists posit that learning is evidenced in how a student responds to an outside stimulus. However, their lens does not include what people construct in their minds, which is influenced by their lived experience. Focusing only on a stimulus/response model does not allow the lived social, cultural, historical, and political context of our lives and those of our students to show through.

In social constructivism, knowledge is collectively constructed by individuals, whose purpose is to share their experience in order to construct and negotiate meaning. Consequently, the learner's role is to bring what they already know into relationship with new information through interaction with others in the classroom. A learner here is not just a learner, but a researcher. The responsibility of the teacher is to make the students' learning process easier and to coordinate the learning with others around a particular content.

Vygotsky was saying that parents and teachers do not have the right to prescribe their children anything. He often cites Tolstoy's words: «Upbringing spoils; it does not correct.» He is against measures to encourage and to reprimand, against examinations, and against grades. In Vygotsky's opinion, educational work is an abnormality: when we warn pupils against bad deeds, we are purportedly fixing their attention on their deeds. Their formal education also should run on its own steam since, according to Vygotsky's erroneous idea, children's creativity yields elementary, but genuine, examples of art, poetry, etc. [2, C 75]

His earliest ideas as mentioned above are slightly different from «later» Vygotsky, when he «emphasizes the importance of sociocultural matrix of which the individual is a part – that is, according to his theory, social interaction plays a fundamental role in the development of cognition. In addition to genetics and the environment, development is influenced by the mix of social forces that surround the individual». [3, C 278]

Four major ideas underlie Vygotsky's theory. First, children construct their own knowledge. That is children are active participants in their own development. Children are participants not only in shaping their own wants and needs, but even in constructing the kind, type, and quality of knowledge they need to negotiate their everyday existence.

Second, we cannot separate development from its social context. Simply stated, development and social context are one and the same. The process of development relies on maturation and environmental effects, and it always takes place in some social context. According to Vygotsky's view, if two identical children with identical sets of genes are raised in different social contexts, or cultures, their process of development will be different. The relationship between culture and thought is crucial – culture influences what and how children think, and different cultures have different kinds of impacts.

Third, learning can lead development. Learning sets the stage for development. Thus the teacher who sets the stage, or presents the first step – by presenting the child with a task that the child is capable of doing – is leading that child toward increasingly complex levels of development.

Finally, language plays a central role in mental development. In Vygotsky's view, language is a cultural tool that allows the child's mind to stretch and grow. It provides labels for the ideas to which the child is introduced and allows the child to expand already existing ideas into new realms.

In this respect it is worthwhile to cover several characteristics of a Vygotskian classroom:

- constructing a collaborative community;
- engaging in purposeful activities involving whole persons actively forming identity;
- incorporating activities that are situated and unique;
- using curriculum as a means for learning, not just an end result;
- producing outcomes that are both aimed for and emergent; and,
- constructing activities that must allow diversity and originality.

From his perspective, teachers and students should learn together through exploration and collaboration in an inquiry-based curriculum.

The following section will deepen the conceptualization to speak to three principal principles of Vygotsky's work that have implications for leadership.

In Vygotsky's view, language and thought are central to learning; they are woven together – a fabric of experience and culture; they are joined to make sense of our past, present, and future. According to Vygotsky, if language is denied, thought is denied; culture is diminished; identity is endangered.

When the reciprocity between thought and language is achieved, then things make sense, thought and language have come together to create verbal thought, or word meaning. It is the point at which begin to work. This is the notion Vygotsky realized; that language was both a tool and a psychological function. Constructing language is a cognitive function for communicating our thoughts to others and, at the same time, language is a tool for constructing more thoughts. [4, C 42]

For Vygotsky, language informed thought, and thought came to life through language. Both thought and language were influenced by our sociocultural experience. The entire process was active and situated in the interactions and human connections of the sociocultural context. Every thought is altered as it moves into the realm of language. The opposite is also true. Language is changed as it moves into thought. The relationship between thought and language is reciprocal, dynamic, and constantly changing. As students learn and use new language, the process impacts their thinking, and vice versa. It is through the fusion of thinking, speaking, and our experience that we construct our knowledge. [4, C 43]

Thinking about this principle, one cliché comes to my mind - we are «social animals». We cannot exist out of the bounds of the society, every social change influences us, and as we change, we change our society.

We live and work with our own families and those of our students, with our local, and national governing bodies, with all the accepted forms, beliefs, and behaviors of society, and with ever-changing demographics, as educators we feel these influences daily; we act on them; and we are acted. As each of us experiences life, whether it be the macroworld of society or the microworld of the classroom, we are influenced by and we influence the surrounding environment. We create our own life's path as we live it. No one's path is more valuable than another's, nor is it exactly the same as another.

Vygotsky believed that our life experiences affect and influence our development. Our use of language determines our learning; and our learning determines our use of language. None of this takes place in a vacuum. [4, C 60]

Each of the participants brings with them their own social and cultural backgrounds, their thoughts and ideas, and, what is more important experience. As what we have experienced in the past will influence how we participate in the present.

As students collaborate to construct meaning, they form their personal zones and move through these zones towards the realization of their potential. The last principle, the zone of proximal development, or just ZPD, explains this process and is considered the most important and most recognized one. The ZPD is the «place» where the child and teacher go when it's time to stretch the child's cognitive skills. Working with the ZPD is not as safe as staying where the child knows everything,

but it is not as scary or extreme as going to the place where the child knows nothing. In the ZPD the child should be able to maximize his or her development and learning, with tasks that are new enough that the child is not bored, but not so new or so challenging that the child becomes frustrated.

Rather than viewing learning and development as separate processes in which development takes place before learning can occur, he saw them as an interrelated, dynamic process. During this process students actively participate in their learning with the help of language and interactions with others.

Of vital importance, in covering the principle of ZPD, are two more concepts: scientific or schooled concepts, and spontaneous or everyday concepts. The everyday concepts are those that emerge from the child's own observations and experiences. These generalizations about everyday events are necessary for children to begin acquiring scientific concepts. We begin learning from our interactions with others around us in our sociocultural context through the mediation of signs, symbols, cultural artifacts, and tools, such as number systems and language. [4, C 91]

This process of concept formation is an integral part of the zone of proximal development. In collaboration with others, the process of constructing schooled concepts merges with our prior experimental concepts through problem-solving activities. The two types of concepts work together in a reciprocal relationship to expand our learning and development.

The ZPD may thus be thought of as the difference between the child's capacity to solve problems on his or her own and the child's capacity to solve problems with assistance (whether from an adult or a peer). The child's current developmental level consists of all the functions and activities that the child can perform on his or her own, without the help of anyone else. The ZPD includes all the functions and activities that the child can perform only with assistance of someone else. The other person in this process provides structured but not intrusive intervention (scaffolding); this person may be a schoolteacher, a parent, a peer, or anyone else who knows and understands the material being taught.

The job of the teacher, or «helper», defined broadly, is to move the child away from what he or she already knows and toward what he or she needs to know. The ZPD is the optimal place for learning to occur, because motivation is maximized in this zone. The child is curious enough to seek out new ideas and is sufficiently grounded in old ones. [3, C 281]

In respect of everything mentioned above, I can surely say that Vygotsky with his theory is like a magic stick in our world of global changes and constant «questions» about whether contemporary education is really contemporary, or just a beautiful cover of the same-old traditional one.

Finally, I advise you to look into the case study given in appendix for deeper insight of the theme presented.

REFERENCES

1. Hoy, C. & Miskel G. Educational administration: Theory, research, and practice. - ON: McGraw-Hill, 2007.
2. Rudneva, E.I. Vygotsky's pedological distortions. Journal of Russian and East European Psychology, (1937/2000).
3. Salkind, N.J. An introduction to theories of human development. - ON: Sage Publications, 2004.
4. Wink, J. & Putney, L.G. A vision of Vygotsky. - Boston, MA: Allyn & Bacon, A Pearson Educational Company, 2002.
5. Sharpe, M.E., *Criticizing Vygotsky*. - *Journal of Russian and East European Psychology, a Journal of Translations*, 2000, Nov-Dec, 36(6).

МОРОЗОВА О.Ю. ВЫГОТСКИЙДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК КОНСТРУКТИВИЗМІ

Мақалада Выготскийдің әлеуметтік конструктивизмінің теориясы қарастырылады. Еңбекте конструктивизмінің негізгі идеясы және осы теорияның білім беруді басқаруындағы ролін ашады. Автор Выготскийдің принциптерін қарастыра тұра, олардың білім беруіндегі мәнін куәландырады.

Кілт сөздер: әлеуметтік конструктивизмінің теориясы, орта, когнитивтік, жүріс-тұрыс, әлеуметтік-мәдени, білім, тіл, ой, тап, таным, контекст, даму, көшбасшылық, қоғам, жақын арадағы даму аймағы.

МОРОЗОВА О.Ю. СОЦИАЛЬНЫЙ КОНСТРУКТИВИЗМ ВЫГОТСКОГО

В данной статье рассмотрена теория социального конструктивизма Выготского. В труде раскрывается его основная идея и связь этой теории с управлением образования. Автор, рассматривая принципы Выготского, свидетельствует о значении их для образования.

Ключевые слова: теория социального конструктивизма, среда, когнитивный, поведенческий, социокультурный, знание, язык, мысль, класс, познание, контекст, развитие, лидерство, общество, зона ближайшего развития

УДК 543

ҚАЛДЫҚ БАТАРЕЯЛАРМЕН ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ЛАСТАМАУ ЖӘНЕ САПАЛЫ БАТАРЕЯЛАРДЫ ТАҢДАУ ЖОЛДАРЫ

НАЗАРБЕКОВА М. Д., САРТАЕВ С. Т.

Заманауи әлемдегі батареялар барлық сегменттерде, үй шаруашылықтарынан ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарға дейін қолданылатын өнімдердің кең спектрі үшін энергияны қамтамасыз ететін мағынада кеңінен таралған. Олар сондай-ақ үзіліссіз қуатты талап ететін жұмыс үшін резервтік қуаттың негізгі көзі болып табылады.

Алайда пайдаланғаннан кейін қалдыққа айналған батареялардың құрамындағы ауыр металдар су және топыраққа араласып, бұл ластық экологиялық теңгерімді толығымен бұзатын күшке ие.

Бұл мақалада қалдыққа айналған батареялардың адам ағзасына, қоршаған ортаға зияны туралы, қауіп-қатерлерін бағалау әдістемесі, сонымен қатар істен шыққан батареялармен қоршаған ортаны ластамау және сапалы батареяларды таңдау жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: сегмент, резервтік қуат, батарея, экологиялық теңгерім, қауіп-қатерлерін бағалау әдістемесі, ауыр металдар

Адамдардың тұтыну әдеттері әрі экономикаға, әрі табиғатқа теріс әсер етуі мүмкін. Бізге табиғат беріп отырған ресурстар тұтыну арқылы азаюда немесе энергия өндірісі барысында табиғат ластануда. Сондықтан көп тұтыну табиғат үшін зиянды. Өмір сүре отырып табиғатқа зиян келтірмеудің ең ықпалды жолы – бізге керектен артығын тұтынбау. Бұдан басқа тұтыну мөлшері қандай болса да, табиғатқа зиян келтіретін өнімдер де бар. Химиялық қосындысы бар барлық өнімдер осы топқа жатады.

Батареяның тарихы 1791 жылдан басталады. Л.Гальвани бақаның аяғы мен денесіне екі әртүрлі тоқ өткізгіш сымдарды тигізу арқылы бақаның аяғының көтерілгенін және сымдардың тоқ өткізетіндігін байқады.

Алессандро Вольта 20 наурыз 1800 жылы алғашқы батареяны жасап шығарды [1].

Қазіргі технология дамыған заманда, электр қуатын талап ететін әртүрлі гаджеттер бар. Оның біреулері тікелей тоқ көзіне қосылса, басқа түрлері тек батарея арқылы жұмыс жасайды.

Батареяларда қолданылатын химиялық заттардың сипатын және зарядтау, разрядтау және ашық схема кезінде пайда болатын процестерді ескере отырып, әртүрлі қауіптер туындауы мүмкін [1].

Батарея құрамында әртүрлі адам ағзасына, денсаулығына зиян келтіретін ауыр металдар бар. Олар қорғасын, марганец, кадмий, никель, сынап және т.б. Батареялар мен түрлі аккумуляторлардың құрамында жоғары мөлшерде элементтер болады. Олардың кейбірі сирек кездесетін болып келеді. Әсіресе қайтадан зарядталатын батареялардың қайта өңделуі арқылы әлемде резерві едәуір азайған кобальт элементі алынады. 1 - кестеде батареяның құрамында кездесетін ауыр металдар мен олардың адам ағзасына зияны туралы мағлұмат келтірілген.

1 – кесте. Батареяның құрамында кездесетін ауыр металдар мен олардың адам ағзасына зияны

№	Ауыр металдар	Зиянды әсері
1	Қорғасын	Бүйректе жиналады. Ол мидың, нерв жүйелерінің

		ауруына алып келеді.
2	Кадмий	Бауырда, сүйектерде, бүйректе жиналады. Канцероген болып табылады, яғни рак ауруларын туғызады.
3	Сынап	Миға, нерв жүйесіне, бауырға, бүйрекке әсер етеді. Көру, есту, қимылдау қабілетінің нашарлауына, тынысалу жүйесінің ауруына алып келеді. Металды сынап – у. Адам ағзасына әсері бойынша қауіпті заттар ішіндегі 1-ші классқа жатады. Ағзаға түскен сынап, қорытылмай, адам ағзасында жиналады.

Америка Құрама Штаттарындағы қоршаған ортаны қорғау ұйымының есептеуі бойынша, барлық қоқыстың 0,25% ғана батареялар болса, осы 0,25% барлық қоқыстың қоршаған ортаға деген зиянының 50% құрайды.

Эксперименттік бөлім. Қуаты таусылған батареяларды қалай білуге болады? Үй жағдайында кез келген батареяны, оны арнайы орындарға апармас бұрын оның қуатын тексеріп алуға болады.

Үйде қолданып жүрген батареялардың қуатын қашан және қалай таусылып қалатынын білмейміз. Тек оларды сағат, теледидардың пульті, ойыншық машиналарға және т.б. салғанда ғана білеміз.

Ол үшін арнайы ыдысқа су құямыз.

1 – ші жағдайда алдымен суға қант салып және крона батареяларға сымдарын (-, +) тигізгенде мүлдем құралдың жарығы жанбайтынын немесе жанатынын байқауға болады. Сол кезде қант тоқ өткізбейтіні байқалды.

2-ші жағдайда келесі ыдысқа суға тұзды аралыстырып және крона батареяларын сымға (-, +) тигізгенде шам жанды. Сол кезде тұзды су тоқ өткізеді екен. Осылайша кішкентай батареялардың қуатын тексеруге болады.

Сапалы батареяны таңдаудың 6 жолы:

1. Батареяны өндіруші ескерткен кеңестер бойынша қолайлы көлемі мен қажетті өлшемін таңдап алған дұрыс.

2. Батарея бөліктерінің таза, сырылмаған, бүтін болуына назар аудару керек.

3. Батарея салынған құрылғыны біраз уақыт бойы пайдаланбайтын болсаңыз батареяны шешіп алып тастау қажет.

4. Батареяны қондырғыға салған уақытта оның дұрыс орналасу бағыттарын қадағалаған жөн.

5. Батареяны ылғалды емес үй температурасында сақтаған жөн.

6. Батареясы салынған құрылғыны ауа температурасы жоғары бөлмеде ашық тастап кетуге болмайды.

Ал бір реттік батареяларды қолдана бермес үшін, оларды аккумуляторлық батареяларға алмастырып, қажет кезде қоректендіре

отырып, ұзақ уақытқа кәдеге жаратуға болады. Алайда ол батареялардың да қызмет ету уақыты уақыт өте азаюы мүмкін. Сондықтан оларды дұрыс пайдалану арқылы олардың қызмет ету уақытын әлденеше есе арттыруға болады.

Заманауи гаджеттер ұзақ әрі өнімді жұмыс істеуі үшін оларды қалай дұрыс қуаттау керектігі жайлы бірнеше кеңес:

1. Құрылғыны жиі қуаттаған дұрыс

Батареясы толық отырып қалуына дейін жеткізбеу керек. Заманауи гаджеттерде қолданылып жүрген литий-иондық аккумуляторларда есте сақтау әсері деп аталатын әсер жоқ, сондықтан оларды қуаты сөнгенше ұстамай, жиі қуаттап отыру керек.

2. Құрылғыны қуаттағыштан уақытында алу

Гаджетіңіз 50-80%-ға дейін қуатталып отыратын болса ұзағырақ қызмет ететін болады. Егер аккумулятор 100%-ға дейін қуатталса, оны уақытында тоқтан алған жөн, өйткені бұл фактор батареяның қызмет ету ғұмырына әсер етеді. Сондықтан құрылғыны түні бойы қуатталуға қалдырмауға тырысу керек.

3. 3 айда бір рет құрылғыны 100%-ға дейін қуатын отырғызып, қайта қуаттандыру керек.

Нөлге дейін қуатын отырғызу сияқты, ұзақ уақыт бойы толықтай қуаттандыру да литий-иондық аккумуляторлар үшін зиян. Құрылғыны тұрақсыз қуаттандыру процесстерінен (біз көбіне телефонды қалай болса солай қуаттандырамыз: кейде USB арқылы, розеткадан, сыртқы аккумулятордан және т.б.) мамандар 3 айда бір рет аккумуляторды толықтай отырғызып, қайта 100%-ға дейін қуаттандыруды және солай қуаттандырғышта 8-12 сағат ұстап тұруды ұсынады.

4. Гаджеттің өзінің қуаттағыш құрылғыларын пайдаланыңыз

Көп жағдайда қуаттағыш құрылғы мобильді құрылғыларға тікелей орналасқанын, ал сыртқы желілік адаптер күш түсуді жеңілдетіп, тұрмыстық электрожелінің тоғын түзететінін, яғни батареяға тікелей әсер етпейтінін біреу білсе, біреу білмейді.

Кейбір гаджеттер, мысалы сандық фотокамералар, іштей орнатылған қуаттағыш құрылғыдан айырылған, сондықтан олардың литий-иондық аккумуляторларын сыртқы қуаттағышқа орналастырады. Дәл осы жағдайда сапасыз қуаттағышты пайдалану батареяның еңбекке қабілеттілігіне кері әсер етуі мүмкін.

5. Қатты қыздырмауға тырысқан жөн

Литий-иондық аккумуляторлардың басты жауы жоғары температура: қатты қызуға төзімсіз. Сондықтан мобильді құрылғыларға күн сәулесінің тікелей түсуіне жол бермеңіз, сонымен қатар жылу құбырларының жанына

тастамаңыз. Литий-иондық аккумуляторларды пайдалануға болатын температура мөлшері -40°C-тан + 50°C-қа дейін.

Талқылау. Қайта зарядталатын батареяларды есепке алғанмен, ертелі-кеш барлығы істен шығады. Істен шыққан батареямен не істеуге болады? Осы сұраққа көпшілік қоқысқа тастаймыз деп жауап береді. Ал батареяның сыртында қоқысқа тастауға болмайды деген арнайы белгі бар екеніне аса мән бермейді.

Тұрмысты жеңілдететін батареялар қалдыққа айналғанда, табиғатқа зиян келтіреді. Тұтыну мерзімі біткен немесе қолданылмайтын жағдайға келген батареялардың табиғатқа тасталуы ластыққа жол ашады. Мысалы құрамында кадмий бар бір батарея 600 мың литр суды ластауға жетеді. Бұл шамамен 11 адамның бір жылдық суы. Ал орташа есеппен есептеп алғанда бір кішкентай батарея 20 шаршы метр жерді немесе 400 литр суды уландыратынын ескерсек, бұл белгінің болуы орынды. Ормандағы 20 шаршы метр жер екі ағаш, екі көртышқан, бір кірпінің немесе бірнеше мың жауынқұртының мекені. Сіздің қоқысқа тастаған батареяңыз өзіңізге кері әсерін тигізбейді десеңіз қателесесіз. Өйткені қоқыс тастайтын жерге түскен батареяның сыртқы қабаты ыдырап, ішіндегі барлық улы заттар жерді, жер асты суларын, сол манды мекен ететін өсімдік, жануарларды уландырады. Ол судың айналып келіп, сіздің ішетін күнделікті тостағаныңыздан шықпауына кепіл жоқ. Не уланған балық, не уланған сумен суарылған жеміс, көкөністің дастарханыңызда тұруы әбден мүмкін. Ал, егерде батарея қоқыс өртейтін зауытқа түссе, оның ішіндегі барлық улы зат өртеніп, атмосфераға шығады. Ал атмосфера барлығымызға ортақ ауа мекені. Улы газдармен демалу, адамзаттың иммунитетін төмендетіп, онкологиялық ауруларға шалдыққыш қылып, денсаулығыңыздың нашар болуына әсерін тигізеді.

Осыдан басқа сұрақ туындайды: істен шыққан батареяларды қайда тапсыру керек? Батареяның әр түрін әртүрлі жерге өткізу керек. Пайдасы таусылған батареяны тастамас бұрын, оның қандай түрге жататынын білу жөн болып табылады.

Сортаң (сілтілі) батареяларды кәдімгі қоқысқа тастауға болады. Қолшам, пульт, ойыншықтар үшін пайдаланылатын, ААА-дан басталып 9 вольтікке дейінгі түрлі көлемде кездесетін батарея осы. Сонымен қатар, пайдаланылып біткен сортаң аккумуляторлар мен гибриді никель батареяларды да күнделікті қоқыс апарып жүрген жерге тастауға болады.

Көміртекті-цинкті батареяларды да қарапайым қоқыс жәшігіне тастауға болады. Олар қоршаған орта мен денсаулыққа айтарлықтай зиян келтіре алмайды.

Таблетка тәріздес батареяларды қауіпті қалдықтарды сақтауға арналған қоқыс орындарына апару керек. Мұндай батареялар әдетте сағат, есту

аппараттары, т.б. жерлерде қолданылады және құрамында сынап тотығы, литий, күміс тотығы және ауа-цинк элементтері кездеседі. Бұлар әжептеуір қауіп тудыратын заттар, мерзімі өткен соң бірден үйден шығарып тастау керек.

Литий-иондық батареяларды арнайы орынға тастау немесе батареяларды қабылдайтын жерге тапсыру керек. Литий батареясының химиялық құрамы мен көлеміне қарай, күкірт диоксиді немесе тионилхлорид тәрізді улы газдардың шығарылуы адамдарға, әсіресе жабық бөлмелерде, қауіпті болуы мүмкін. Химиялық және термиялық күйіктер, өкпе тамырлары, өкпе ісінуі және бронхолит ауруы потенциалды нәтиже болып табылады [2].

Қорғасын – қышқыл батареяларды немесе кадмий-никель аккумуляторларын қауіпті заттар сақтауға арналған қоқысқа апару қажет. Өнеркәсіптік қорғасын-қышқыл батареяларының көп түрлерін зарядтағанда, газ тәріздес сутегі босатылады. Көптеген аккумуляторлар, әсіресе салыстырмалы түрде кішкентай бөлмелерде/ корпуста, және тиісті желдету жүйесінің жоқтығында жарылыс қаупін тудыруы мүмкін [3].

Автокөліктерге арналған қорғасын-қышқыл батареяларды арнайы сауда нүктелері мен қызмет көрсету орындары қабылдайды. Көлік батареяларында күкіртқышқылы бар. Әдетте олардың қуаты 6 немесе 12 вольт болып келеді. Мұндай батареяларды металл өткізетін жерге тапсыруға да болады.

Негізі батареяларды арнайы зауыттарда кәдеге жарату керек. Өкінішке орай, соңынан шыққан шикізат құны, утилизация процесін ақтамайды. Сондықтан ондай зауыттардың саны жер шары бойынша санаулы-ақ. Және ондай шаралар мемлекеттің әрдайым қолдап отырғанын талап етеді. Дегенмен кей мемлекеттер утилизация жасамаса да, қоршаған ортаға деген зиянын минималды көрсеткіште ұстау үшін арнайы қоймаларда сақтайды.

Еуропа мемлекеттерінде батарея қабылдау нүктелері өте көп. Оқу орындарында, әрбір жұмыс мекемелерінде, сауда орталықтарында және басқа да жерлерде бар. Соның өзінде бір жылда шамамен сатылған 160 000 батареяның 55%-ы ғана жиналады екен.

Қазақстанда батарея қабылдау нүктелері де жұмыс істей бастады. Мысалы, үлкен қалаларда электроника мен тұрмыстық техникалар сататын ірі дүкендердің бірінен істен шыққан қуат көздерінің элементтерін, зарядтау құрылғылары мен ұсақ техникаларды жинауға арналған контейнерлерді көруге болады. Бұл контейнерлерге тек қажет емес нәрсені тапсырып, арнайы акция күндері жеңілдік алуға болады. Бұдан басқа, ірі электр тауарлары дүкендері энергия үнемдеуші лампаларға кепілдік ұсынады.

Қысқаша айтқанда, батареялардың қалдықтарын қайта өңдеу керек, қайта өңделмейтіндерін табиғатқа зиян келтірмейтін түрде жою керек. Батарея қалдығын жинауда тұтынушы маңызды рөл ойнайды. Тұтынушы

батареяларды бөлек-бөлек жинау керек, қоғамдық орындардағы батарея жәшіктеріне апарып салуы керек. Батареяларды артынан өкілетті қызметкерлер түрлеріне қарай жіктейді. Физикалық және химиялық операциядан өткізеді. Осылайша құрамындағы бағалы ресурстар алынады, қалғаны жойылады. Қалдық батареяларды өртеп жою мүмкін емес. Өртелген батареялардан шығатын газ ауаны ластап, адам денсаулығына зиян келтіреді. Батареялар мен аккумуляторлардың қоқыс жәшігіне лақтырылмауы үшін үстіне-үсті қызылмен сызылған қоқыс бидонының символы қойылады. Қоршаған ортаға зиянды, осындай белгісі бар басқа да өнімдер секілді батареялар да бөлек жиналуы керек.

Дамыған елдерде істен шыққан қуат көзінің элементтері мен тұрмыстық және оргтехникалар жақсы өңделеді. Батареялардың рециклингінен кейін алынған шикізатты (темір, графит, мырыш пен марганец сульфаттары) жаңа қуат көзі элементін жасау үшін де, басқа салаларда, соның ішінде фармацевтика мен косметологияда да пайдалануға болады. Ал, мәселен, компьютерлер мен ұялы телефондарда темір, мыс, алтын, тіпті, платина да бар. Осындай өңдеумен айналысатын кәсіпорын қоқыстан едәуір, тұрақты табыс тауып отырады. Елімізде көбінесе мұның бәрі, өкінішке орай, қоқыс орнында қалып қойып жатады.

Қорытынды. Ғалымдардың болжауынша, қазіргі таңда кеңінен қолданылатын негізгі энергия көздерінің қоры шамамен 40 ары кетсе 100 жылдан кейін сарқылуы мүмкін. Ал қарапайым батареяның құрамындағы химиялық элементтердің таусылмауы мен олардың қоршаған ортаны ластамауы үшін баршамыз бірігіп әрекет етуіміз қажет. Қазіргі таңда әлемнің түкпір-түкпіріндегі ғалымдар осы жолда ерінбей еңбек етуде. Батареялардың табиғатты ластамауы үшін жоғарыда аталған шараларды орындасақ, қоршаған ортамыз бізге алғыс айтады. Ғалымдар батареяны алмастырудың баламалы жолдарын да қарастырып жатыр. Мысалы күн энергиясын пайдалану, олардың пайдалану уақытын арттыру сияқты шаралар.

Елімізде қазіргі таңда батареяларды дұрыс пайдалану, оларды қоқысқа тастаудың дұрыс жолдары туралы түрлі түсіндіру жұмыстары жүргізілуде. Табиғат қорғаушылары ойын-сауық орындарында, үйлерді аралап, қолданыстан шыққан батареяларды жинауда. Осы шараларға біздер де қатысып, табиғатты қорғау үшін өз үлесімізді қоссақ болады.

Зерттеу жұмысымыздың соңында, батареялардың зиянынан құтылу және олардың алдын алудың бірнеше жолдарын ұсынғым келіп отыр.

1. Экологиялық таза батареяларды пайдалануға тырысыңыз.
2. Алкалин (сілтілі) батареяларды сатып алыңыз. 1984 жылдан бастап бұлар қоршаған ортаға барынша аз зиян келтіретіндей етіп жасалады.
3. Күміс-цинк батареяларды ауа-цинк батареяларының орнына қолданыңыз.
4. Қайта қуаттауға болатындықтан, батареялардың орнына аккумулятор қолдануға тырысыңыз.
5. Күн батареяларын қолдану мүмкіндігін қарастырып көріңіз.

6. Тек батареядан емес, тоқ көзінен, баламалы қуат көздерін, қайта зарядталатын техникалар алу;
7. Қайта зарядтауға болатын батареялар сатып алу;
8. Батареяларді жиі өткізетін мүмкіндік болмаса, үйдің ішінде адам аз болатын бөлмеде беті жабылатын пластик қорапта жинап, кейін толғанда апарып өткізу;
9. Батареялардың зияндылығы туралы үгіт-насихат жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ducatman A.M., Ducatman B.S., Barnes J.A. Lithium battery hazard: old-fashioned planning implications of new technology// J. Occup Med. 1988 Apr;30(4):309-11..
2. P. Bro, S.C. Levy. Battery Hazards and Accident Prevention/ ebook, ISBN 978-1-4899-1459-0, 1994
3. Dorota Brzezińska. Ventilation System Influence on Hydrogen Explosion Hazards in Industrial Lead-Acid Battery Rooms/ J. Energies 2018, 11, 2086; doi:10.3390/en11082086

НАЗАРБЕКОВА М.Д. САРТАЕВ С.Т. ПУТИ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ ИСПОЛЬЗОВАННЫМИ БАТАРЕЯМИ И ВЫБОРА КАЧЕСТВЕННЫХ БАТАРЕЙ

Авторы на многочисленных примерах показали, что батареи в современном мире широко распространены во всех сегментах и обеспечивают энергией продукцию, используемой как в домашнем хозяйстве, так и в крупных промышленных предприятиях. Они также являются основным источником резервной мощности для работы, требующей бесперебойной мощности.

Однако тяжелые металлы, содержащиеся в отработанных батареях, могут смешиваться с водой и почвой и разрушать весь экологический баланс.

В данной статье рассмотрены методы оценки рисков, о вреде остатков батареи на организм человека, окружающую среду, также пути предотвращения загрязнения использованными батареями окружающей среды и выбора качественных батарей.

Ключевые слова: сегмент, резервная энергия, батарея, экологический баланс, методы оценки рисков, тяжелые металлы

NAZARBЕКOVA M.D. SARTAEV S.T. THE WAYS OF PREVENTING THE ENVIRONMENTAL POLLUTION BY THE UTILIZED BATTERIES AND SELECTING THE HIGH QUALITY BATTERIES

Batteries in the modern world are widespread in all segments, in the sense of providing energy to products used in the households and large industrial enterprises. They are also the main source of reserve capacity for works requiring uninterrupted power.

However, the heavy metals contained in waste batteries can mix with water and soil, and destroy the entire ecological balance.

This article discusses methods for assessing risks, the dangers of battery residues on the human body, the environment, and ways to prevent pollution from the used batteries to the environment and the selection of high-quality batteries.

Keywords: segment, reserve energy, battery, ecological balance, risk assessment methods, heavy metals

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

ӘОЖ 372,8

**ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ
БОЙЫНДА ТЫҢДАЛЫМ ЖӘНЕ АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ТИІМДІ БЕЛСЕНДІ ОҚУ ӘДІСТЕРІ**

ИБРАЕВА Р. М.

Мақалада жаңартылған білім беру мазмұнының өзіндік ерекшеліктеріне түсінік берілген. Оқыту үдерісіндегі «Негізгі оқыту керек? Қалай оқыту керек?»-деген сауалдар төңірегінде түйінді ойлар айтылған. Қазақ тілі сабақтарында білім алушылардың тыңдалым, айтылым дағдыларын қалыптастыру үшін оңтайлы белсенді оқу әдістеріне толыққанды түсінік берілген.

Кілт сөздер: тыңдалым, айтылым, жазылым, оқылым, әдеби тіл нормалары, белсенді оқу әдістері, саралау, болжау, анықтау, талдау, зерттеу, бағалау.

«Адамзатқа және қоғамға орасан зор проблема әкелетін жаһандану мен жаңғыртудың әсерінен айналадағы әлем түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Мектептер оқушыларды түрлі идеяларды, көзқарастар мен құндылықтарды ескеруді, адамдар өздерінің алуан түрлілігіне қарамастан, технологиялардың көмегімен кеңістік пен уақыт кедергілерін жеңе отырып, бір-біріне сенім білдіруін және әріптестікте жұмыс істеуін қажет ететін әлемде, адамдардың өмірі ұлттық шекаралар аумағынан тыс мәселелерге байланысты болатын әлемде өмір сүруге және жұмыс істеуге дайындауы керек. ХХІ ғасырдың мектептері оқушыларды өмірде, жұмыста және азаматтық ұстанымында өзгелермен ынтымақтастықта өмір сүруге дайындай отырып, ұлттық және жаһандық пікір алуандығының шынайылығын ұғына отырып, өзіндік дербестігі мен ерекшелігін дамытуға көмектесуі керек» (Андреас Шлейхер) [1].

Елімізде орта білім беру мекемелерінде, тіпті қазіргі таңда жоғарғы оқу орындарында да білім беру мазмұнын түбегейлі өзгертуді, оқыту үдерісіндегі белгілі болған әдіс-тәсілдерді жаңғырту мәселесі қолға алынуда. Осы мақсатта оқытушылар мен ұстаздар жаппай біліктілікті арттыру курстарынан өтуде. Иә, ол үшін үкіметіміздің қаражат институты тынбай еңбек етіп жатыр. Ол халыққа аян. Мұның барлығы бүгінгі білім алушылардың бойында тиісті дағдыларды қалыптастыра отырып, өзіне қажетті білімді қалай игеруге болатынын, оның жолдарын және оны күнделікті өмірде қажетті жағдайда

пайдаға жарата білуге үйрету болып табылады. Сайып келгенде, бұл бүгінгі жас ұрпақтың келешекте табысты болуының кепілі болмақ.

«Балалар ХХІ ғасырда табысты болуы үшін нені оқыту керек? Табысты оқыту үшін қалай оқыту қажет? Қарапайым нәтижеге қол жеткізу үшін қандай әдіс-тәсілдермен оқытқан жөн?» – деген бүгінгі жалпы пәндерді оқыту әдіснамасының алдындағы күн тәртібіндегі сауалдар осыдан келіп шығады.

«Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» (Н.Назарбаев) [1]. Елбасымыздың тілге тиек етіп отырған бұл – кейінгі уақытта «тілдік трендке» айналған «ХХІ ғасыр дағдылары». Мұғалімдерге ұсынылған нұсқаулықта аталмыш дағдыларға мынадай анықтама беріледі: «оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға «ХХІ ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береді» [1]. Бұл «Блум» тұрғысынан алғанда білім алушылардың ұсынылған тақырыпты өз бетінше оқуы, оны әртүрлі деңгейде түсіне білу қабілеті, оқылған материалдарды интерпретациялай алуы, біркелкі ресурстарды әртүрлі қырынан саралауы, зерделей білу қабілеттері, керекті деп тапқан білімдерін жинақтап, өзіне және өзгелерге әділ баға бере білуі, өзіне және өзгелерге, қоршаған ортасына сыни тұрғыдан қарай білу қабілеті, білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білуі, үлкенді-кішілі проблемаларды шеше білу қабілеттері, пәнге ғылыми-зерттеу тұрғысынан қарай білу ерекшеліктері, тілдік, кумулятивтік және коммуникативтік қарым-қатынас деңгейлері, жеке, жұпта, топ ішінде жұмыстану қабілеті, АКТ саласындағы біліктілігі, тағысын тағы қабілеттерді жатқызуға болады. Бұл дағдылардың қай-қайсысы да өскелең ұрпақтың табысты да бәсекеге қабілеттілігін ұштайтындығын тәжірибе әлдеқашан дәлелдеп қойған. Сөзімді әлемдік озық үлгідегі Сингапур, Финляндия, Португалия, Жапония елдерінің оқыту үдерісінің нәтижелерімен де, халықаралық TIMSS, PISA, PERLS байқау нәтижелерін де келтіруге болады. Бір ғана мысал PISA бойынша қазақстандық білім алушылардың оқу сауаттылығы 53-орынды иемденсе, ал TIMSS, яғни жаттап алуға негізделген жаратылыстану ғылымдары бойынша білім деңгейінің көрсеткіші 7-орынмен айқындалған.

Оқыту үдерісіндегі 25 жылдық еңбек жолымда байқағаным: оқушылардың тыңдалым дағдыларының ерекшелігі. Бұл шындап келгенде, ұлттық ерекшеліктерімізге де тікелей байланыстылығында жатыр. Себебі біздің ұрпақ айтылған сөзді тыңдап, ұққан ұрпақ, жадына сақтаған ұрпақ. Ал

енді ойындағысын еркін айтуға келгенде, тағы да сол ұлттық ұяндық па, жоқ әлде, аспай-саспайтын бейқамдық па, әйтеуір осы жағынан келгенде, біздің ұрпақтың артта қалып қоятын, осал тұсы – осы. Міне, жоғарыда аталған дағдылардың ішінде тыңдалым және айтылым дағдыларын алуымның басты себебі де осында.

«Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасы білім алушылардың төмендегідей дағдыларын қалыптастыруға және жетілдіруге бағытталған:

1. Қазақстан Республикасының мемекеттік тілі ретіндегі мәртебесіне лайықты қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметін танып-біледі;

2. қазақ тілінде тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым коммуникативтік дағдыларын жағдаятқа сай дұрыс қолдана білуді үйренеді;

3. өзінің ойын ауызша және жазбаша түрде сауатты құрауға, өз ойын жеткізуде әдеби тілдің нормаларын саналы түрде қолдана отырып, сөйлеу барысында өзара қарым-қатынас жасау тәсілдерін игеруге ұмтылады; қазақ тілін оқытуда тілді академиялық тұрғыдан оқытуды көздейді: ол тәсіл қазақ тілінің грамматикалық құрылымын тереңдете түсуіне, жазба тілді дамытудың тұрақты дағдыларын қалыптастыруға, сол арқылы аса жоғары сауаттылықты дамытуға бағытталады; ал коммуникативтік әдіс қолданбалы бағытты ұстанады; бұл бағыт бойынша оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын, ойын айшықты етіп беру шеберліктерін қалыптастыру көзделеді; бұл оқушылардың ана тілін жан-жақты танып-білуіне ынтасын туғызады;

4. қазақ әдеби тілінің фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық, морфологиялық, грамматикалық, стильдік, пунктуациялық нормаларын меңгереді;

5. тіл мен мәдениет арасындағы байланысты түсінеді; қазақ тілін ана тілі ретінде меңгеру арқылы оқушылар алған білімін әлемдік мәдениетпен ұштастыра алады; олар адамгершілік құндылықтарды тандау, оған талдау жасау және бағалау дағдыларын қалыптастыра отырып, кез-кезген жағдайдан шыға білу дағдыларына ие болады;

6. әңгіме, поэзия, драма, сондай-ақ ғылыми және бұқаралық ақпарат құралдары материалдарын (газет-журналдар) сын тұрғысынан оқи отырып, өз түсініктерін дамытады; оқу арқылы танымдық дағдыларын арттыра отырып, білім әлеміне жол ашады;

7. қазақ тілін меңгеру арқылы қоғамдық өмірге араласуға қажетті жазылым, айтылым, тыңдалым, оқылым дағдыларын жағдаяттар жүйесі негізінде дамытады; олар қазақ тілінде түрлі өмірлік жағдаяттарда еркін қарым-қатынас жасайды, өзара пікір алмасады, көзқарастарын білдіреді, өз ойын жүйелі де нақты жеткізе алады; қазақ тілінде берілген кез-келген ақпараттарды тиімді қолдана отырып, өзіне қажетті мәліметті ала алады; түрлі мәтіндерді өздігінен түсініп оқиды; оқығаны бойынша өзіндік

қорытынды жасап, ауызша және жазбаша сөйлеу дағдылары арқылы тың идеяларын өзгелермен еркін бөліседі [1].

Бүгінгі таңда жалпы орта білім беретін мекемелердегі оқытылатын «Қазақ тілі» пәні төмендегідей бөлімдерді қамтиды:

1-бөлім. Тыңдалым және айтылым.

2-бөлім. Оқылым.

3-бөлім. Жазылым.

4-бөлім. Әдеби тілдік нормалар.

«Тыңдалым және айтылым» бөлімі аясындағы бөлімшелер оқушылардың төмендегідей дағдыларды игеруіне мүмкіндік береді:

1. болжау;

2. әртүрлі жанрдағы мәтіндерді талдау;

3. мәтіннен ақпаратты анықтау;

4. негізгі ойды анықтау;

5. тыңдалым материалы бойынша жауап беру және бағалау;

6. сөйлеу мәдениетін дамыту.

Тыңдалым тапсырмаларын әзірлеген кезде төмендегідей талаптарды ескерген жөн:

1. нақты мақсат болу керек;

2. оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілуі тиіс;

3. А, В, С деңгейлік тапсырмалар дайындау керек;

4. болжау;

5. тиімді әдіс-тәсілдер таңдалу қажет.

Мысалы, белгілі бір мәтіннің аудио жазбасын немесе бейнекөрсетілімді тыңдатып, тиісті тұсында тоқтатып, оқушы ойын білу әдісі «Үзіліспен оқу» деп аталады. Бұл тұста баланың бойында тиімді тыңдалымды қалыптастырып әрі ой-өрісін дамытуға болады. Тиімді тұстары: «Үзіліспен оқу» барысында шәкірттер әртүрлі жанрдағы мәтінмен жұмыс жасайды, алғашқы ой мен кейінгі ойды сабақтастырады, мәтіннен өзіне қажетті ақпараттарды анықтап, нақтылап отырады, мәтінді сәтті аяқтауына, оқиғаның өрбуіне өз үлестерін қосып отырады. Тап осындай тапсырмалар беріп, «Болжау» әдісін пайдалану арқылы да табысты оқыту үдерісін жасауға әбден болады. Сипаттамасы: белгілі бір мәтіннің аудио, бейне нұсқасы тыңдатылады. Қажетті тұсында тоқтатып, «*Ұлының келесі іс-әрекеттері қалай болды? Ұлы анасына қандай мазмұнда хат жазды?*» – деген секілді сұрақтар қойылады. Тиімді тұстары: біріншіден, білім алушылардың бойында болжау дағдысын қалыптастыруға таптырмайтын әдіс. Екіншіден, тыңдалым, айтылым дағдылары қатар жүреді. Үшіншіден, сыни тұрғыдан ойлау дағдылары шыңдалатыны анық.

Бейне және дыбыстық ресурстарға байланысты «Stop-кадр» белсенді оқу әдісін де пайдаланған тиімдірек болмақ. Сипаттамасы: кинометафораның

бір сәтімен (кадр) жұмыс түрінде жүргізіледі. Кадрды экранда тоқтатып қойып, сұрақтар қою арқылы оқушыларды диалогқа тартуға мүмкіндік туады. Сол сияқты сыныпта жұптық жұмыс ұйымдастыруға да болады, яғни оқушылардың біреуіне кадрды көрсетіп, екіншісіне осы көріністі толықтай сипаттап беруін тапсыруға, ал екінші оқушы оған нақтылау сұрақтарын беру арқылы көмектесуіне болады. Тиімді тұстары: оқушылардың зейінін шоғырландыруға, сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға, образға ене отырып, сөйлеу мәдениетін шыңдауға септігін тигізеді. Аталмыш белсенді оқыту әдісін түрлендіруге де болады. Мысалы, бейнекөрсетілімнен өткен тақырыпқа байланысты немесе оқушылардың деңгейіне сәйкес келетін үзіндіні дыбыссыз көрсетіп, оқушылардың рөлге еніп, дыбыстауын тапсыруға болады. Алдымен үзіндіні дыбысымен көрсетсе де болады. Дайындалуға оқушыларға жеткілікті уақыт беру қажет. Бұл әдіс оқушылардың аса қатты қызығушылықтарын арттыратындығын күнделікті тәжірибе дәлелдеп отыр.

Тыңдалым мен айтылым қатар жүретіндіктен де, таңдалған белсенді әдіс-тәсілдер екеуіне де ортақ болуы тиіс. Мәселен, әдетте сабақтың басында жүретін ширату жаттығулары барысында «Зуылдақ» немесе «Бабл-габл» әдісін пайдаланған тиімді. Сипаттамасы: тақырып төңірегінде болсын немесе тіптен алшақ болсын, бірақ мұғалім өзі бір сөйлем айтады, ал оқушылар бірінен кейін бірі ойды жалғастырады. Мысалы, *«Мен бүгін поезға билет алдым...»* – деп басталған ойды оқушылар бірінен кейін бірі іліп алып кетіп, ойды жалғастырулары тиіс. Тиімді тұстары: мұндай жаттығулар, біріншіден, оқушылардың зейінін шоғырландырса, екіншіден, жылдам жауап беру арқылы ойдың бірізділігін сақтауға ұмтылады. Ең бастысы, тақырыпқа деген қызығушылықтары артады. Өтілетін тақырыпқа сай қосымша тапсырмалар беру арқылы жұмыс түрін күрделендіруге болады. Мысалы, *«әрбір үшінші қатысушы, құраған сөйлеміңіздің қарсылықты салалас болуын қалар едім»*.

Тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастыру қатар жүретіндіктен, қолданылатын белсенді оқыту әдіс-тәсілдері екі бөлімнің де мақсаттарына қол жеткізу бағытында жұмсалатынын ескерген жөн және таңдалған оқу әдісінің де негізгі оқу мақсатына тиімділігіне баса назар аударған дұрыс. Әрине, ол үшін таңдалған тапсырма да әдіске лайықты болуы керек. Мысалы, «Айтылым триадасы» белсенді оқыту әдісінің сипаттамасына тоқталар болсам, іс-әрекетке автор, оқырман, кейіпкер қатысады.

1. Автор (автор оқырманға сұрақ қояды) Айтушы
2. Оқырман (оқырман кейіпкерге сұрақ қояды) Тыңдаушы
3. Кейіпкер (кейіпкер авторға сұрақ қояды) Бақылаушы деп алса да болады.

Әрқайсысының өзінің «миссиясы» болады, бір-біріне сұрақ қойып, оған жауап беру арқылы тапсырманы орындайды. Яғни қатысушы берілген сұраққа автор тұрғысынан жауап берсе, кейіпкер мәтіндегі іс-әрекеттері үшін жауаптарын жұптайды, ал үшінші қатысушы оқырман тұрғысынан сауалдар қойып, өзіне берілген сұрақтарға жауап іздеуге тырысады. Тиімді тұстары: білім алушы қысқа мерзімге мақсат қоюды үйренеді, яғни ол өзі еншілеген образды сомдауы тиіс. Өзін-өзі реттейді, қойылатын сұрақтарды алдын-ала болжай білуге талпынады, ақпараттарды жылдам топтастырып, өзіне қажеттісін жинақтайды, тиесілі образды өзінің қабылдауы бойынша сомдауға тырысады, сөйлеу мәдениетін арттыруға әрекет етеді. Бұл белсенді оқыту әдісін мәтіннің мазмұнына қарай хатшы, тілші, тыңдарман деп те немесе айтушы, тыңдаушы, бақылаушы деп те қолдануға әбден болады.

Айтылым және тыңдалым дағдыларын ойдағыдай қалыптастыру үшін «Сократ шеңбері» де таптырмас белсенді оқу әдісі болып табылады. Сипаттамасы: білім алушылар сынып ішінде екі шеңбер жасап тұра қалады, яғни бірінің ішінде бірі. «Ішкі шеңбердегі» оқушылар тақырыпқа қатысты мәселені сұрақ-жауап арқылы талқылайды, ал «сыртқы шеңбер» оларды тыңдап, дәптерлеріне ескертпе жасап отырады және талқылау соңында өз пікірлерін айтады. Мұғалім оларды сырттан бақылап, бағыттаушы сұрақтар қою арқылы пікірталасты қажетті арнаға бұрып отырады. Шеңбердегі оқушылар белгілі бір уақыт өткен соң, рөлдерімен алмасуына болады. Шеңберге жиналатын уақыт оқушылар орындықтарды шеңбер етіп, сынып ортасына қояды. Тақырып, сұрақ, сөйлем беріледі, оған оқушылар жауап беру керек. Алайда олар белгіленген затты ұстап тұрмаса, сөйлей алмайды. Бұл тапсырмада мұғалім барлық оқушының бір кісідей қатысып отырғанына көз жеткізу үшін қатаң түрде бақылайды, сондай-ақ оқушыларға қай кезде сөйлеу керектігіне қатысты өздерінің шешім қабылдауына мүмкіндік береді. Тиімді тұстары: оқушының бойында мұқияттылықтың іргетасы қаланады және өз пікірлері мен ұсыныстарын еркін айту мүмкіншілігі туындайды. Сайып келгенде, тұтас сынып оқушыларының барлығының қатысуына жағдай жасалынады.

«Жылдам», «Ресми» дебаттар да айтылым, тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған тиімді белсенді әдістер саналады. Тиімді тұстары: топта жұмыс жасауға үйренеді, бір-бірінің пікірін тыңдап үйренеді, қарсы пікірлерін ұсынып, қажет болған жағдайда өз пікірлерін өзгертуге қадамдар жасауды үйренеді, ақпараттарды қабылдайды, реттейді, қажеттісін нақтылайды, әртүрлі жанрдағы мәтіндерді саралайды, негізгі ойды анықтайды, қорыта айтқанда, сөз шеберліктері шыңдалады.

Мұғалімдерге арналған нұсқаулықта: «Қазақ тілі» пәнінің білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу мәселесін жүзеге асыруға маңызды үлес қосады. Оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтіп, шығармашылық ойлауға төселдіретін, айналадағы адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауды үйрететін, оны тұлға ретінде әлеуметтендіруге мүмкіндік беретін қазақ тілінің танымдық,

катысымдық және кумулятивтік қызметтерін меңгерту, оқушылардың шығармашылықпен жұмыс істеу және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту басты нысана болып табылады», – делінген [1].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016 жыл, 6, 8, 12-беттер.

ИБРАЕВА Р.М. ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ И ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье комментируются особенности обновлённой программы казахского языка. Автор делает соответствующие выводы по проблемам, чему и как учить, возникающим в процессе обучения казахскому языку. В труде описаны оптимальные методы формирования у учащихся навыков слушания и чтения.

Ключевые слова: слушание, чтение, пропись, норма литературного языка, активные учебные методы, дифференциация, прогнозирование, выявление, анализ, исследовательский, оценка

IBRAYEVA R.M. EFFICIENT METHODS OF FORMING THE LISTENING AND READING SKILLS WITH THE STUDENTS AT THE LESSONS OF THE KAZAKH LANGUAGE.

The article explains the main features of the renovated educational program for the Kazakh language. The author makes the corresponding conclusions for the following issues - What to teach? What do you need to know? These topics appear in the process of teaching the Kazakh language. There is a complete understanding of the optimal teaching methods for learning Kazakh language and developing the listening and reading skills.

Keywords: listening, speaking, subscription, reading, literary language norms, active teaching methods, differentiation, forecasting, definition, analysis, research, evaluation

УДК 378.5

ДИВЕРГЕНТНОЕ И КОНВЕРГЕНТНОЕ МЫШЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

САХОВА А.А., МОРОЗОВА О.Ю.

Цель статьи – изучить понятия конвергентное и дивергентное мышления. Авторы считают, что они взаимодополняют друг друга. Конвергентное мышление необходимо для усовершенствования идей, полученных дивергентным мышлением. В свою очередь дивергентное мышление даёт возможность повысить эффективность конвергентного мышления, увеличив количество альтернатив. Авторы представляют некоторые рекомендации для казахстанских школ на примере специализированной гимназии № 8 имени Дулати.

Ключевые слова: конвергентное, дивергентное и творческое мышления, саморазвитие, интерактивное обучение.

В соответствии с государственной программой развития образования и науки республики Казахстан на 2016-2019 годы, утвержденной указом президента республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205 для того, чтобы подготовить школьника для жизни в новых условиях, уже недостаточно академических знаний, функциональных навыков, личностных компетенций и отношений. Необходимы абсолютно новые качества – метапознания, метакомпетенции.

Передовые экономики требуют смены целей образования от «человека, знающего» – к «человеку, способному творчески мыслить, действовать, саморазвиваться» [1].

С точки зрения Дж. Гилфорда, американского психолога, существует два вида творческого или продуктивного мышления: дивергентное, с целым рядом возможных ответов и конвергентное – с единственным верным результатом [2].

Дивергентное мышление не является синонимом творчества, однако может быть показателем творческого подхода. Зачастую дивергентное мышление характеризуют расходящимся, многовариантным, многомерным, альтернативным, а конвергентное мышление – логическим, одномерным или линейным.

Рассмотрим сравнительные характеристики конвергентного и дивергентного мышления. Конвергентное мышление – необходимый процесс развития личности и познания окружающего мира. Умение мыслить логически даёт возможность находить решение всевозможных задач, делать выводы, понимать окружающий нас мир, подтверждать или опровергать гипотезы, видеть взаимосвязь между явлениями и предметами [3, С. 150].

Перечислим характерные особенности конвергентного мышления:

1. чёткость мыслей;
2. выбор только одного верного решения, отвергая другие;
3. выбор из большого количества возможных вариантов, чтобы найти единственно верный;
4. решение найдено – можно двигаться вперед;
5. чёткое понимание того, что необходимо найти;
6. вертикальное мышление изучает и разбирает ситуацию;
7. необходимость точность каждого этапа [4, С. 6,7].

Конвергентное мышление оперирует:

- историческими датами;
- математическими формулами;

- кулинарными рецептами;
- инструкциями по технике безопасности и т.д.,

оно помогает нам сориентироваться в однородной, повторяющейся и предсказуемой жизненной и профессиональной ситуации. Конвергентное мышление развивается благодаря умению детально исследовать открывающиеся перед нами факты.

Конвергентное мышление направлено на воспроизведение полученных знаний, и оно тем успешнее, чем точнее эти знания усвоены. Например, для развития конвергентного мышления у детей, предлагается ответить на вопросы после прочтения книжки или просмотра фильма. Однако, однолинейность мышления мешает нормально понимать ситуации, воспринимать других людей и затрудняет межличностное общение.

Чаще всего в наших школах развивается именно конвергентное мышление, забывая о дивергентном. Да, конвергентное мышление необходимо, но только на первом этапе, далее необходимо движение в сторону формирования дивергентного [4, С. 6,7].

Джой Гилфорд рассматривал дивергентное мышление как более совершенное, относящееся к наиболее продуктивным формам мышления. Он считал, что умение мыслить дивергентно связано с развитием пяти способностей:

- 1) беглость мышления – способность быстро генерировать бесконечный поток идей и возможных решений;
- 2) гибкость мышления – способность находить и применять разнообразные подходы и стратегии при решении задач;
- 3) оригинальность мышления – способность создавать новые, уникальные и необычные идеи и решения. Именно эту способность Дж. Гилфорд считал наиболее значимой;
- 4) разработанность мышления – способность создавать новые идеи, адекватно поставленной задаче;
- 5) систематичность мышления – способность охватить все проблемы одним взглядом [5, С. 120].

Личность с развитым дивергентным мышлением ищет и находит большое количество вариантов решения одной и той же задачи. Такие люди далеки от «клише» и фонтанируют необычными идеями. Если человек понимает, что методы, выбранные им для достижения цели, не эффективны и не ведут к ее достижению, он меняет не цель, он пересматривает методы ее достижения, и меняет их, а потом идет дальше с уверенностью в своей победе [4, С. 28].

Характерные особенности дивергентного мышления:

1. богатство идей;

2. поиск новых путей решения;
3. поиск других вариантов даже после того, как найден правильный;
4. поиск полной информации ради самой информации;
5. продвижение ради того, чтобы продолжить;
6. поиск новых, неожиданных идей;
7. чёткость каждого этапа необязательна;
8. случайные посторонние идеи приветствуются;
9. повышается вероятность нахождения ответа.

Конвергентное мышление необходимо для усовершенствования идей, полученных дивергентным мышлением. В свою очередь дивергентное мышление даёт возможность повысить эффективность конвергентного мышления, увеличив количество альтернатив [6, 7, 8, 9].

Основой дивергентного мышления являются неорганизованные или случайные идеи, поэтому данный тип мышления невозможно измерить классическими методиками. Непосредственно по этой причине личности с нестандартным мышлением имеют низкие показатели тестирования на IQ. Нужно учитывать возрастную психологию. Если протестировать взрослого, сказать, что у него низкий показатель, то это не так сильно отразится на его эмоциональном состоянии, как у того же самого школьника или студента. На фоне этого может развиваться множество комплексов и понизится самооценка.

Поэтому педагогу следует быть крайне осторожным в суждениях о способностях ребёнка. Необходимо начать, прежде всего, с себя и определить, готовы ли вы работать над развитием творческих и интеллектуальных способностей учеников в новом формате не навредив ему. Более того как уточняет Л.В. Черенкова в своей статье «Развитие дивергентного мышления педагогов» педагогу следует обладать:

- способностью создавать целостный образ профессиональной деятельности в конкретной модели образования;
- способностью системно осуществлять педагогическую деятельность;
- способностью осуществлять рефлексию;
- уровнем личной профессиональной компетентности на основе информации о различных моделях образования;
- способностью корректировать свою педагогическую деятельность в зависимости от возникающей ситуации;
- способностью к внедрению инноваций;
- информацией о системной перестройке деятельности образовательных учреждений и педагогов, ориентированных на инновационные процессы в образовании;
- новыми подходами в преподавании и обучении;

- информацией о различных моделях образования как условие объективного анализа феноменов образования;
- умением использовать образцы деятельности как ориентиры в самооценке своей профессиональной компетентности и оценке педагогического опыта учителей;
- способностью к самоопределению в ситуации неопределенности;
- информацией, позволяющей ориентироваться в потоке новых идей и образовательных технологий;
- гибкостью мышления при решении возникающих проблем;
- способностью к системной перестройке мышления и педагогических действий в ситуации вариативного образования;
- способностью генерировать новые идеи;
- творческой активностью в исследовательской и профессионально-педагогической деятельности [4, С. 14, 15].

А уже потом определиться с методиками и технологиями преподавания. Для решения проблемы развития дивергентного мышления в системе школьного образования эффективной является методология интерактивного обучения и системное использование дивергентных задач.

Во-первых, интерактив – это специальная форма организации познавательной деятельности, которая возможна только при наличии процессов конвергентного и дивергентного мышления. Одно из заданий интерактивных технологий – создание комфортных условий обучения, при которых каждый участник процесса чувствует свою интеллектуальную способность. Это делает учебный процесс и продуктивным, и творческим, и оптимальным для каждого учащегося любого уровня учебных компетентностей. Очень эффективным для развития дивергентного мышления является адекватное использование методов и приемов интерактивных технологий на уроках разных типов и разных этапах урока.

Во-вторых, учительский задел, состоящий из разноуровневых и разнообразных дивергентных заданий, их систематическое и равномерное применение, овладение методикой их решения – это, без сомнения, залог успеха на пути развития дивергентного мышления учащихся в системе школьного образования.

В-третьих, относительно заинтересованности учащихся предметом, трудно переоценить роль внеурочных мероприятий (тематических вечеров, викторин, диспутов, конференций и т. п.). Подготовка этих мероприятий побуждает учащихся к творчеству. Дети рисуют, сочиняют стихи, рекламные слоганы, песни, постигают азы ораторского и театрального искусства. Они общаются, а, следовательно, развиваются, осмысливают результат своей

деятельности, оценивают, исправляют ошибки, ищут варианты, испытывают их. А это действия, которые, без сомнения, развивают мышление, в том числе и дивергентное [10, С. 4-6].

Каждое учебное учреждение решает ежедневно возникающие вопросы по обновлению содержания образования по-своему. Исходя из всего выше сказанного, коллектив специализированной гимназии №8 с обучением на трёх языках имени М. Х. Дулати пришёл к выводу, что методология интерактивного обучения и системное использование дивергентных задач поможет ещё больше заинтересовать учеников и воспитать из них не просто «знающих» специалистов, а людей, способных творчески мыслить, действовать, саморазвиваться в течение всей своей жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах республики Казахстан в 2017-2018 учебном году: инструктивно-методическое письмо. – Астана: национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 395 с.
2. Тэкекс К., Карне М. Одаренные дети: пер. С англ.- м.: прогресс, 1991, - 369с.
3. Стернберг Р. Дж., Форсайт Дж. Б., Хедланд Дж. Практический интеллект. Спб.: питер, 2002. 272 с.
4. Развитие дивергентного мышления педагогов: метод. Рек. / Л.В. Черенкова - Астана: АОО «Назарбаев интеллектуальные школы» Центр Педагогического Мастерства, 2016. – с.40.
5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // психология мышления; под ред. А.М. Матюшкина. М.: прогресс, 1965. 456 с.
6. Дорфман Л.Я. Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: ресурсы креативности., 2002.
7. Дрягунов К.В. Дивергентное мышление как педагогический феномен.
8. Концепция креативности Дж. Гилфорда и Э.П. Торренса: <http://www.bibliotekar.ru/psihologia-2-1/142.htm>
9. Роджерс К. Творчество как усиление себя: вопросы психологии. №1, 1990.
10. Глуховецкая О. В. Развитие дивергентного мышления учащихся в системе школьного образования // Химия. Всё для учителя. №7 (43) июль 2014, стр 4-6.

САХОВА А.А., МОРОЗОВА О.Ю. БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КОНВЕРГЕНТТІ ЖӘНЕ ДИВЕРГЕНТТІ ОЙЛАУ

Мақаланың мақсаты – дивергентті және конвергентті ойлау ұғымдарын зерттеу. Конвергентті ойлау дивергентті ойлаудан алынған идеяларды жетілдіру үшін қажет. Өз кезегінде дивергентті ойлау конвергентті ойлаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, ойлау баламаларының санын ұлғайтады. Дулати атындағы мамандандырылған № 8-гимназия авторлары қазақстандық мектептер үшін кейбір ұсынымдар береді.

Кілт сөздер: *дивергентті, конвергентті және шығармашыл ойлау, өздігінен даму, интерактивті оқыту.*

SAKHOVA A.A., MOROZOVA O.Yu. DIVERGENT AND CONVERGENT THINKING IN TERMS OF UPDATING CONTENT OF EDUCATION

The purpose of the article is to study the concepts of convergent and divergent thinking. The authors state that the two processes do not contradict each other, but complement each other. Convergent thinking is useful for refining and developing ideas found by divergent thinking. Divergent-increases the high efficiency of convergent thinking, increasing the astronomical number of options to choose from. Provide some recommendations for Kazakh schools on the example of specialized gymnasium № 8 named after M. Kh. Dulati.

Keywords: *convergent thinking, divergent thinking, creative thinking, self-development, inteactive learning.*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Байбекова М.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, психолог.ғ.к.

Баймаханова Г.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, х.ғ.к.;

Қозыкеева Р.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының доценті, т.ғ.к.;

Тұрсынбек К.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Мырзабай М.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Қаратаев Н.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының магистр-оқытушы;

Абдыханов У.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті ф.ғ.к.

Тұрмаханова С.Ә. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология » кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Нұрмұханбетова Г.К. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Информатика» кафедрасының доценті, п.ғ.к.;

Жайдақбаева Л.К. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, п.ғ.к.;

Махкамов А.О. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты.

Өндірқан М. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті Абай институтының орта деңгейлі маманы.

Түбекбаева Б.Р. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті Абай институтының жоғары деңгейлі маманы.

Халила Ә.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.д., профессор;

Алпамысова Г.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті, а.ш.ғ.к., жаратылыстану факультетінің деканы;

Байсейтова Н.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Биология» кафедрасының доценті, б.ғ.к.

Есенбекова П.А. – РМК ҚР БҒМ ҒК. Зоология институтының б.ғ.к. Алматы, Қазақстан.

Тасбулатова А.Т. – Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аға ғылыми қызметкері.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Умудлу В. – Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының (НАНА) Бакиханов Аги Аббасқұлы атындағы Тарих институты (В. Н.С.), Баку қаласы, тарих бойынша философия ғылымдарының докторы, доцент.

Марина Г. А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты қоғамдық пәндері кафедрасының аға оқытушысы.

Сералы Н.О. – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық музейі. Археология ғылыми-зерттеу бөлімінің ғылыми қызметкері.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Жаппарқұлова А.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты филология факультетінің деканы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Пазылова А.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы.

Үсенбаева С.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты бастауышты оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Махамбетхан А.Н. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназия оқушысы, Шымкент қ.

Тоқсанбай Б.М. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназия оқушысы, Шымкент қ.

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Кемешев Д.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

Қасмырзаев Б.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының оқытушысы, магистр;

Кемешев Б.Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының оқытушысы, магистр.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Аманбекқызы Ж. – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, магистр, Шымкент, Қазақстан.;

Шаймырзаева Б. – А. Назарбеков атындағы № 87- орта мектептің қазақ тілі пәні мұғалімі, Шымкент, Қазақстан.

Морозова О. Ю. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназия директорының бейінді ісі жөніндегі орынбасары, ағылшын тілі мұғалімі, магистр, Шымкент қ.

Назарбекова М.Д. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназиясының бастауыш сынып мұғалімі, Шымкент қ.;

Сартаев С.Т. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № - гимназия оқытушысы, Шымкент қ.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Ибраева Р. М. – Қ. Сыпатаев атындағы № 7-мектеп-лицейі, қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі

Сахова А.А. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназиясының директоры, орыс тілі мұғалімі, Шымкент қ.

Морозова О.Ю. – М.Х. Дулати атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 8-гимназия директорының бейінді ісі жөніндегі орынбасары, ағылшын тілі мұғалімі, магистр, Шымкент қ.

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Байбекова М.М. – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

Баймаханова Г.М. – доцент кафедры химии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.х.н.;

Козыкеева Р.А. – доцент кафедры химии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.т.н.;

Турсынбек К.Б. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Мырзабай М.Н. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Каратаев Н.С. – магистр-преподаватель кафедры информатики Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Абдыханов У.К. – доцент кафедры русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Турмаханова С.А. – старший преподаватель кафедры дошкольного образования и дефектологии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Нурмуханбетова Г.К. – доцент кафедры информатики Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.п.н.;

Жайдакбаева Л.К. – старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова, к.п.н.;

Махкамов А.О. – магистрант Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауезова,

Ондиркан М. – специалист среднего уровня Института Абая Государственного университета имени Шакарима города Семей.

Тубекбаева Б.Р. – Специалист высшего уровня Абай институты Семейского государственного университета имени Шакарима, город Семей.

Халила А.Н. – профессор кафедры биологии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.б.н.

Алпамысова Г.Б. – доцент кафедры биологии, декан факультета естествознания Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.с.-х.н.

Байсейтова Н.М. – доцент кафедры биологии Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.б.н.

Есенбекова П.А. – старший научный сотрудник Института зоологии КН МОН РК, к.б.н..

Тасбулатова А.Т. – старший научный сотрудник Сайрам-Угамского ГНПП, Шымкент, Казахстан.

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Умудлу В. – институт истории имени Аббаскули Аги Бакиханова (ВНС) Национальной академии наук Азербайджана (НАНА), г. Баку, доктор философии по истории, доцент;

Марина Г.А. – старший преподаватель кафедры общественных дисциплин Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Сералы Н.О. – Отырарский государственный музей-заповедник, научный сотрудник археологического отдела

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Жаппаркулова А.А. – старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, декан филологического факультета Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Пазылова А.С. – старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Усенбаева С.С. – старший преподаватель кафедры методики начального образования Южно-Казахстанского государственного педагогического института, к.ф.н.

Махамбетхан А.Н. – ученик Специализированной гимназии № 8 с обучением на тр(х языках им. М. Х. Дулати, г. Шымкент.

Токсанбай Б.М. – ученик Специализированной гимназии № 8 с обучением на тр(х языках им. М. Х. Дулати, г. Шымкент.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Кемешев Д.А. – профессор кафедры профессионального обучения и изобразительного искусства Южно-Казахстанского государственного педагогического института, д.п.н.

Касмырзаев Б.Н. – магистр-преподаватель кафедры профессионального обучения и изобразительного искусства Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Кемешев Б.Д. – магистр-преподаватель кафедры профессионального обучения и изобразительного искусства Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Аманбеккызы Ж. – магистр-старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауезова,;

Шаймырзаева Б. – учительница казахского языка и литературы Средней школы № 87 им.А.Назарбекова, г. Шымкент, Казахстан.

Морозова О.Ю. – магистр, учитель английского языка, заместитель по профильному делу директора Специализированной гимназии № 8 с обучением на трёх языках им. М. Х. Дулати, г.Шымкент;

Назарбекова М.Д. – учитель начальных классов специализированной гимназии № 8 с обучением на трёх языках им. М. Х. Дулати;

Сартаев С. Т. – ученик специализированной гимназии № 8 с обучением на трёх языках им. М. Х. Дулати, г.Шымкент.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Ибраева Р. М. – учительница казахского языка и литературы Средней школы-лицея № 7 имени К. Спатаева

Сахова А.А. – учитель русского языка, директор специализированной гимназии № 8 с обучением на трёх языках им. М. Х. Дулати, г.Шымкент.

Морозова О.Ю. – магистр, учитель английского языка, заместитель по профильному делу директора специализированной гимназии № 8 с обучением на трёх языках им.М.Х.Дулати, г.Шымкент.

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Байбекова М.М.</i> Жоғары оқу орындарындағы психологиялық білімнің маңыздылығы.....	3
<i>Баймаханова Г.М., Козыкеева Р.А., Мырзабай М.Н., Турсынбек К.Б.</i> Компетентностный подход в современном образовании.....	8
<i>Каратаев Н. С., Абдыханов У. К.</i> Специфика проведения занятий по ИКТ со студентами гуманитарных специальностей.....	13
<i>Тұрмаханова С. Ә.</i> Баланың тіл кемістігін анықтап, оларға көмек көрсету және олардың икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру.....	19

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Нурмуханбетова Г.К., Жайдақбаева Л.К., Махкамов А.О.</i> Интернет-олимпиада сайтының құрастыруда Mobirise бағдарламасының мүмкіндіктерінен пайдалану.....	27
<i>Өндірқан М., Тубекбаева Б. Р.</i> Дәстүрлі медицина және Ырғызбай Досқанаұлы.....	33
<i>Халила Ә.Н., Алпамысова Г.Б., Байсейтова Н.М.</i> Дженнер бірінші болып анықтаған қара шешектің вирусына қарсы вакцина алуамалының ашылуы.....	38
<i>Есенбекова П.А., Тасбулатова А.Т.</i> Материалы к фауне полужесткокрылых(hemiptera) Сайрам-Угамского ГНПП.....	45

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Utudlu V.U.</i> National movement in 1830 in north azerbaijan in turkish historiography	54
<i>Марина Г.А.</i> Проблема «Лишних мужчин» в обществе.....	60
<i>Сералы Н.О.</i> Арыс өзенінің орта ағысындағы Кенжида аймағы.....	66

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Жаппарқұлова А.А.</i> Рахманқұл Бердібайдың еңбектерінің қазақ әдебиеттануының дамуындағы рөлі мен маңызы.....	72
<i>Пазылова А.С.</i> Бір мезгілдес және әр мезгілдес сабақтас құрмаластың мезгілдік жағынан өзара қарым-қатынастары.....	79
<i>Үсенбаева С.С., Махамбетхан Ә.Н., Тоқсанбай Б.М.</i> Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы шығармалардың тілі (Тынымбай Нұрмағанбетовтың шығармалары бойынша)	87

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Кемешев Д.А., Қосмырзаев, Кемешев Б.Д.</i> Жастарға патриоттық және рухани тәрбие беру мәселесі	98

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Аманбекқызы Ж.</i> Шәкәрім шығармаларындағы тіршіліктің мәні.....	105
<i>Морозова О.Ю.</i> Vygotsky's social constructivism.....	115
<i>Назарбекова М.Д., Сартаев С.Т.</i> Қалдық батареялармен қоршаған ортаны ластамау және сапалы батареяларды таңдау жолдары.....	121

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Ибраева Р.М.</i> Қазақ тілі сабақтарында білім алушылардың бойында тыңдалым және айтылым дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді белсенді оқу әдістері.....	129
<i>Сахова А.А., Морозова О.Ю.</i> Дивергентное и конвергентное мышление в условиях обновления содержания образования.....	135
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	142
НАШИ АВТОРЫ	145

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№ 4 (14)

Басуға 20.01.2018 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 9,37 шартты баспа табак. Таралымы 300 дана. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті шағын баспаханасында
басылды.

Тапсырыс № 180 Шымкент қаласы, Ғ. Іляев көшесі, 16